

ВАСИЛ ПОПОВ
КОРЕНИТЕ
ХРОНИКА НА ЕДНО СЕЛО

chitanka.info

ЧАСТ ПЪРВА

ТРИТЕ ВАРЕЛА

Влакът премина през окоето на Жегъла заедно с двата заоблени хълма, посипани с малко сняг отгоре. Селянинът стоеше на пътя и двата вола го топлеха с дъха си. Сепна се, покачи се на колата и подкара животните — трябваше да иде до лозята и прибере трите варела оттам. От колата Жегъла виждаше двата волски гърба, които се издигаха и спускаха при спокойните и широки крачки на животните, подвижни, издути и заоблени като хълмове, посипани с малко косми отгоре. Влакът още тракаше в сърцето му, в тракането на колата по пътя, поведена от облаците пара, които излизаха от ноздрите на воловете.

И както се клатеше, облегнат на ритлата, Жегъла усети промяната в себе си. Стори му се, че преди малко нещата не бяха подредени тъй, защото не бе мислил за нищо. Сега изведнъж го налетяха мисли, тревожни и бързи като мълнии — мисли за изсечени дървета и измрели кучета. Много дървета бе изсякъл той в гората, много коли трупи бе докарал в селото. Много кучета бе отгледал и много бяха измрели. Сега вече нямаше гори и кучета — просто трябваше да докара трите варела от лозята, трите варела, побелели от пръскане, и след това да си иде вкъщи.

— А защо ли ми са тез пусти кучета! — рече той гласно и двата вола го чуха. — А защо ли ми са и тез дървета! Хич не ми и трябват. Лятос си купих четири кубика дърва по дванайсе лева единия. Турил съм ги под сушината, за какво ли съм се заядосвал?

Но дърветата растяха пред него в ливадите, където винаги бяха расли само царевици, царевици. Ливадите, където изскачаше реката с буйните мътни талази и завличаше царевиците, за да се оттече после в коритото си надолу между хълмовете, а селяните пустосваха и ходеха да изправят царевичните стръкове, да разкопават гнездата и да ловят рибата в ниските места, където водата още не беше се оттекла съвсем. Сега вместо царевици в ниските заснежени места растяха дървета и Жегъла ги разпознаваше, като минаваше с колата и двата вола покрай тях. Поразтърка очи — дърветата си растяха. Неговата гора бе слязла

от Балкана и се нареждаше тук — от двете страни на пътя. Жегъла слезе от колата, пусна воловете да вървят сами и заопипва мешовите кори, напукани и набраздени. И зеленият мъх си стоеше по чуканите, обърнат на север, объл и пухкав. Жегъла се наведе и погали мъха, после въздъхна и гората изчезна, а той си остана облегнат на ритлата в друсащата, клатещата се кола. Воловете стъпваха плавно, колата дрънчеше по замръзналите камъни на пътя.

Жегъла не се изненада от изчезването на гората, защото бе свикнал вече да я няма. Не се изненада и от кучетата, които се появиха и тръгнаха след колата. Знаеше той, че ще дойдат, както се бяха появявали неведнъж в сънищата му, а нали всеки сън е като пътуване с кола нанякъде. Идеха те, всяко със своя лай, весели и настръхнали кучета с вирнати опашки, с еднакви възторжени и покорни погледи, отправени към него, горди и възбудени кучета от всички породи: овчарски мелези, планински вълци с остри уши и жълто-сиви козини, за които бе ходил горе в Балкана; инатливи, проклети мъничета с бели петна по челото и крачетата, посивели от пътния прах. Вървяха те като стадо след колата. Жегъла ги броеше, припомняше си случки и събития, свързани с тях, или случки и събития, породени от тях. Спомняше си техния лай, бега им, походките, навиците, а те подтичваха след колата мълчаливи, с уеднаквени погледи и походки и не влачеха след себе си никакви случки и събития.

Жегъла не се учуди, когато след кучетата се появиха и хората от неговото село, нарамили кошници с храна, мотики и брадви, и той не им викна да ги запита накъде са тръгнали, както би направил всеки друг път, защото много добре разбираше, че те отиват към него, след него и с него, в пътя му към лозята, откъдето трябваше да натовари трите варела, побелели от син камък.

И те изчезнаха, както се изпариха кучетата и гората. И сега Жегъла не се учуди, само се окашля и загърна врата си с яката на овчия кожух. Воловете стъпваха напред по пътя като по лед.

— А че да си вървят — рече Жегъла гласно и воловете пак го чуха.

— Да си вървят и хора, и кучета, и дървета. Дий! Дий!

Животните усилиха ход заради дийкането и отново се отпуснаха в лениви, обикновени крачки, сякаш разбираха, че той ги бе призовал само така, от навик, а не от някаква нужда да бързат. Не знаеха за

какво отиват нагоре, само вдишваха студения въздух и го изпускаха топъл. Пътят идеше към тях и те го загребваха с диханията и крачките си, без да ги броят, без да бързат и без да знаят къде отиват, за колко време и кога ще се върнат. Но бяха сигурни, че все пак ще се върнат, че Жегъла ще ги закара в топлия кооперативен обор.

— А и за какво ли им са тия варели, да ги пита човек? — измърмори Жегъла.

— Какво ли ме е еня за какво им са — отвърна си той.

И добави: — Да си ги чукаат в главите.

— Ще ги закарам, да си изпълня службата, пък... — довърши накрая той и млъкна.

Млъкна успокоен, безразличен към похлопването на колата и на собственото си сърце. Сега връзваше снопи. Навеждаше се и не ги броеше, за да ги докара до кръстчец, нито броеше кръстците, които се нареждаха от двете страни на пътя вместо някогашните царевици и вместо още по-някогашните негови собствени дървета. Като се умори да връзва, изправи се и пи дълго от големия тежък бардук. Обърса уста и не се удиви, че вече е стигнал лозята.

Воловете сами бяха извили по пътя и се носеха нагоре, само че не отбиха във втория път, а спряха до трънките. Спряха и обърнаха глави, сякаш очакваха да ги разпрегне. Жегъла позна мястото. Някога тук беше хубавата нива на дядо Лазар. Вгледа се Жегъла за пръв път във воловете и реши, че това са дядовите Лазарови волове и че те по навик са си спрели при дядовата Лазарова нива.

— Ей че съм изкуфял — сепна се Жегъла, — че онез волове умряха отдавна. — Озърна се пак, усъмнен, че това е дядовата Лазарова нива.

— Не мога да сбъркам — каза Жегъла.

— А може и да не е тя. До дядовата Лазарова нива имаше една слива. Не бе, орех имаше, изсъхнал от едната страна.

— А че сега няма ни слива, ни орех! — възкликна Жегъла. — Виж, трънки колкото щеш!

Воловете тръгнаха сами, но той все пак ги сръга с пръчката по жилавите гърбове. Сега добичетата вървяха през лозята и Жегъла отдалеч видя трите варела. Скочи, но веднага изпъшка и се улови за кръста, че се беше усадил. Изправи се с мъка, стигна колата и спря

воловете. Те го обгърнаха с парата си, разглеждайки го внимателно и спокойно.

— Видяхте ли хората, кучетата и дърветата? — запита ги той.

— Нищо не сте видели — отвърна Жегъла вместо тях и ги покри с чуловете.

Застана до колата и се уплаши. Наоколо в замръзналата земя сивееха петна сняг. Трънките стърчаха по-високо от срещните хълмове, а селото не се виждаше в мъглата. И влака го нямаше, и хората, и кучетата, и дърветата. Само трите варела стояха и Жегъла трябваше да ги поразклати, че бяха замръзнали. После — да ги домъкне до колата и да ги натовари. После — да се покачи на колата и тръгне обратно.

Успокои се Жегъла и си плю на ръцете.

КЪЩИТЕ

Двете къщи стояха една срещу друга като две комшийки. Бяха много стари, с бяла мазилка и черни дъски на прозорците, със спуснати пердета. Нататък също се гледаха други чифтове къщи с по два-три прозореца към пътя и с чардаци, обърнати към дворовете и към градините, а дворовете и градините бяха празни и покрити с бял сняг. И само на края, дето пътят извиваше, имаше една обикновена къща, която много приличаше на останалите, но и много се различаваше от тях.

В тая къща живееше Улаха с Улахинката и с десетте улахинчета. Там се чуваше детски крясък, говорът на Улахинката, напевен и тънък, и мърморенето на Улаха.

Другите къщи мълчаха. Те се гледаха така, както някога се бяха гледали комшийките, всяка пред своя вратник, с ръце под престилката, с крака, обути в черни дебели чорапи, след това в дебели терлици и накрая в гумени галоши. Тогава комшийките говореха за имот, за роднини, за женитби и раждания, за деца и за болести — по хората, по животните и по растенията. Говореха за ражданията на хората и за ражданията на земята, сами раждаха или помагаха при раждане. Женеха синове и дъщери, мразеха снахи и зетьове, ако имаше за какво да ги мразят, или се гордееха с тях, ако имаше за какво да се гордеят. Но утрото сменяше нощите и животът си вървеше по своя безкраен, бавен път.

Така било. Така поне разправяха къщите привечер, когато не можеше да се разбере дали е ден, или е нощ. Къщите чакаха търпеливо да се върнат улахинчетата, Улахинката, да се прибере най-последно и Улаха, а това ставаше рано.

— Да спим — казваше Улаха, щом се стъмнеше и видеше дъното на голямата тенджера, успокоен от десеторния поглед на своята кръв.

— Ами то мръкна — казваше Улахинката на своя оскъден език.

Къщата имаше четири стаи, но семейството спеше в една, защото Улаха искаше всички да са заедно. Лягаха под чергите, а Улаха и Улахинката се замисляха за единадесетото улахинче и си го уясняваха

с привични, спокойни ласки. След това и двамата заспиваха, за да посрещнат новия бял ден.

Тогава къщите се отпуснаха и изтърваха по една скърцаща, дървена въздишка. Тогава тревата, избуяла пред вратниците, се изправяше да лови нощната влага и започваше да расте, а ако беше зима, тревата спеше в снега и в земята и не растеше. Сега вече не беше зима и в празните чисти дворове нямаше сняг. Беше или не беше, това нямаше никакво особено значение, но всички вечери много си приличаха, така че никой не може да каже кога точно е била тая вечер.

— Кажи сега — рече едната бяла къща.

— Да кажа — рече другата бяла къща.

— Беше започнала да разправяш за сватбата — напомни едната бяла къща.

— Тъй, ама чакай, стори ми се, че някой блее.

— Никой не може да блее — рече другата бяла къща.

— Никой не блее — обадиха се и другите къщи чак до къщата на Улаха. — Хайде, не се май, ами разкажи за сватбата!

— Тъй. А на мене ми се стори, че някой блее. Хубаво, да разкажа... То било голяма тупурдия и дядо Иван искал да й отреже главата. Излязъл на пътя с големия турски нож и взел да го точи на един камък, а оня викнал един циганин с кранле и взел, че направил хоро пред къщата си, да дразни дядо Ивана. А дядо Иван тъй се захласнал, че вместо да наточи таковата, взел, че се порязал.

— Ха-ха-ха!... — изсмяха се другите къщи с кирпичено-дървен смях.

— А оня? А оня? — запита другата бяла къща. — Ами циганина? Надува ли, надува кранлето!

— Надува я! — рече едната бяла къща. — Извило се голямо хоро, а дядо Иван се прибрал вкъщи и седнал намусен до огъня с превързан пръст, а баба Иванца кълняла и пустосвала. Тогава дядо Иван въздъхнал и я шамаросал да млъкни, й тя млъкнала, а той проводил снаха си да каже, че е съгласен да направят сватбата. И оня рекъл да дойде и да доведе дъщеря си на другия ден, да обядват у тях. Тозчас баба Иванца скочила и се засмяла, защото и плачът, и клетвите, и шамаросването, и турският нож били само ей тъй, както си му е обичаят, и баба Иванца отнапред била напалила пещта, защото си знаела, че голямо печене ще падне, че ще трябва много хляб и много

манджа, и вече била избрала трите големи пуяка и едно теле. А оня пратил циганина с кранлето пред дядовата Иванова порта и хорото се преместило при чешмата, дете сега живее Улаха.

— И туй ми било сватба — обади се една синя къща. — Аз си рекох кой знай какво е било, пък то — нищо! То Пенчовците кога ги е бивало да правят дандани, че и тогаз! Да знаете наш Цоньо каква сватба дигна!

— Стига с вашия Цоньо — обади се една друга синя къща. — Толкоз пъти си я разправяла тая сватба, и то все по един и същи начин!

Къщите се оживиха. Разбъбраха се две по две и в глъчката вече не се разбираше точно коя за какво говори и разказва. И дуварите, зидани и замазани със синило и вар, започнаха да си разказват спомени — за кучета, дете ги бяха припикавали, за лайките, дете бяха расли край тях, за козите, дете се остъргвали о тях, и за бодливия тел, дете стопаните опъвали отпреде им да опазят мазилката от кучетата и козите. И дървените магарета под сушините се напъваха да усетят отново тръпката на рязаните дърва и скрибуцането на перките. И плодните дръвчета закрепяха колко плод са давали, а един орех чак от къщата на Пелтека крещеше, че давал по триста кила плод. Викаха как ги нагазила сланата, как ги ударил градът, как ги полазила листната въшка, а една кайсия разправи как едно дете паднало от клоните ѝ, като се покачило да бере още неузрелите кайсии, и после, като пораснало, не можело да говори правилно, защото било паднало на главата си. Задвижиха се и празните хамбари, затракаха спрелите чекръци, завъртяха се вретена и хурки. И старите, потънали в прах и паяжини станове, дете някога бяха тъкали черги и платна, и те взеха, че се обадиха. И куките разправяха как висели на тях котлета, как събирали в тях дъждовната вода и колко дрехи — сума ти нещо — изпирали с нея, а една стърчуга, захвърлена и забравена на двора, се смееше на някогашните деца, дете се качвали по нея, със залепнали кореми, и тя ги носела, макар че едва удържала тежестта им. Заговориха с пълен глас дворовете, сушините, таваните и вратниците, всеки кой каквото му дойде наум и каквото си спомни.

Вятърът мина по пътя, прошумя в клоните и листата на дърветата, изсвири и затрака в пролуките на стъклата. Прозорците трепнаха. После и вятърът се скри. Разговорът продължи.

В това време Улаха сънуваше как тия всичките къщи са пълни с хора и добитък и как хората говорят, а къщите мълчат. И се пробуди Улаха, и потърси под старите зеблови чували в ъгъла на стаята някогашното си кранле, и излезе на улицата, за да го надуе, тъй както в много села го беше надувал някога по сватби и по сборове.

— Улаха излезе — извика едната бяла къща. — Тихо бре!

— Улаха! Улаха! — викнаха и другите къщи и в миг притихнаха.

Той мина покрай тях, защото още не знаеше накъде е тръгнал, върна се и спря до чешмата. Жабите спяха в мокрото и Улаха ги събуди. Разкряха се жабите, заподскачаха зад чешмата и скоро заспаха пак. И голите охлюви, плъпнали в тъмното по мокрия хладен гръб на чешмата, спряха и се послушаха с рогцата си. Улаха пи малко вода, да му се отпусне гърлото, и в надебелените си от съня пръсти усети болката на цялото си тяло, което още спеше и никак не му се искаше да се събуди. Тъй се бори Улаха известно време с тялото си, докато го принуди да стои право и да не се заваля, и то остана право и вече не се заваляше. Пръстите му се постегнаха и се настаниха сами върху дупките на кранлето. Тогава лапна кранлето и духна в него, но звук не се чу. Нещо измяука слабо навътре и той разбра, че кранлето е заспало и съвсем не иска да се събуди. Затова отново пусна чешмата, подложи го под студената струя и водата го заоблива и занамокря.

От шума на течащата вода Улаха не чу стъпките на Жорьо, члена на управителния съвет, който се прибираще вкъщи, оттатък завоя.

— Улах — запита Жорьо, — защо мокриш туй кранле?

Улаха се сепна и изпусна кранлето. Като позна Жорьо и страхът му премина, вдигна го и започна да го мие, че се беше окаляло.

— Мия го, бай Жорьо — рече той.

— Защо го мокриш, питам.

— Ами не ще да свири. Не ще, викам.

— Ти нощно време на кранле ли свириш? — запита Жорьо.

— А бе не свиря, ама сънувах, че ми се досвири, та станах и рекох да го надуя, а то — не ще.

Жорьо се наплиска под струята, спря чешмата и огледа Улаха.

— Ти да вземеш, че да си легнеш, че утре работа ни чака — поучително рече той. — Ей го на, аз от заседание ида и главата ми се е надула, че ще се спуска.

— Тя работата си е работа — каза Улаха. — Няма да ми избяга на мене работата, бай Жорьо, ами кранлето не ще да свири. Ще го подържа аз под чешмата, белки се стегне от студеното.

Жорьо сви уста и тръгна надолу по пътя. Като завиваше, обърна се и подвикна:

— Иди да спиш, ти казвам. Остави туй кранле, сега имаме по-важна работа.

— Каква работа? — учуди се Улаха.

Но Жорьо не поясни, а продължи пътя си. Като видя белия гръб на члена на управителния съвет да изчезва в тъмното, Улаха отново пусна чешмата. Преди да го подложи под струята, той го наду, но кранлето не издаде никакъв звук. Само замириса на мокро кранле.

— Само дете му дадох бабината Минина къща — обади се една синя къща съвсем тихо. — Бог да я прости баба Мина.

— Ами синовете на баба Мина ги няма да си я поискат.

— Колкото мене и тебе ще поискат — рече другата синя къща.

— Мене ще ме поискат — рече едната бяла къща. — Синовете на Стефана идваха пролетес.

— Идваха да те огледат дали могат да те продадат.

— И тебе ще те дадат на някой Улах от полските села.

— Да ме дадат — рече едната бяла къща. — По-добре на Улах да ме дадат, отколкото да си стоя така.

— Не ща аз никакъв Улах — рече другата бяла къща. — Ей го на тоя, дете му дадох бабината Минина къща, едно кранле не може да надуе. Само деца прави, скоро ще залее пътя с улахинчета.

— А че то не е лъжа — рече едната синя къща. — Като пораснат, току-виж ни дали на тез улахинчета.

И къщите пак се скараха, пак заговориха в един глас. И дуварите, и вратниците, и хамбарите, и дворовете се скараха и се вдигна голяма олелия.

Улаха не ги чуваше. Кранлето спеше и не искаше да отрони нито звук. Милва го Улаха, шепна му, напомня му как бе свирило някога, но кранлето нищо не чуваше в дълбокия си сън. Тогава Улаха се завърна в голямата четиристайна къща и влезе в стаята, дете спеше семейството му. Остави кранлето под зебловите чували в ъгъла, мушна се под чергите и Улахинката се протегна към него с топлите си ръце, готова да го приеме насън.

Улаха се отдръпна и ръцете ѝ останаха тъй, протегнати към него и топли. Въздъхна той и се заслуша в диханията на улахинчетата. Те бяха живи и го унесоха, всяко му пееше с гласа на собственото си дихание. Тогава Улаха се отпусна и прие топлите протегнати ръце на Улахинката.

А къщите вече мирясаха, и дворовете мирясаха, макар че още бяха сърдити и наежени. По пътя мина Жорьо с надута от съня глава. Когато черният му гръб се изгуби в бялото, къщите видяха, че денят вече е тръгнал към тях. Тогава те затвориха очи и притихнаха съвсем.

БЛУДНИЯТ СИН

Две години не беше идвал. До баща му лежеше чичо му, до него стринката, до нея — другият чичо; лежаха обрасли с трева, еднакви и кротки в топлата пръст. На клона на акациевото дръвче се чистеше гълъб. Дойде и гълъбицата и като ги видя как се чистеха и кълвяха, Спас разпозна и цветовете на дръвчето, и зеленината на тревите. Далеч в село лаеше самотно куче, мързеливо и настойчиво. А баща му лежеше под върбата, закрит с пръст, и Спас не можеше да го дръпне, да му отхлупи старата пльстена шапка и да каже:

— Тате!

Стоеше оглупял и празен пред тревясалите гробове с еднакви дървени кръстове и с еднакъв почерк на написаните имена на близките. Там беше и кръстът на жена му.

— Стояно! — пророни Спас, без да чуе гласа си.

Каза го така, както го бе казал хиляди пъти, когато я викаше от дама или вкъщи, или под някой орех, дето тя завиваше яденето и пристягаше вървите на цървулите си, за да продължат оранта, коситбата или копането, и в гласа му нямаше отношение към нея, нито гняв, нито болка, нито мъка, нито съжаление или състрадание. Каза го, както би казал, че вали дъжд или грее слънце.

Ясно беше, че те лежаха тук, завършили преди него пътищата си, може би затова му се прииска силно да заговори с някого. Съзря затихналата под черния кипарис бабичка, тръгна към нея. Тя вдигна глава и под триъгълната сянка на забрадката ѝ светнаха две зелени очи.

— Ти кой беше? — запита тя, като присви очи и повдигна голямата си кокалеста длан над тях, да отпъди слънцето.

— Спас — каза той.

— Спас ли? — Бабичката отвори уста да чуе по-добре собствения си глас и като го чу, добави: — Че нали си там?

— Бях. — Той ритна с тежката си обувка една клечка и стъпи върху нея с цялата си тежест. Клечката изхрущя.

— Бил си, казваш — рече бабичката. — А сега де си?

Трудно му беше да отвърне, но рече:

— Тук съм. Върнах се.

— Пуснаха ли те, или избяга?

— Пуснаха ме. Стоях две години.

Тя притвори клепки да изброи годините и като ги изброи, каза:

— Пак ще идеш, знам те аз. Като те повивах, риташе като магаре.

— Ти ли ме повива? — запита Спас. Не му се вярваше, че някога е бил повиван.

— Аз ами! Помня, че беше петък. Май че се роди на Игнажден.

Спас знаеше, че е роден на Игнажден и че баба Неделя го е повивала, но беше забравил. Тя го наблюдаваше, все така приседнала под черния кипарис.

— Трябва да минаваш шейсе години — рече тя.

— Шейсе и една чукнах — каза той.

— Млад си. Още има хляб в тебе.

— Има — съгласи се Спас.

— Има я! Я се виж! Планина мъж си.

— Планина — повтори той механично.

Жена му и баща му заговориха изведнъж и той ги видя, макар че не беше съвсем сигурен, че са те, а не някои други хора, които много им приличат. И сега гробовете бяха по-близо до него, отколкото преди, когато беше над тях. Сега се раздвижиха като живи хора, с дрехи и миризми, с гласове и очи, и с други гласове, гласове на предмети, и мирис на предмети, и очи на животни, и очи на хора и движенията се сляха в едно общо движение, в един общ златен харман и се завъртяха в кръговете на очите му, в тръсовете на конете, в искрите на диканята, във вихрушките златна плява, във вихрушките мирис на хляб, във вихрушките мирис на конска пот и напечено жито, със спиралите на виковете, със спиралите на камшиците, със спиралите на вилите, веялките, ситата, с въртенето на голямото решето, с въртенето на зачатията и сеитбите, с въртенето на вършитбите и плодовете, с размяната, с бясната размяна на бързите човешки погледи...

— Спасе! — обади се баба Неделя. — А пък аз съм на деветдесет и шест години. Виж ми стъпалата! Виж ги де!

Спас се наведе и погледна черните ѝ стъпала с порасналите кокалчета и синята кожа, с тъмни изпъкнали вени, пълни със стара; жива кръв.

— Видя ли ги?

— Видях ги.

— Още вървя — рече баба Неделя. — Стъпалата ми се изтриха и пак вървя. И зъбите ми вече се изтриха.

Тя не му каза да ѝ види зъбите. Стисна уста и после ги отвори пак.

— Имам осем зъба — добави баба Неделя.

Спас не се усъмни. Усмихна се, сякаш пред него седеше дете, което се хвалеше, че са му поникнали осем зъба. Седна и той в тревата и гробовете изведнъж му заприличаха на живи хора, налягали да починат по жътва под сенките, загърнати с дрехи и черги да не простинат.

— Ами какво ще правиш сега? — запита баба Неделя.

— Нищо. Не съм мислил.

— А синовете?

— Синовете, тях какво да ги мисля! Живеят си в града, имат си жени и деца. Всеки да си гледа работата.

— Няма ли да идеш при тях?

— Няма, тука ще си стоя. Магарето ми живо ли е?

Тя се засмя:

— Живо е я! То е като тебе, Спасе. Дядо ти Иван го гледа, чувалите ни носи до воденицата, брашно да си смелим, дето ни дават по двеста и четирсе кила жито. Ще си го вземеш, дядо ти Иван ще ти го даде. Ама няма да ни взимаш скъпо, чуваш ли?

— Няма — рече той.

— Няма, няма, ама знам те аз, пак ще ни искаш по два лева!

— Няма — повтори той.

— Ще видим — рече баба Неделя. — Слушай, Спасе, вече недей се обажда. Мирувай си, мълчи си, не ти трябва.

— Не ми трябва — повтори той.

— Мълчи си, викам — настоя баба Неделя.

Спас не каза нищо. Беше свикнал вече да мълчи и да не си издава чувствата и мислите. Гледаше стъпалата на баба Неделя и ръката, която ги почеса. И тя много приличаше на стъпалата, и баба Неделя много приличаше на стъпалата си, а очите ѝ бяха зелени и весели.

— Знам те аз, Спасе — обади се отново тя, като се чешеше по черния глезен. — От таквоз парче те знам. Целия ти живот знам, и

баща ти, и майка ти, и жена ти, и синовете ти. Мълчи си, че кръвта ти кипва. Ножа носиш ли го още?

Той се опипа отзад на кръста, но ножа го нямаше.

— Ще го сложа — рече Спас и очите му потъмняха. — Щом си ида, и ще го сложа. Оставих го в пезула на оградата. Ще го изтъркам от ръждата и ще го сложа.

— Сложи го — каза тя, — а те пак ще те пратят.

— Да ме пратят.

— Четирсе години съм го носил тоя нож, и дядо ми го е носил, като е минавал Дунава. Щом им пречи, да ме пратят. А аз човек с него не съм заколвал. Само прасета и кочове съм клал, ти знаеш много добре тая работа.

— Знам я! — рече баба Неделя. — Никой не може да коли прасета и кочове по-добре от тебе и от братовчеда ти Дача. Ама махни го тоя нож, че пак ще си навлечеш беля!

Спас видя дългата бяла дига, мътните води на реката и големите комари, които летяха ниско и с бръмчене се блъскаха в тъмнината. Махна с ръка, да пропъди комарите и дигата, но те не се махнаха. Мъртвите лежаха под дигата с еднакви кръстове и с еднакво изписани имена. Гълъбите литнаха и чак тогаз дигата изчезна. Останаха само мъртвите, гробовете. Сянката на черния кипарис се беше отместила и слънцето грееше в полата на баба Неделя.

Спас стана.

— Тръгваш ли? — запита баба Неделя, без да шавне.

— Тръгвам.

Мислеше за черната плъстена шапка на баща си и знаеше, че на всяка цена трябва да я намери. Ако я няма на пирона под стълбата, ще се търси в дама, под хамбара, по прашасалите тавани, покрити с вкоравени царевични зърна и изсъхнали мишници, ще търси, докато я намери. Няма къде да се изгуби тая шапка, натежала от изсъхнал солени мирис, който Спас помнеше още от рождение.

— И да си мълчиш, чу ли? — рече баба Неделя.

— Ще си мълча — отвърна той, беше му додеяло. — За какво ми е да приказвам.

— Вземи си магарето и мълчи. Дядо ти Иван ще ти го върне, ама няма да ни взимаш скъпо, чуваш ли?

— Няма — отвърна Спас.

Прекоси тревясалата пътека и мина през разкривената отворена врата, съсипана от дървояди. Селото изведнъж се показва над дерето и го зяпна. Натам го поведоха бавно тежките, корави обувки.

БАБИНИ ДЕВЕТИНИ

Порът се измъкна от дупката. Снегът беше по-бял от плевника и порът мина бързо по него с късите си хлъзгави крака. Познаваше плевника добре и се усмихна на глупавия акъл на бабата, дето му беше замазана дупката под прага. Проби я без никакво усилие и се вмъкна вътре. През деня беше преброил кокошките и знаеше, че са четири. Като излезе отново през дупката, в топлия плевник вече нямаше кокошки.

Порът се заохлузва о снега, доволен и сит, да очисти от тялото си полепналата кокоша перушина. Видя голата черна дюля и заспалата в снега градина и въздъхна по порешки, да му олекне от преяждането. В този миг се спусна щърбавата мотика и на снега останаха два пора.

— Тъй — рече баба Велика и вдигна и спусна мотиката още два пъти. На снега останаха четири пора.

Баба Велика ги накълца ситно. От пора не остана нищо друго освен кръвта и месото, порешкото и кокошето. Тя кълцаше с мотиката и редеше:

— Стара съм аз, ама не съм чак толкоз стара. Че ела де, яж кокошки, яж! Втори път ми изяждаш гада. По-рано ми изяде пет и сега четири кокошки — общо девет кокошки си ми изял. Седем бели и две кафяви си ми изял. Тъй, хапни си, порче, хапни си! И кракът ме боли от тебе, да те чакам цяла нощ, и ръцете ми се вкочаниха, ама чак толкоз не се вкочаниха, че да не мога да вдигна мотиката. Ама не взех аз наточената мотика, ами взех щърбавата, че да те боли повече, душманино!

Като се умори да кълца, тя млъкна и седна на стъпалото. Болеше я кракът. Баба Велика си вдигна дебелата вълнена пола, след това плетената вълнена пола, най-последно платнената фуста и привърза хубаво кожата на коляното си, пълна с лук.

— Че ела пак да си хапнеш кокошки — рече тя и стана.

Остави мотиката до стената и влезе в плевника. Като закопа останките на кокошките в градината и отново седна до огнището, пак я задуши в гърлото. Сети се за билката, изпратена от Стефан. Янко я

беше донесъл тая билка и ѝ прочете една хартийка, дето пишеше, че трябвало да се тури една супена лъжица от тая билка в половин кило вода, че да ври, докато водата изври до триста драма, че да се прецеди, като изстине, и да се пие по три пъти на ден половин час преди ядене.

— Че аз ям два пъти на ден — каза тогава баба Велика. — За какво ми е да ям и трети път!

— Тука пише три пъти — рече Янко и се почеса по голата глава, защото си беше свалил каскета. — Бай Стефан каза да ти обясня и да ти прочета хартийката, пък ти...

— Тъй, тъй, Янко, ама аз ям по два пъти на ден.

— Значи, излиза, че трябва да ядеш и трети път — каза Янко, като се позамисли малко.

— Де да го турям тоз трети път, бале. Те и два пъти ми са много.

— Не знам — рече Янко. — Бай Стефан ми поръча да ти обясня, пък ти си решавай самичка.

— Добре де, Янко, ами като нямам кутия да ми обажда, как ще разбере часа? Като идваха да правят електриката, той, дядо ти Васил, си беше отишел, викам, защо ми е на мен електрика, щом съм сама, и тъй си останах на газ.

Виж, ако имам кутия да ми обажда часа, друга работа.

— Не знам — каза Янко и пак се почеса по голата глава. — Бай Стефан ми поръча да ти прочета хартийката, пък останалото е твоя работа.

— Слушай, Янко, у дядо ти Димитра има кутия, и песни им пее, и приказва за новия живот, и часа им обажда, ама трябва да ходя до тях, че да ги питам, или пък те ще трябва да идват, че да ми обаждат. Тя става една — дълга и широка.

— Не знам — каза Янко замислено, — аз трябваше да ти предам билката и да ти прочета какво пише тука.

И си тръгна, като се почеса по главата пак. Баба Велика го изпрати и като се върна, взе пакетчето и го хвърли в огъня. Билката изгоря, и хартийката изгоря, където пишеше как, кога и колко да се взима от тая билка.

Сега я душеше в гърлото. Хем я беше яд на пора, хем ѝ беше весело, дето му бе отмъстила. По-рано пет и сега четири — девет кокошки ѝ беше изял. Като си легна в собата и подпря крака до топлия

джамал, горещото влезе през стъпалата ѝ, разля се по цялото ѝ тяло, душенето я поотпусна.

— Сега щях да пратя на Стефана една кокошка — каза баба Велика. — За билката няма да обаждам, ще река, че я вземам по три пъти на ден преди ядене и много ми помага. Ама и порът как се беше наклал, не можеше да върви от преяждане — и като разбра, че се слуша сама, продължи си наум: „Той, сънят, бяга от мене, ама да ми се топят краката на джамала и туй, дето ме души в гърлото, и болката в крака да ми мине, пък ще чакам да съмне и ще ида до фурната, шеснайсе купона си имам и брашно съм си занесла, сама, с торбичката, че да не ме съжالياват и да си рекат, че не мога да си занеса; шеснайсе купона си имам, а до първо число има цели пет дни, а аз мога да взема цели шеснайсе хляба, ама за какво ли ми са, като не мога да ги изям, и жито си имам аз, и никой не знае и не се досеща, че освен онез двесте и четиристях кила, дето ми дадоха от стопанството, и други си имам, еххе, още оттогаз, като дойде Горския и рече да си дадем житото; пък аз Василя го бях вече заровила и им казах, ами не е ли грехота бре, Горски, че сам-самичка оставам на тоя свят и ей на, дяда ти Василя зарових и толкоз имот взехте от нас, че поне малко жито ми остави, че да не умра от глад; и Горския поразмисли малко и рече добре, бабо Велико, дай да ти сипем две половинки, и ми сипаха те две половинки, а другото го изнесоха и Горския рече, много ти е хубаво и едро житото, бабо Велико, ами че ще е хубаво и едро бре, Горски, рекох аз, я виж от какъв имот е вадено, а той нищо не каза и взеха житото и си отидоха, пък аз се засмях и влязох в другата соба, дето бях изсипала по-преди други три половинки отпреди да влязат у дома, и пак се засмях, защото ми ставаха общо пет половинки с двете, дето ми ги оставиха, Горския дето ми ги даде, от съжаление ли, от срам ли, знам ли го от какво, ама Горския нищо не разбра за другите три половинки, тъй че станаха общо пет, и аз се покатерих сама по стълбата и ги турих във варела на тавана, и хубавичко го похлупих, и после пак си захванах на частния парцел от хубавото жито, и пак си имам от него, ей таквоз едно едро като грах, а пък сега ми дадоха още двесте и четирсе кила, тъй че и жито си имам, и купони си имам, цели шеснайсе купона си имам до края на месеца, а пък остават само пет деня, еех, и боб си имам, и крушата ражда, и дюлята ражда, и кокошки навъдих аз, ама да е проклет тоя пор, дето ми ги изяде два пъти, че сега

да ги въдя за трети път, за трети път, по три пътя на ден, че ме души в гърлото, а пък аз зех, че изгорих билката, че ако я зимах, трябваше да ям по трети път, че къде да го дявам тоз трети път, нали ям само по два, ама аз го накълцах, пора му с пор, че да му дойде акъла, да заповяда и трети път кокошките ми да яде, че да му се усладят и да каже: «Ей, бабо, бабо Велико, какви са ти хубави и едри кокошките» — и аз да му отвърна: «Че заповядай, хапни си пак, пък аз ще ида да зема мотиката, ама не наточената, а щърбавата, че да те боли повече, душманино, като те погаля с нея, ела де, заповядай!»“

Тъй заспа баба Велика с опрени в джамала крака. Когато джамалът изстина, и краката ѝ изстинаха, и тя се събуди. Покачи се на тавана, отхлупи варела с житото, едрото и хубавото. Помириса тя зърното в пълната си шепа, остави го да се изтече между пръстите ѝ и се засмя доволно.

— Хей, Василе — рече тя на варела с житото. — Да дойдеш да ме видиш, че да не кахъриш за мене. На осемдесе и две години станах и до миналата година ходех в стопанството, трудодни да правя, и жито ми дадох тая година — двесте и четирсе кила. Не ставай, не ставай, леж си спокойно, ще дойда да те видя аз и свещ да ти запаля. Той идва, оня, златановският поп, на Йордановден, че нашият нали избяга, ама аз се скрих, че за какво ми е на мене поп, те вече ги ровят неопети и черквата поп няма, а на мен не ми трябва никакъв поп, че и на всичко отгоре от Златаново. Пък свещта я имам, то в черкова са останали от едно време и сами си ги купуваме и оставяме стотинките в една бисквитена кутия, че щях да забравя, Василе, и купони си имам, цели шеснайсе купона до края на месеца, а остават само пет дни.

Тя слезе чевръсто по стълбата, макар и сгъната надве, а и кракът не я болеше тъй силно. Омете снега, макар че кръстът я натискаше надолу, тъй че най-напред видя краката на Янко, обути във високи червени чепици, и след туй видя лицето му.

— Какво има бе, Янко? — запита баба Велика.

Той ѝ подаде едно пакетче и каза:

— Бай Стефан ти праща много здраве и тия маслини и ми поръча да те попитам дали ти е помогнала билката.

— Билката ли? Коя билка, бале! Аааа, оназ ли билка? Много ми помогна, Янко. Речи на Стефана, по три пътя на ден съм я взимала преди ядене и вече не ме души в гърлото, тъй му речи.

— Ами нали нямаш кутия — каза Янко и премести поглед от голата дюля на пътната врата. Той винаги си избираше една точка, да си гледа в нея. После си избираше друга точка и като ѝ се наситеше, пак се връщаше на първата, да ѝ се донасити. Днес Янко си беше избрал вратата и дюлята.

— И без кутия минах — рече баба Велика. — Добре съм аз, Янко, цели шеснайсе купона имам за фурната, а до първо число остават само пет дни.

— То наистина има само пет дни до първо число — след като помисли малко, рече Янко. — Ще кажа на бай Стефана, че имаш цели шеснайсе купона.

— Ще му кажеш я! Слушай, Янко, речи на Стефана, че и вино съм си наляла.

— Вино ли? — учуди се Янко, без да отмества очи от вратата.

— Вино я! Сама си го направих, нали ми оставиха онуй лозенце от пет реда на Камъка. Жегъла ходи да го пръска. То градът го уби, ама все остана малко грозде.

— Ами тъпка ли го? Гроздето, викам, тъпка ли го?

— Че защо да го тъпча бе, бале. С кросното го бих, с кросното. — Баба Велика се засмя и отупа метлата. — Хем си седя, хем го бия с кросното. Слушай, Янко, да зема, че да те почерпя от него.

Янко неспокойно премести поглед от вратата на дюлята.

— Ами — рече той и вдигна ръка да се почеше, но се сети, че каскетът му е на главата, и спусна пръсти: — Аз вино не пия, бабо Велико, че главата ме издува. Като пия, все едно че не съм аз.

— То и аз не пия, ама рекох вино да си наляя — рече баба Велика, — че в една къща вино няма ли налято, огън да я гори. Слушай, Янко, ами да зема, че да проводя на Стефана една дамаджанка.

— Може — рече Янко, — вдругиден ще пътувам, ти приготви дамаджанката, ще дойда да я взема. — Той пак се върна на къщната врата и добави: — Ще кажа на бай Стефана, че си добре, че вино си си наляла и че му пращаш армаган една дамаджанка, да го опита.

И Янко си отиде, като се раздели със съжаление с дюлята и къщната врата. Баба Велика отвори пакетчето с лъскавите едри маслини. Загъна ги и ги тури в торбата, дето си държеше хляба.

— Пак е идвала мишката — процеди тя, като видя дупката в хляба. — Ей че голяма дупка е изкопала.

— Мишката пак е идвала — рече тя на дядо Димитър Столетника, като отиде да му занесе малко маслини в едно канче.

— Кой? — запита дядо Димитър, който вече беше на сто и една година.

Тя го улови за голямото хрущялесто ухо, обрасло цялото в бели косми, и извика вътре в него:

— Мишката, викам, дядо Димитре. Идвала и пак ми изкопала дупка в хляба.

— Аа! Мишката! — разбра дядо Димитър.

— И порът идва, и ми изяде четири кокошки, и по-рано ми изяде пет — общо девет, ама аз го накълцах с мотиката!

— Порът — повтори дядо Димитър — накълца кокошките!

Тя пак го улови за ухото, но реши да му доразкаже за пора други път. Сега му извика, че Янко е идвал и донесъл маслини от Стефана, и дядо Димитър разбра, като видя канчето и маслините в него. Избра си една едра и лъскава и я засмука усмихнат и развеселен. Баба Велика го гледаше как смуче маслината и го чакаше да я досмуче, за да му доразкаже за дамаджанката и за виното, дето щеше да праща. И докато чакаше, отново се сети за накълцания пор и се засмя.

БРАТОВЧЕДИ

Резачката пое мокрото дърво и сниши глас. Загриза дървото тая резачка и заподхвърля трици и нали бяха мокри триците, полепнаха по елека и по лицето на Дачо. Той напсува резачката и триците, напсува и дървото и го тикна по-напред да го яде резачката. Беше си стиснал очите и устата, да не го валят много триците, и грубото му квадратно лице стана страшно, но наоколо нямаше никой да се уплаши. Като разряза мокрото дърво на две, Дачо се обърна и видя насреща в дюкяна Ламбито със зачервените очи и черните мустачки. И Ламбито го видя, макар че гледаше снега по пътя и леда по чешмата. Излезе пред дюкяна, поразтърпка се и каза:

— Бай Дачо, ела да се сгрееш бе, човек!

— Не ми е студено — подвикна Дачо, изправен между двете парчета на разрязаното дърво. — Ти какво, изпълняваш ли плана?

— Ами! Изпълняваме! — рече Ламбито и разтри зачервените си от рождение очи. — От отзаранка никой не е стъпвал в дугеня. Ще се махна аз, не съм свикнал тъй да стоя и да чакам.

— Чух, че щели да го закриват твоя хоремаг — каза Дачо.

— Да го закрият. По-добре да го закрият, дете ще седя тъй по цял ден. Три тестета карти има, поне карти да дойдат да поиграят, а то!

Дачо не отвърна. Хвърли двете парчета върху купчината и пое следващото дърво. И то беше мокро. Пусна резачката — тя викна високо и после сниши глас да го ухапе истински. Ламбито се върна в дюкяна, седна до печката и реши отново да стане овчар. За какво му е да стърчи по цял ден в тоя празен дуген. Вчера например само Улахинката идва да иска сол, а Ламбито нямаше сол и я изпрати да търси в горния дуген. После дойдоха няколко старци и седнаха да слушат кутията. Като свършиха новините, старците си тръгнаха, без да си купят или поръчат нещо. И бай Дачо се отби и тъкмо реши да си купи цигари, бръкна в джеба си за пари и рече:

— Я! Ламбе! Че аз съм имал цяла кутия бе, а щях да си купя нова!

Тъй и не си купи нови цигари. Тогава Ламбито реши сам да си купи цигари и си взе една кутия, ама нямаше други пари освен петдесет стотинки и ги остави в касата, без да си върне ресто. Изпуши една цигара и затвори дюкяна с петдесет стотинки оборот.

Ламбито стана и погледна през стъклото. Дачо режеше дървото. Добре му беше, имаше си работа човекът, макар че го валяха мокри трици.

Тъкмо отрязва дървото, и Дачо видя как по пътя се задава братовчед му Спас с шейната. Беше впрегнал в нея голямото сиво магаре и седеше на дъската като княз. Дачо спря резачката и се замая около купчината, като се преструваше, че не забелязва шейната. Когато тя спря, изправи се и вдигна глава.

— Хей, Дачо — извика Спас и скочи от шейната. — Я дай някое парче, дето не ти трябва, че ще си подновявам кочината.

Тогава Дачо се сети за гвоздеите.

— Слушай, бацько — каза той, — не си играй с държавата. Тез дърва са на стопанството. Ти си мислиш, че туй ти е едно време.

Спас се изпъчи, погали магарето по голямата сива глава, цялата в ледени висулки, и рече с бавния си, топъл сега глас:

— А бе държавата! Аз ти искам едно парче!

— Ти се така, едно парче! Ами онез гвоздеи, дето ти ги бях дал, петте кила, помниш ли ги? Тогаз чак от Варна ходих да ги купувам. На доверие ти ги дадох, а ти не ми ги плати.

— Платих ти ги — рече Спас. — Много добре си спомням, че си оправихме сметката.

— Плати ги, вярно! Пет кила гвоздеи по двеста лева от старите пари трябваше да ми платиш, а ти ми плати пет кила гвоздеи по лев и двайсе от новите пари, след петнайсе години.

След тези думи магарето разбра, че в никакъв случай няма да получи от Дачо ментови бонбони. Много обичаше то ментови бонбони, но Дачо никога не му беше давал. Като видя погледа на магарето, Ламбито, който следеше разговора през стъклото, помисли, че Дачо ей сегичка ще влезе и ще купи бонбони, но се излъга — Дачо не мислеше да купува нищо.

— Братовчеде — рече Спас, облегнат на шейната. — Знаеш ли какво значи галфон?

— Не — отвърна Дачо.

— Ей на, видиш ли, не знаеш. А галфон значи простак, по французки.

Дачо помисли малко какво да му отвърне, но не измисли нищо язвително.

— Слушай, бацьо — рече той намръщен, — ти все много знаеш, ама пак ще те вземат на ремонт.

— Да ме вземат — отвърна Спас с благосклонно презрение. — Два пъти съм бил на ремонт, и трети път ще ида. А ти знаеш ли де е Дахомей?

Дачо погледна братовчеда си изпод вежди и много му се прииска да ритне поне проклетото казанлъшко магаре в дебелия глава, покрита цялата с ледени висулки.

— Не знам никакъв Дахомей и нямам никакъв хабер от него — рече той с достойнство. — Аз съм си при резачката, работя си редовно и ми пишат по три надника на ден. Не съм като някои... да се разкарвам с шейна посред бял ден, да скубя хората, че и да гледам да отмъкна нещо аванта. Имам четири унука и двама сина. Слушай, бацьо, триста кила прасе съм заклал!

— Триста кила ли! — изсмя се Спас. — А пък аз, братовчеде, две заклах по сто кила, както ги ядат в Западна Германия. Нека галфоните си голят прасетата до триста кила!

Дачо побесня, реши да го заяде пак за гвоздеите, но не каза нищо. Запуши цигара да се поуспокои. Като хвърли празната кутия на земята, магарето се наведе към нея и я помириша, но тя не миришеше на ментови бонбони. Ламбито се зарадва — нямаше как, Дачо вече щеше да си купи нови цигари. Ще му направи альш-вериш и Ламбито ще може да си получи рестото от петдесетте стотинки.

— Видя ли — обади се Спас. — Дахомей не знаеш къде е. Ами знаеш ли де е Замбия?

— Не знам никаква Замбия-мамбия — каза с ненавист Дачо, присвил очи така, сякаш го валяха мокри трици, — хич не знам и никак не ме интересува. Има едни, дето си купуват речници или пък географски карти и се правят на много учени, да си придават важност пред простия народ, а като ги повикат на работа в стопанството, сè гледат да не идат, да кръшнат някак. Ходят да орат частно на старците с разни дебелоглави магарета и им взимат скъпо и прескъпо. Че на всичко отгоре си купуват и къщи. А за какво им са тез пусти къщи?

— Къщите, Дачо, са като географията — рече спокойно Спас. — Не са за всекиго те. — Ламбе — извика той към заничащия в стъклото магазинер.

Ламбито изскокна навън.

— Кажи, бай Спасе!

— Слушай, я ми дай двеста грама ментови бонбони, само че после ще ти ги платя, че не взех със себе си пари.

Ламбито посърна. Изкушението беше голямо. Борейки се с него, Ламбито отвърна:

— Не може на вересия, бай Спасе. Ако дугенът е мой, да ти дам на драго сърце, ама е на селкопа. Я си представи, че дойдат и ми направят ревизия, докато си идеш до вкъщи.

— Много го е грижа бай ти Спаса — ядно се намеси Дачо. — Ти му дай бонбоните, пък иди го гони да ти ги плати след петнайсет години като моите гвоздеи.

Спас никак не се смути от тези думи. Дачо му беше подръка, с него щеше да се справи после. Той започна с Ламбито:

— Слушай, Ламбе, търговията е сложна работа. Въпросът е там, да познаеш кой ще плати и кой няма да плати. Като нямаш клиенти, ти трябва да ги привлечеш. А за да ги привлечеш, ти трябва да отстъпиш, да им имаш доверие.

— Доверие ли! — възкликна обидено Дачо, сякаш някой му беше бръкнал в джеба.

— Доверие я! — продължи невъзмутимо Спас. — Да ти кажа правичката, Ламбе, ти не си роден за търговия. Я вземи, че се върни пак при овцете. Виж, за овчар те бива.

— Ще се върна — рече Ламбито. — Лошо ли ми беше, като бях овчар. Живея си на чист въздух и си получавам по хиляда и триста надника. Няма кого да привличам, че и доверие и така нататък... Аз не исках, ама като ме проагитираха, Горския тъй ме беше притиснал — стани, ти стани, Ламбе, хоремагчия, ще развием ние една търговия, че пушек ще се дига, и аз си викам, е, щом пушек ще се дига чак и чак толкоз ме агитират, да взема, че да стана. А сега пък щели да го затварят. Щом го затворят, и пак ще си стана овчар.

Ламбито пак се прибра зад стъклото, защото му стана студено. Нали беше само по една бяла манта, за да е културно обслужването.

Като не може да направи покупката, Спас измъкна от джеба си няколко ментови бонбона и ги подаде на магарето.

— Значи, имаш си бонбони, а искаш на вересия, че да вкараш добрия човек в беля — заяде го Дачо, като гледаше с омраза хрупачното магаре.

— Дедите ни са ни учили, братовчед — рече тежко Спас, — да се грижим за добитъка. Моя Марко оре, вози, върши ми работа. Заран му давам зоб, ечемик, по пладня му давам люцерна, а пък бонбоните са за калории и за десерт. Обича си ментовите бонбони моя москвич, бонбони ще му давам. Ако обича пасти добуш, и добуш пасти ще му дам, щом съм доволен от него. Слушай, Дачо, ако имаш пари у себе си, я иди купи от Ламбето двеста грама от ментовите, пък после, като мина, ще ти дам парите.

— За бонбони пари не давам — отсеке Дачо. — Аз на децата си бонбони не съм купувал, да не ги глезя, че на едно нищо и никакво магаре ще купувам! Я го виж, загладило косъм, като че с олио си го намазал... Ама и аз защо ли не ей гледам работата, ами съм взел да приказвам с тебе, бацьо.

Спас поглади магарето по гърба, потупа го и рече:

— Дачо, Дачо, карай, братовчед. Гледай си резачката, че надникът ти върви.

— Той, надникът, няма къде да избяга — отвърна Дачо. — Хората си стоят на топло сега край огъня, а аз бяхтя по цял ден на тая резачка. Едни се возят с шейни посред бял ден, а други ги валят мокри трици и ги фаща раматизъм.

— Че купи си и ти магаре бе, братовчед! Ще ти намеря аз едно — еша му няма да има.

— Знам те аз, бацьо — рече Дачо. — Майстор си ти по джамбазлъка. Аз не мога да го гледам туй магаре, а той — да си купя. Не ща магаре аз. Ще си работя на резачката и ще си пиша по три надника, а нека другите да си имат магарета и да ги тъпчат с ментови бонбони.

Спас се направи, че не чува, и ритна едно дърво с коравата си като желязо обувка. Дървото дрънка като кавалерийски чинел.

— Виж какво, Дачо, туй дърво е чепато, само ще изхабиш лентата. Я ми го дай, ще го метна в шейната — голяма работа ще ми свърши.

— Ей, чуден човек! Не са мои тез дърва бе, човек! Като е чепато, има къде да го вземат. Се гледаш да направиш някоя аванта и да ме вкараш в беля. Държавата...

— Държавата няма да изгори от едно дърво. Дай да го метна в шейната.

Дачо вдигна дървото и го хвърли върху купчината при другите. Спас се засмя.

— Смей се ти, смей — рече Дачо. — Хайде, върви, че шейнелите замръзнаха.

И подпря друго дърво на резачката. Пусна лентата и тя изсвири. Спас се покачи засмян на шейната, тръсна се на седалката. Магарето усети пътя и извърна глава да чуе гласа на господаря си.

— Е, братовчед, приятна работа — каза Спас и дръпна поводите. — Хайде, Марко, дай на трета скорост.

Магарето дръпна изведнъж замръзналите шейнели. Спас се изпъчи и с подсвиркване изчезна зад завоя, изпратен от тъжния поглед на Ламбито и вече надебелелия глас на резачката. Дачо нарязва още двайсет и две дървета, разбичи дъските, а триците се лепяха по лицето му като пчели на мед. Като се отупа по гащите и по елека, Дачо въздъхна и тури катинара на работилницата. Поразтърпка се на снега. Ламбито го гледаше на вратата на дюкяна.

— Е, Ламбе — подвикна Дачо. — Я ми дай една „Бузлуджа“.

Ламбито му подаде приготвената кутия, която досега бе държал с овлажнена ръка в джеба на бялата си манта. Дачо му плати с дребни стотинки. Ламбито ги прибра в касата, но пак не можа да си върне рестото.

Големият стенен часовник, останал от едно време, показваше, че е време за обедна почивка. Ламбито затвори дюкяна, превъртя два пъти ключа, тракна катинара и се запъти за дома си, като стъпваше в Дачовите следи, между останалите в снега линии на шейната.

АКО БЕШЕ НЯКОЙ ДРУГ

Босьо Босев скова мухарника. Нагласи вратичката, опъна зелената мрежа, завинти четирите куки на вътрешната дъска, по една за четирите свински бута. Засега бутите бяха в качето заедно със сланината, двете рибици и ребрата. Засега навън трупаше сняг — сух и ситен сняг. Босьо излезе и закачи под сушината новия мухарник. Закачи го на един гвоздей и като го побутна леко с пръст, мухарникът се залюля. Къщата беше много ниска и покривът на сушината беше много нисък, затуй Босьо стоеше малко приведен, да не си чукне главата.

От стаичката се виждаше закаченият празен мухарник и зад него пътят и къщата на Графица. По пътя вървеше Драгинко, нарамил пушката си. Ако беше някой друг, Босьо щеше да излезе на пътя и да каже:

— Драгинко, към гората ли си тръгнал?

— Към гората — щеше да каже Драгинко. — Ще ида да убия една лисица.

— Не ти ли омръзна бе, Драгинко — щеше да рече Босьо, ако беше някой друг. — По цял ден се скиташ с тая пушка.

— Тая пушка — щеше да каже Драгинко — ми я даде дядо Кольо Пенчов. Французка е тя, със закрити куроци и бие много точно. Щом лисицата кацне на мушката, тегля ѝ аз един спусък и тя ляга. Питай Йордана Бръснаря как убих дивото прасе.

— Знам бе, Драгинко — щеше да каже Босьо, ако беше някой друг, — защо да питам Йордана Бръснаря?

Но Босьо не беше някой друг и затова не излезе да спре съседа си. Драгинко отмина по пътя с нарамената пушка. И той живееше сам, и той работеше в стопанството, и той имаше женени синове в града. И той беше заклал едно прасе, но не беше си правил нов мухарник, защото старият беше още запазен. Имаше си той и пушка, да ходи на лов, за да разправя дълго след туй, дълго и сладко, преживяванията си в гората и в полето. А Босьо нямаше нито пушка, нито никакви особени преживявания. Той обичаше да мълчи и понеже с никого не

говореше и не разправяше нищо за себе си, не знаеше изобщо дали има някакви преживявания. Такъв беше целият му род — мълчалив и затворен. И брат му беше такъв. Като се отвори Първата световна война, брат му изведнъж млъкна съвсем и всички решиха, че е оглушал и онемял. Военната комисия и тъй го обръща и изследва, и инак, най-накрая го освободи от служба. Като свърши войната, брат му изведнъж проговори след четири години мълчание и глухота.

— Добре де, ами защо мълча четири години? — попитаха го. — Не чуваше ли?

— Чувах — отвърна брат му. — Всичко чувах.

— Ами тогаз защо мълча?

— За да не ходя на война — отвърна брат му спокойно. — Щяха да ме пратят на фронта, за да наторя някое чуждо поле.

— Ами сега какво ще правиш? — попитаха го.

— Сега ще замина по широкия бял свят — отвърна брат му. — Искам да го видя аз тоя свят, да разбере къде му е краят, докъде стига, и къде му е началото, откъде започва. Където и да ида, няма да пропадна.

И пак млъкна. Замина и стана готвач по параходите. От време на време пращаше снимки от далечни страни. Веднъж си идва на село с кожух, с астраганен калпак и бастун от полирано дърво, с много извита, остра дръжка. Калпакът и бастунът сега седяха във вътрешната стаичка под портрета на родителите и спрелия отпреди петдесет години часовник, донесен от Румъния, който представляваше една чиния с изрисувани на нея няколко череша. От родителите бяха останали двата портрета, а от брата — калпакът и бастунът. А къде беше гробът му — Босьо не знаеше.

Босьо виждаше калпака и бастуна, макар че бяха в другата стаичка. Виждаше той и Графица, макар че тя беше оттатък пътя, оттатък каменния зид и стената на къщата ѝ. Виждаше я пълна и наляна как се навежда и как става изведнъж кръгла като топка, и как се оголват две розови триъгълничета над изпънатите вълнени чорапи. И лицето ѝ виждаше, запазило миловидния си образ, зачервено от студа, с малко носле и хубави, изписани вежди и една бенка точно в средата на лявата ѝ буза. Зъбите ѝ бяха бели и здрави, защото вечер Графица ги триеше със сол. И тя живееше сама в къщата си като Босьо и като Драгинко; и тримата бяха комшии, и никога не бяха се карали за нещо.

И Графица имаше женена дъщеря в града и все пращаше по някого или по пощата кошници с храна, както пращаха и Босьо, и Драгинко. Биваше я да прави баници, имаше си вино в буренце сто и петдесет кила и осем деня го беше държала в джибрите да получи рубинен цвят.

В това време Графица излезе на пътя и Босьо я видя истински през стъклото. Ако беше някой друг, щеше да излезе и да ѝ каже:

— Графицо, имаш ли много работа?

— Нямам аз никаква особена работа — щеше да отвърне Графица. — Ами ти защо питаш?

— Ей тъй — щеше да каже Босьо, ако беше някой друг. — Викам, ако нямаш много работа, да минеш да ме разтриеш с газ, че много съм изстинал.

Графица щеше да го погледне изпод вежди и щеше да си спомни, че някой друг ѝ беше казал, че е много изстинал и че ако няма много работа, да мине да го разтрие с газ. Щеше да разбере тя, каквато е хитра, накъде бие работата, ама знаеш ли я какво ще направи подир туй. Може да почне да къдне, а може да се засмее, може да се изчерви, а може и да се прибере мълчаливо вкъщи. А може да дойде и да го разтрие с газ!

Добре, ама Босьо не ѝ викна, защото не беше някой друг. И брат му нямаше да ѝ викне, ако беше жив. Босьо въздъхна и Графица се прибра вкъщи. На него толкова много му се прииска да е сега при него, че тя застана пред очите му и рече:

— Босьо, ти вече довърши ли мухарника?

— Да — каза Босьо.

— Излез тогаз, поразтъпчи се, нали си мъж. Иди до дюкяна, изиграй един белот или едно сантасе, или един скамбил, или пък една табла, пий едно вино, послушай какво разправят мъжете, как се хвалят.

— Не ща — каза Босьо.

— Не щеш. Все мълчиш. Все си седиш вкъщи и мълчиш. Колко години стана, откак не си проговарял?

— Петдесет години — отвърна Босьо. — Като млъкнах, бях на седем години.

— Такива бяхте всички от вашия род.

— Такива — съгласи се Босьо.

Ядоса се той, махна с ръка, и Графица се махна. Босьо се изправи и чукна глава в тавана, облепен със стари, отдавна избелели

вестници. Ако беше пролет, ще иде на коситба. Ще хванат с Йордан Бръснаря една ливада, ще засъскат двете коси. Ще литват пъдпъдъци и пролетта ще става лято, ще литват яребици, и лятото ще става есен. Двамата все ще си косят, Йордан ще приказва, ще яде, ще пее Хаджиминчовата, ще разправя за жени, а Босьо ще мълчи и ще слуша.

Ще седнат те да ядат и Йордан ще изяжда по едно кило риба косат и по една торба хляб. Ще разтрива главата лук и ще я смачква в голямата си шепа с юмрук вместо с чукало, да си пуснел лукът вътрешния сок и лютевината, ще яде сладко и ще приказва, а Босьо пак ще мълчи и ще слуша. И пак ще засъскат двете коси и голямата ливада ще се топи, за да дойде друга ливада и друга пролет. Едната ръка свита в лакътя, другата изпъната, леко уловила дръжката — тялото прави замах надясно и назад, че отново наляво и напред и леко дръпва към направената крачка. Босьо издишва въздуха и се чува едно: „Аааааат!“

После пак нова крачка, ново: „Аааааат!“

Ще спрат на края на ливадата, ще извадят брусовете, ще забият косите в земята и ще започнат да ги заглаждат. На следващия откос ще седнат по турски, ще извадят малките колчета с набитите в тях наковалнички, ще изпънат блесналите остриета на косите, леко позеленели от косенето, и ще започнат да клепат: „Чук-чук! Чук-чук!“

После пак ще ядат, пак ще дойде лято, пак ще се спусне есен. Ще дойде зима. Босьо, както всички други, ще заколи прасето. Ще насоли бутите в качето и като види, че старият мухарник вече не го бива, ще си скове нов. Ще си спомни за брат си, ще види Драгинко как тръгва да бие лисици, ще му се прииска Графица да дойде и да го разтрие с газ, но няма да й каже и тя ще се прибере вкъщи. Ако беше Йордан Бръснаря или някой друг, щеше да й каже, но Босьо не беше някой друг. Само ще я види наяве, ще се ядоса и ще се изправи в ниската стаичка и главата му ще се чукне в тавана, облепен със стари, избелели вестници, на които и буквите вече не се виждат.

УЧИЛИЩЕ В ПЕНСИЯ

Класовете излязоха на двора с викове и стъклата на прозорците дрънкаха. Полетяха снежни топки, полетяха деца, полетяха викове. Учителят Златанов се грееше до печката, Робов пушеше до прозореца и гледаше разсеяно навън с подути очи. Горбанова пишеше в дневника, нанасяше отсъствия. Всичко беше на мястото си — светът в малкото въртящо се земно кълбо, картите, препарираният ястреб, кутията с тебешери, на мястото си бяха и училищните миризми — на тебешир и черна дъска, на мастило и хартия, на мокър парцал, на гореща печка, на детски дрехи и стопен сняг.

Димов излезе навън. Дворът беше утихнал, децата ги нямаше. По снега не личаха стъпки, по стената нямаше следи от разбити снежни топки. Училището стоеше само на трите си етажа, само с неутъпкания си двор, в едно много дълго междучасие. Там, при вратата, Димов се поспря, за да види отново пожълтелите некролози на двамата учители. Снимката на Златанов беше малко неясна, но Робов си беше същият — с подути очи, пълни бузи и черна коса — от млади години.

Димов тръгна из двора, за да оставя следи в снега. Следите бяха еднакви в мокрия сняг, който се поддаваше лесно и малко хрускаше, усетил земята отдолу. Димов направи една снежна топка и снегът го опари по ръцете. Засили се и я разби в стената на училището. На деветата топка се умори, но на стената имаше девет следи, които скоро щяха да се стопят, защото снегът беше мокър.

По стръмния път под училището изфуча рейсът. Димов беше гърбом към него, но знаеше, че в рейса има девет деца от селото, защото днес беше понеделник. Те отиваха всеки понеделник в Корията и пак със същия този рейс се връщаха в събота при домашните си. Рейсът отмина бързо и Димов се обърна и спря очи на пътеката, където всяка сутрин минаваха сто и осемдесет деца и на обяд пак се връщаха по нея, за да си идат вкъщи. По тази пътека идеха селяните да гледат представленията в големия училищен салон и по нея се връщаха вкъщи, възбудени и натъжени, потиснати или развеселени от зрелището. Сега пътеката беше постлана със сняг.

След като написа отсъствията на сто и осемдесет деца и дванадесет учители, Димов се спря пред прозореца на своята стая. Не видя вътре хора, но затова, като наближи, видя себе си в стъклото, с жълто лице и побеляла коса. Наложил си шапката и бялата му коса се скри, а очите изпъкнаха малко.

— Всички отсъстват — каза той.

Образът му се усмихна.

— И чиновете отсъстват, другарю директор — рече неговият образ, — изнесоха ги и ги натовариха на камиони. И дългите боядисани маси натовариха. Закараха ги в Корията, дето сега е училището.

— Училището? — запита той, сякаш не беше чул. — А сега какво има в стаите?

— Нищо — отвърна неговият образ. — Само долу, в трапезарията, зад сандъка лежи земното кълбо.

— Знам — каза Димов. — Помня, веднъж се беше отлепило, точно на Австралия. Аз я дорисувах. Ще го прибера вкъщи. Континентите си стоят, реките си стоят, и океаните също. То още може да показва кое къде е. Ако Австралия наново се е отлепила, пак ще я нарисувам. Все още мога да нарисувам един континент.

— И звънецът е тук — каза неговият образ.

— Знам — поклати глава Димов.

Той тръгна след себе си и влезе в празното училище. В трапезарията го чакаше цялото земно кълбо и Димов го вдигна и обърса с един парцал от праха. Австралия, дорисувана от него някога, не беше мръднала от мястото си. И континентите си стояха на местата, и реките, и океаните. Той ги завъртя и те се понесоха и сляха в едно — суша и вода, морета и планини. Димов спря земното въртене и в тъничката кафява нишка на Балкана видя своето село с построеното от доброволен труд училище. Като го зърна, той се върна в него и се заизкачва нагоре по стълбите.

— Втори и трети клас да излязат на двора и да се строят. — заповяда той и гласът му се блъсна в стените и полетя, удебелен и натезал нагоре.

Класовете не излязоха и не се строиха, а Димов продължи да се изкачва по стълбите. Спря пред вратата на втори клас.

Вътре беше тихо. Междучасието беше свършило и сега учениците чакаха да влезе той, за да почнат часа по география. Димов се усмихна, бе хванал студената дръжка на вратата, но не я отвори. Отмина надолу по коридора доволен, със земното кълбо в ръка.

И пред следващата врата не спря. Отмина я, както я бе отминавал много пъти, с един бърз поглед, сякаш проникващ през нея, научен да вижда и знае всичко какво става вътре. И сега хвърли този всевиждащ и всезнаещ поглед и я отмина. Спря пред вратичката на комина. Бръкна навътре в меките остарели сажди. Напипа дръжката и измъкна звънеца. Издуха го от саждите и те се разхвърчаха из коридора.

Стъклото на прозореца в коридора беше счупено и като приближи до него, Димов вече не може да види своя образ. Видя образа на своето село, образите на къщите, накацали една над друга, образите на хълмовете и над тях белия, вечен образ на Балкана. Тогава Димов чу как звънецът се обади и го вдигна.

По пътя край дерето минаваха коли, натоварени с дърва. Йордан Бръснаря спря конете, послуша се и викна на Юрдека, който караше предната кола:

— Хей, Юрдек!

Юрдека спря конете и отвърна:

— Кажи, Йордане!

— Чуваш ли звънеца?

Юрдека се послуша.

— Я, чувам го. Ами откъде звъни?

— От училището — рече Йордан Бръснаря.

— От училището ли? Да не си мръднал бре! Кой ще ти бие звънеца от училището? Нали го затвориха!

Конете пръхтяха и извърщаха глави, запотени от товара и тегленето. И те поглеждаха нататък.

— Аз пък ти казвам, че е от училището, ама не е там работата — рече Йордан Бръснаря. — Я виж конете, и те се ослушват нататък. Знаем го аз тоя звънец бе, Юрдек.

— Хм — каза Юрдека и се почеса по главата с дръжката на камшика, — ами да не са отворили пак нашето училище бе, Йордане?

— Слушай, Юрдек — рече Йордан Бръснаря, — я да идем да откараме дървата по-скоро до стопанския двор, че да се върнем бърже да видим защо бие звънецът от училището.

И те подгониха конете по пътя.

И баба Велика чу звънеца тъкмо когато откряваше вратата на съседите. Дядо Димитър Столетника се показа с очилата си и старата си шапка. Баба Велика го хвана за ухото и викна вътре:

— Бият звънеца, дядо Димитре!

Столетникът чу ехото на звънеца в думите ѝ, макар че в ухото му имаше много училища, звънци и думи.

— Кой звънец, казваш?

Тя пак го улови за ухото:

— Школския, кой! Уж затвориха училището, пък сега май пак ще вземат да го отворят.

— Ще го отворят ли! — удиви се дядо Димитър. — Че кога са го затваряли?

Баба Велика махна с ръка и му пусна ухото. Като излезе навън, на пътя стояха няколко старци и се ослушваха.

— Да идем до училището — рече един старец. — Щом бие, значи има защо да бие.

— Да идем — каза друг старец. — Може нещо важно да е станало, щом бие.

И те се упътиха към училището. И баба Велика тръгна с тях. И от Барагана слизаха хора. Само дядо Димитър не тръгна. Застана на слънце пред портата и се ослуша. В неговите уши звънецът биеше като голяма, тежка камбана. Защо биеше камбаната?

ТАБЕЛАТА

Дачо набиваше обръчите на бурето. Христо го остави за малко, макар че много му се искаше да гледа как набиват обръчите, как му гласят бурето. Излезе на пътя и се изправи до табелата, закачена на вратата. Вчера му я бяха донесли и той я закова с малки пирончета. Още тогава той отиде в бръснарницата да се похвали пред народа.

— Е, Христо — рече му Йордан Бръснаря, — честит медал!

Сега по пътя не минаваха хора, бръснарницата беше затворена, нямаше на кого да се похвали. Ама хубаво си стоеше тая табела на вратата — любуваше ѝ се Христо, когато по пътя мина Янко и го поздрави.

— Янко — каза зарадван Христо. — Видя ли каква табела ми дадоха?

Янко спря, прочете табелата, но не каза нищо, защото бързаше да не изтърве рейса.

— За къщата ми я дадоха бе, Янко — каза Христо. — Като идеш в града, обади се на Стефана — тъй и тъй, речи, на бай Христо му дадоха табела за къщата. Само на него дадоха, речи.

— Ще му обадя, бай Христо — каза Янко, като гледаше непрекъснато в табелата. — Ще му кажа, че са ти дали табела. — Той вдигна дамаджанката и добави, като не откъсваше очи от табелата: — А тая дамаджанка ми я даде баба Велика да я занеса на бай Стефана за армаган. Донесох ѝ аз една билка, дето трябвало да я взима по три пъти на ден на половина час преди ядене по една супена лъжица в половин кило вода и да вряла, докато водата се изпари до триста драма.

— Тъй — каза Христо намусен, разбрал, че на Янко табелата не му е направила чак толкова голямо впечатление, — върви, Янко, върви, че ще изпуснеш рейса. Много здраве кажи на бай ти Стефана.

— Ще му кажа. Бай Стефане, ще му река, бай Христо ти праща много здраве и каза да ти обадя, че са му дали табела за къщата. Само на него.

И Янко хукна да гони рейса, а Христо не се прибра вкъщи. Право при Дачо отиде, да гледа как ще му нагласи обръчите на бурето.

— Дачо — каза Христо, като потриваше ръце, — хубаво да ми нагласиш бурето, ей.

— Ще го наглася. Ако не ти харесва, вземи, че си го нагласи сам.

— А бе и аз мога, ама то си иска майстора. Слушай, Дачо, ти видя ли табелата?

Дачо вдигна каскета си над очите и рече:

— Видях я. Че защо са ти я дали бе, Христо?

— Ха, защо! — засмя се Христо. — Ами комисия идва, и фершела идва, и ми я дадоха.

Дачо се подпря на чука и поклати глава.

— То хубаво, Христо, ами я кажи — колко пуйки имаш?

— Пуйки ли! Защо ми са пуйки! — удиви се Христо.

— Тъй — не поясни Дачо, а продължи: — Ами я ми кажи ти — колко овце имаш?

— Овце нямам аз. За какво да им робувам, аз си работя на фурната, за какво ми са овце?

— А прасе имаш ли? А кокошки? — продължаваше разпита Дачо. — Нямаш. Каква е таз къща, дето в нея няма никакъв гад, а я признават за образцова и хигиенична, че и табела ѝ дават на туй отгоре? — Дачо запуши, хвърли клечката в снега и добави меко: — Слушай, Христо, да вземеш да я махнеш таз табела, че да не се смеят хората.

Христо се опули.

— Да я махна ли, казваш?

— Да я махнеш ами! — рече Дачо. — Те на смях са ти я дали бе, Христо, майтапа да си направят. Слушай, аз имам едно прасе, ей такъв кекер — трийсе лева дадох за него. Миналата година си купих от стопанството, седем лева ми излезе, ама тая година не продават, та си купих частно. Шест кила е тоя кекер — миналата година платих по един и двајсе, а сега по пет лева на кило живо тегло съм платил за него. Ще го гоя тоя кекер, докато стане триста кила, значи, двеста деветдесе и четири кила прираст да даде, докато го заколя. — Дачо вирна глава, издуха дима и добави важно: — Я си купи и ти един такъв кекер, че го гой, търси му храна, чисти го, направи го триста кила, че тогаз да ти дадат табела. Купи си и овце, завъди си десетина пуйки и

петдесетина кокошки, пък тогаз ела да ми се надуваш, че имаш табела. Че то на мене десет табели трябва да ми дадат, че да не знам де да ги турям по вратника. Махни я, ти казвам, срамота е!

— Няма да я махна! — изпъна се Христо намусен и реши да отбие на Дачо от трите лева за поправката на бурето. — Няма да я махна аз. Какво ме е еня, че ти си дал трийсе лева за някакъв си кекер. Аз съм член на стопанството и работя, а то се грижи за мене да си имам туй-онуй за прехрана.

— И аз съм член на стопанството — рече Дачо. — Имота си дадох целия, всеки ден работя, ама си въдя и гад, да подпомагам държавата, да не ме храни тя. А на тебе ти дават табела, дето я подяждаш и гледаш да те нахрани.

Купи си кекер.

— Няма да си купя никакъв кекер — отсече Христо.

— Знам, че няма да си купиш — каза Дачо, като стъпка угарката. — То като нямаш гад, много ти е чист дворът. Тъй всеки знай. Няма по двора ти курешки, няма бубонки, не мирише на кочина — едни човешки лайна остават. Затуй ли носиш тая вар и всеки ден я сипваш в клозета и като излизаш оттам, се клатиш като пиян, дето те е упоила варта? Ако е за вар, и аз мога да си закарам вар вкъщи, ама не ща да се троя.

Христо гордо посочи клозета в началото на градината.

— Не е само варта, Дачо. Я гледай само как съм го боядисал, и покрив с керемиди съм му турил.

— Хе, че и аз мога да боядисам моя. Щом ти си го боядисал със синя боя, аз пък ще го вапцам със зелена.

— Вапцай го първо, пък тогаз одумвай табелата — рече Христо и се изпъчи. — И керемиди му тури, пък тогаз приказвай.

— Ще му туря — каза Дачо, — и керемиди ще му туря, още довечера ще се хвана с него.

— Не е само клозета, Дачо. Я влез вкъщи да видиш как блести всичко — и стаята, и салона, и собата. И машинна печка съм купил, и радио си имам, и отгоре покривчица съм му турил, да се не цапа кутията. Булката цял ден чисти и пере, то не е къща сякаш — ами на музей прилича.

— Музей ли! Тя, твоята булка, да беше отишла на къра да извади триста и четирсе надника като моята бабичка, че тогаз се перчи!

— Слабо ѝ е сърцето на нея, Дачо, не е за всекиго на къра. Ще падне и няма да стане — каза Христо, като погледна към къщи.

— А моята защо не пада?

— Не знам, Дачо. Щом не пада, значи е здрава и нищо ѝ няма.

— Здрава е я — каза гордо Дачо. — Две деца ми е родила, затуй е здрава, а твоята все по бани я пращаше, и пак не можа да роди.

Христо се намръщи.

— Като не можа да роди, да я изгоня ли искаш! — каза той натъжен. — Тъй ни е било писано, двамата да си умрем.

— Щом като тъй ви е било писано, няма да се перчиш! Синът ми има три момчета и дъщерята едно — четири унука имам аз. А ти с какво ми излизаш насреща — с някакъв си боядисан клозет! Утре, като боядисам моя, с какво ще ми излезеш, а?

Христо не можа да намери отговор, само премигна.

— Слушай, Дачо — обади се той. — Както сме се разприказвали, няма да ми нагласиш бурето. Щом са дали табелата на мене, значи на мене са я дали. Иди питай комисията.

— Ще я питам — каза Дачо. — Трябва да има справедливост в тая държава!

Щом стигнаха до справедливостта, млъкнаха и Дачо отново се залови за бурето, а Христо остана при него да гледа дали ще го нагласи добре. „Справедливост — помисли си Христо, — ако му бяха дали табелата на него, щеше да има справедливост в тая държава, а сега — няма. Всеки дърпа чергата към себе си. Я го виж: имал четири унука и две деца. Че тогаз да дадат табелата на Улаха, нали има цели десет деца! Защо не му дадоха на него табелата за многодетство, а я дадоха на мене, а! Значи, преценили са хората, че съм я заслужил. Четирсе години пека хляб на туй село, кой не е ял от тоя хляб. Нека излезе един и да каже: «Аз не съм ял от тоя хляб!»... Никой няма да излезе. Мене докторите Алтънови ме уважават, дето живеят в града и всеки ги почита, а наш Дачо не ще да ми даде табелата. Да му дадат една и на него, че да миряса. Като е толкова справедлив, защо ми поиска четири лева за бурето, че едва го склоних на три? Щом е толкова справедлив, нека да ми вземе един, е, да речем — един и петдесе...” Христо се сети отново за деца и каза гласно:

— Дачо!

— Стига ме мая с тая табела — каза намръщен Дачо и продължи да чука обръчите. — Искам да свърша бурето и да се върна вкъщи, че днес ми е почивният ден. Моята къща не е празна като твоята, че да дърдорят разни врели-некипели.

— Добре де — каза Христо, — ти викаш: справедливост! Ако комисията гледаше по децата за образцовост и за хигиеничност, значи трябваше да дадат табелата на Улаха, дето има десет деца. Тъй ли?

— А! На Улаха! — изсмя се Дачо. — Не стига, че му дадоха без пари бабината Минина къща, ами сега и табела да му дадат!

— Че защо да не му дадат — не мириясваше Христо. — Пръска лозя човекът, коси, върже, член е на стопанството...

— Член! То да си член е най-лесно! — рече Дачо и пак се подпря на чука. — А колко имот даде Улаха на текезесето? Колко декара гори, колко лозя, колко ниви, питам аз. Нищо, едно голо нищо! Едно кранле има Улаха и туй е всичкото му. То всеки знае да прави деца, като си няма друга работа и други грижи. Влизаш в чуждата къща и почваш производството. Тя тъй и баба знай.

Христо помълча и след като помисли малко, се обади:

— Ти, Дачо, много приказваш. Аз те повиках да ми нагласиш бурето, а ти само се подпираш на чука и пушиш цигари.

— Че кой ме заяде с тая пуста табела — извика Дачо и отново се хвана за бурето.

— Да го нагласиш хубаво — рече Христо, като се направи, че не е чул за табелата, и не изпускате ръцете му из очи. — Ако не го нагласиш хубаво, ще ти отбия един лев.

— Ако ще ми отбиваш, не го пипвам повече — остави чука Дачо. — Прави си го сам, пък аз ще си ида до вкъщи, че днес ми е почивният ден.

— Знаем го — каза Христо. — Ще си идеш вкъщи да боядисаш клозета и да му туриш керемиди на покрива.

Дачо не отвърна. Заочуква бурето с равни, отмерени движения, а Христо пак понечи да отвори разговора за табелата и справедливостта, но не можа да намери с какво да започне.

Навън, по пътя, минаха един старец и един пътен пикьор. Пикьорът носеше лопата и беше разкопчал дългата си зелена шинела. Те се разминаха точно пред Христовата врата, но не видяха табелата.

БИТКАТА

Кочът изблея. Овцете, затворени в плевника, му отвърнаха с различни гласове. Сивата, с най-дебелия глас, беше родила ноцес две агънца и сега му каза. И двете агънца бяха женски. Кочът се засили и удари глава и рога във вратата на плевника, но не можа да я събори, за да влезе вътре. От снощи го бяха отделили от овцете, а сутринта го пуснаха на свобода из двора.

Кочът се заинати и зачовърка с рог вратата, но нали не знаеше, че тя се затваря с мандало, зачовърка я от другата страна, откъм пантите. Овцете блееха отвътре и го поощряваха, зарадвани, че ще го видят пак, а двете агънца се гушеха до топлата майчина козина, смучеха двете цицки и се плашеха, защото никога не бяха чували и виждали коч. Овцете събраха глави до вратата откъм пантите и усетиха горещото дишане на коча, а той усети техните влажни и меки дишания, толкова покорни и толкова познати, че му се стори, че вратата я няма. Но вратата беше там и не се отваряше, защото никоя врата не се отваря откъм пантите. На коча още повече му се прииска да е при овцете, прииска му се, както никога досега, и като се засили, пак бухна вратата. Тя издумка силно — двете агънца се сгушиха под майка си, а сивата овца изблея гордо и жално, гордо, защото кочът искаше непременно да види рожбите си, и жално, защото вратата не се отвори.

Тогава кочът се ядоса. Кръвта му бързо се покачи в главата и я изду. Той се спусна из двора с натезала глава и олекнали, бързи крака. Изпотъпка снега, подгони пуйките и те се разхвърчаха с писък настрани. Кръвта му го носеше покрай телената ограда, която отделяше двора от градината. Той търсеше другия коч, защото винаги когато кръвта му се изкачваше в главата, насреща му стоеше друг коч, готов за битка. Но сега той го нямаше из целия двор. Като обиколи няколко пъти двора, той спря удивен и объркан. Никога не беше срещал такъв страхлив коч.

— Бива си го, бацьо — каза Дачо, като наблюдаваше буйствата на коча.

— Бива си го я! — рече Спас гордо. — Такива кочове много-много не се срещат. Пуснах го да поиграе, че да поотмалее.

— Лесно няма да отмалее — рече Дачо. — И аз имах един коч. Як беше и луд, даже дали не беше по-луд и от твоя.

— Не съм виждал твоя коч, ама от тоя по-луд не съм виждал — каза Спас малко отгоре-отгоре. — А аз, Дачо, много кочове съм виждал.

— Знам бе, бацько, че нали беше джамбазин. Ти ако не си виждал, кой ще види!

Кочът изблея към тях. Приблужи оградата, поотърка се о телта и загледа двамата човеци, като се мъчеше да разпознае дали зад тях не се беше скрил другият коч. Никакъв друг коч не се разпознаваше.

— Дали усеща бе, бацько? — запита Дачо.

— Може и да усеща — отвърна Спас, като претегляше на око и наум тежестта на коча.

— Усещат пустите му животни — възкликна Дачо. — А бе пчелата и тя, колко е мъничка, пък какво чудо е. Един път ей тъй съм се облегал пред резачката да си почина, а пред мене бяха струпани дъски. Имаше по дъските нещо лепкаво, смола ли беше, сок ли някакъв, не помня, и изведнъж като прелетя една пчелица. Нищо и никаква пчелица, пък какво направи, нито я видях, нито разбрах — след малко долетяха цял облак пчели и налетяха на дъските да смучат.

— Че какво чудно има? — запита Спас.

— Хубаво де, ти викаш какво чудно има, нали тъй? Ами как и по какъв начин им съобщи таз пчеличка, че прелетяха още хиляда да дойдат да смучат дъските? Я кажи, бацько, учен човек си ти, речници имаш, от карти проумяваш, щом знаеш де е Венецуела, значи и тая работа ще трябва да ти е ясна, значи?

— Ясна е — съгласи се. Спас, като не изпускате коча из очи и чакате да му намалее силата. — Пчелите, Дачо, си имат малки радиостанцийки и си ги носят на гръб. Щом някоя забележи нещо, съобщава веднага на другите и те, нали си имат същите радиостанцийки за приемане и предаване, приемат и тръгват начаса.

— Брей! — заклати глава Дачо. — Че какви ще са тез радиостанцийки да предават толкоз надалеч?

— За вълните няма близо, няма и далеч. Предават си пчелите на ултракъси вълни, да речем, и ние не знаем, че има такива вълни, а те си

текат край нас, дори минават през нас. Сега например знаеш ли колко вида и какви вълни минават през тебе и през мене?

— Че отде да знам — опули се Дачо.

Замисли се той за вълните, но много не повярва на братовчедата си, защото не усети никакви вълни. А Спас, видял, че кочът пак хукна из двора, рече доволно:

— Бягай, бягай, тя ще ти намалее силата.

Кочът тичаше и не можа да чуе тези думи. Търсеше той своя противник и толкова много искаше да го срещне, че си го въобрази и се блъсна в главата му. Политна назад с подгънати крака и очите му се обърнаха за миг на триста и шестдесет градуса и пак застанаха на старото си място. Като дойде малко на себе си от страшния удар, кочът разбра, че се е блъснал с всичка сила в дирека на сушината и че пред дирека няма никакъв противник.

— Виж го как се халосва в дирека — възкликна Дачо. — Защо да го чакаме повече бе, бацько?

Спас лапна един бонбон и хвърли книжката в снега. Не предложи на братовчед си, а и Дачо не си поиска. Спас отвърна:

— Нямаме бърза работа, Дачо. Ти все бързаш, ама не го знаеш тоя коч. Много сила има той, един дирек няма да го събори.

— Бацько — сети се Дачо, като търкаше наболата си като руса четина брада. — Ами овцете имат ли си вълни?

Спас хрупна бонбона, разполови го и прехвърли с език двете половинки на различни места в устата си.

— Нямаат — каза той тежко. — А и да имат, вълните им са много къси. Пък и не им трябва вълни, да ти кажа. Нали вървят винаги заедно, за какво им са вълни. Вълните са нужни за големи разстояния.

— Тъй трябва да е — съгласи се Дачо. — Изглежда, че и хората си имат вълни, когато са на голямо разстояние. Като се роди най-голямата ми унука, въртя се аз на двора, нещо не ме свърта. И булката се върти, и нея не я свърта. Питам я аз какво ѝ е, а тя ме пита на мене какво ми е. Тъй се въртяхме ний и през нощта, а на сутринта булката ми вика, че сънувала сина — някакво писмо ѝ подавал. Тъкмо ми разправяше съня си и ей го задава се Кольо раздавачът, откъм пощата иде. Бай Дачо, вика, син ти се обажда по телефона. Началникът рече, като мина покрай вас, да ви обади. Родило им се момче, кръстили го Дачо, хай да е честито и така нататък... Та виждаш ли, значи, нас

вълни те са ни въртели из двора, не са ни давали мира. То се е раждало детето и ние сме приемали вълните, само че не сме им разбирали. Виж, булката, нали е жена, уловила съня с писмото, хабер, значи...

Спас слушаше тоя разказ с едно ухо и наблюдаваше коча.

— Човекът, Дачо — обади се той, — има най-много вълни, нали е най-висшето животно. Има и къси, и дълги, и още по-дълги, и най-дълги. Човешкият мозък е една сложна машина със сто хиляди лампички. Светват те и си предават сигналите и няма никакво значение дали си грамотен, или неграмотен — те си предават.

— Значи аз режа на резачката — каза Дачо, — а лампичките — си предават. Аз спя, те си предават, аз кося — те пак си предават. Брей, чудна работа е това човекът!

— Чудна я! — рече Спас. — На нашия братовчед Кръстьо внучето защо не чува. Хубаво, здраво дете, усмихнато, весело, а пък не чува! Значи изгаснала е някаква лампичка там, зад ухото му, и вече не може да светне.

— Ох — изпъшка Дачо, — къде ли не го водиха туй дете, на какви ли доктори не го показваха — и не могат да го оправят.

В същото това време вратата се отвори и по снега тръгнаха към тях братовчед им Кръстьо и неговото внуче. Дачо се опули — значи наистина има вълни! Кръстьо им е предал, че те идват с внучето, затуй са заговорили с батя си Спаса за тях. Повярвал изведнъж във вълните, Дачо се засрами и почервеня, а брадата му стана още по-твърда и побяла.

— Тъкмо говорим за вълка — рече Спас невъзмутимо — и той — в кошарата! Споменавахме ви с братовчедата...

— Нас ли? — запита смутено Кръстьо.

Дачо още повече почервеня и кръвта му се качи в главата и я поду като главата на коча. Малкото момче протегна ръка и посочи лицето му, усетило тази промяна. Искаше да я покаже на големите. И кочът усети промяната в главата на Дачо и пак спря пред телената ограда. Щом се зачерви главата на човека, и той реши, че това ще е дългоочакваният друг коч. Изправи се, подпря крака на телта и изблея победоносно. Овцете отвърнаха в хор и пак скупчиха глави до вратата, откъм пантите.

Малкото момче посочи радостно към коча, който вече летеше по снега и обикаляше терена на бъдещата си победна битка. Момчето

запляска с ръце, усмихнато и развеселено, и дядо му Кръстьо също се усмихна. Като влизаха, той гледаше живота откъм тъжната му страна, а сега внезапно го видя откъм веселата. Запляска с ръце и той заедно с внука си, а кочът още по-бързо препусна из двора под звуците на тези аплодисменти, като метваше от време на време кръвожадни погледи към криещия се зад публиката страхлив противник. В това време Дачо се поуспокои и отсрами и кръвта му слезе към ръцете. Те отново станаха червени и пълни със сила и кръв. Натезаха те изведнъж и му припомниха защо бе дошел при братовчеда си.

— Батьо — обади се Дачо. — Че да почваме бе! Както си седнал на таз стълба, то може и да мръкне.

— Ей сега — рече Спас и стана. Погледна към детето, видя радостта му, видя и радостта на братовчед си Кръстьо такава, каквата отдавна не беше се появявала на тъжното му, едро лице. Пребори се Спас с жалостта си и рече:

— Братовчед, ти нещо по работа ли... или тъй?

Кръстьо се обърна, радостта отлетя от сините му, подпухнали очи и животът се показва пред него пак откъм тъжната си страна.

— Ами! По работа! — каза той. — Изведох малкия да го поразходя. Тръгнахме насам, та рекох да се отбия, хем да те видим, хем да му покажеш магарето. Отдавна не съм идвал у вас, Спасе.

Дачо мълчеше. Детето ръкопляскаше на полуделия коч. Спас разбираше, че не може да отмени решението си, и то в тая къща, където никога не беше си отменял решенията. За да си припомни докрай това, той се пипна за кръста, дете под вълнения пуловер стърчеше дръжката на родовия нож. Щом пипна ножа, Спас каза:

— Виж какво, братовчеде. Извинявай, ама влез с детето в стаята. Там е напалено, топличко е. Ние с Дача имаме малко работа (той не каза каква ще да е тази работа, но Дачо позна по движението на ръката му), та вие влезте де. Като свършим, ще изкараме магарето, ще впрегна шейната и ще ви поразходя, да се порадва детето.

Кръстьо обърна очи към внука си. Кочът още тичаше. Харесало му беше това малко същество, което пляскаше с ръчички и подканваше противника му да излезе. По едно време кочът спря и като наближи телената ограда, се засмя на момчето. И момчето бе засмя и му каза на своя таен език, че много го харесва и обича и че никога не е виждало таква весело и игриво животно. Кочът отвърна, че никога не е виждал

пък такова пляскащо и засмяно човешко същество и че сега, ако най-сетне излезе неговият противник, ще му покаже какво значи истинска битка.

Кръстьо улови ръката на детето и му каза с жестове и с думи, че дядовците имат малко работа, момчето ми, а като я свършат, ще ни повозят с магарето и с шейната, онова магаре, с големите уши (Кръстьо показва ушите с ръце), дете обича да си похапва ментови бонбони. Малкият тръгна с дърпащата го мъжка ръка и с дърпащите го мъжки думи и жестове, но не можа да се откъсне от коча. А кочът ставаше по-малък и по-малък, докато на неговото място се затвори една синя врата.

Дачо въздъхна. Тръгна след Спас, който тежко отвори вратата към двора и застана разкрячен с лице към коча. Животното приближи разкрячения човек, който му бе давал храна и го бе галил с желязната си ръка зад рогата, и му бе говорил мъжествени и ласкави думи. То винаги бе чувствало силата на този човек, макар че лицето му беше винаги спокойно и кръвта не се качваше никога нагоре. И сега кочът протегна глава към ръцете на човека, за да усети допира на железните му и ласкави пръсти зад рогата си. Протегна я още и подуши в тях мириса на желязото. За малко щеше да се дръпне, сепнат, уплашен от нещо непознато, но присъстващо, но никога не беше отстъпвал и затова завря глава с наведени вити рога в ръцете на човека. Спас преплете със светкавична бързина въжето в рогата му и извика:

— Дачо, бързо! Хвани го за задните крака и дигай!

Дачо се спусна и улови с червените си ръце задните крака на коча. Животното зарита и се задърпа, но Спас го теглеше към дирека, а Дачо го буташе, уловил яко ритащите крака, като дръжките на количка с едно колело. Кочът изблея страшно, и овцете изблеяха, и малките агънца изблеяха с кръвта си, защото още нямаха истински овчи гласове и не знаеха, че ще имат. Дълго се бориха двамата мъже с животното, докато го докараха до дирека. После Спас го върза така, че кочът и дирекът се допряха и останаха чело до чело.

— Не му изпущай краката! — викна Спас.

Поотупа се о кочовата козина, извади дългия родови нож и лезвието блесна. Кокошките и пуйките, събрани под решето, видяха ножа. Кочът изрева, вбесен, че не може да се дръпне назад, да се засили и удари мекото чело на своя така дълго чакан противник. Само

да се дръпне и да го удари веднъж и с дирека е свършено, макар че кочът не виждаше, че това е дирекът. Макар че не можеше да се дръпне, кочът пак събра кръвта в главата си, толкова кръв, колкото никога не беше събирал при никаква битка.

Когато тя се върна назад и шурна по снега, кочът не можа да разбере къде се дяна тая кръв и защо не се връща в тялото му. Дръпна се назад, но въжето и дирекът не го пускаха. Опита се да изблее, но кръвта плисна от гърлото му и удави вика. А овцете пак се бяха събрали около вратата и го чакаха да изблее. И малките агънца го чакаха, макар че не знаеха какво и кого точно чакат.

ОКОПАВАНЕ НА ЦАРЕВИЦА

Царевичният ред я чакаше.

Стояна превърза забрадката си, отпусна връвта на фустата, да може да се навежда по-добре. Другите жени вече копаеха, мотиките им звънваха в някой камък. И Стояна се наведе. Кръвта я блъсна в ушите, когато вдигна мотиката за първи път. Земята беше влажна и тежка, полепваше по желязото.

Вторият удар — и тя тръгна, загледана в земята, в корените на царевицата, и ги забрави, и земята, и царевицата, и другите жени. Чуваше само удари — някъде дълбоко в главата си, там, където сега беше цялото село, където беше целият ѝ живот, от онези толкова далечни дни, когато беше малко момиченце. То тичаше из царевичния ред по една чудна пътечка, за да излезе на края на света, откъдето почваше нивата с жито. После тичаше между житната и слънчогледовата нива по друга чудна пътечка, за да стигне края на света, откъдето почваше люцерната, и после да тича по скосената люцерна до онзи край на света, откъдето почваше пътят, разрязан на три от колелетата. Тя винаги избираше дясната третинка и тичаше по нея, докато излезе на големия път и стигне вкъщи. Там започваше друг свят.

Стояна вдигаше и спускаше мотиката, а царевичният ред не свършваше. Тя вече знаеше, че като стигне края му, вместо да навлезе в друг свят, ще се върне обратно, в следващия ред, и като завърши и него, ще се върне в третия. Така идеха в живота и децата ѝ — тъкмо се освободи от едното, и второто идва в утробата ѝ. Ще се раждат и умират, докато останат пет живи и четири мъртви. Износената ѝ утроба ще се стегне, децата ще пораснат и ще се запилят по големите градове, а тя ще вдига мотиката и ще чака да дойде краят на царевичния ред.

В един нечакан ден ще се втурне вкъщи най-малкият, мъж с едро лице и четвъртита брада, с червено кожено яке и буйна, гъста коса, с голям пръстен на дясната си ръка. Премаляла, смалена от щастие, тя ще свари пиленото и ще го поднесе с тихи пръсти пред него. Най-

малкият ще откъсва от пилето с големите си селски ръце, които вече миришат на желязо и машинно масло, ще пийне от памидовото вино и ще каже:

— Много сте изостанали, мале. Живеете си като едно време.

— Че живеем — ще промълви Стояна и ще бърше радостни сълзи.

— Всичко това ще се промени — добавя най-малкият ѝ син с пълни уста. — Трактори трябва, машини трябва. С тоя трудовен за никъде не сте.

— За никъде, синко — повтаря тя и му се радва.

После той ще отлети с мотоциклета си сред облаците бяла пътна прах и пукотевиците на мотора, а тя ще остане пред костите на пилето и празната чаша, отново примряла. Ще минат години, докато го види пак...

Тя се навеждаше и изправяше, все още силна за мотиката. Земята чакаше — суха и корава, мокра и влажна, мека и прашна, рохкава и клисава — и царевичният ред се точеше напред през годините и годишните времена. Тя вървеше след него и вече не чакаше края на света, откъдето да почне някакъв друг свят. И вкъщи светът не беше вече друг.

И сега не чакаше. Пристъпваше напред с ударите в ушите си, с плисъка на живата си кръв, и ѝ се струваше, че вече не е никаква жена, а само една топка кал и кръв, която се търкаля безкрайно надолу, там, откъдето изгрива слънцето.

По едно време спря. Вдигна глава, другите жени копаеха по редовете, наведени, кръгли. Мотиките чукваха камък или блъскаха влажната, лепкава земя. Над царевичите трептеше нажежен въздух, а над него, дълбоко в бялата небесна шир — се гонеха реактивни самолети. В далечния полски блок пълзеше като бръмбар черен трактор и им пригласяше с тежко, мързеливо боботене.

Стояна се подпря на мотиката, учудените ѝ очи търсеха края на този безбрежен блок. Спряха се на дърветата по далечния път, на жълто-зелените върби покрай полупресъхналата река, на надвисналото тежко слънце, на всичко, което бягаше от този блок на страни и нагоре, а той лежеше проснат, трептящ и шумолящ с вдигнатите си безброй зелени царевични ръце с разперени дълголисти пръсти, сякаш беше гласувал за нещо и бе забравил да си свали ръцете.

Ръцете дръпнаха Стояна. Тя седна, оглушала изведнъж. Тежка, задушаваша тишина я обгърна изведнъж като пара. Блокът се стопи в парата и Стояна се видя в една малка, задушна стая, цялата от дърво, видя се как стои със запретнати ръкави пред голям дървен чебур, пълен с вряла вода. Стои, лицето ѝ мокро и студено, а ръцете ѝ големи и червени, като ръцете на най-малкия ѝ син и като ръцете на неговия баща. Водата кипи в дървения чебур, ъглите на дървената стая не се виждат от пара, само от разтворената врата иде хлад и светлина и облива нея и чебура. Там, в коридора, чакаха жените с белите забрадки и изпотените изопнати лица, за да влязат по реда си една по една. Влиза Графица, подава ѝ едното си бебе, Стояна го поема, разповива го от пелените. Протегнала ръце, Графица чака с пелените, а Стояна, поела розовото бебе, го потапя цялото във врялата вода, закрила главата му с малка бяла кърпа. Натисва главата му с бялата кърпа, държи го така, докато бебето се отпусне, и после го подава на Графица. Двете го повиват, без да му гледат лицето, завиват го цялото, и Графица излиза, мълчалива и сънена, в коридора заедно с бял облак пара. После се връща с другото си бебе, после влиза Иларионката, подава своето. Повтаря се същото и така се изреждат жените от цялото село, и бебетата им минават под бялата кърпа и под врялата вода, а Стояна мълчи, и жените мълчат, и бебетата мълчат. Тихо е, дори стъпките на босите жени не се чува да шляпат по дървения под. Те се изреждат — дълга, безкрайна върволица. Тогава идва Стоянината майка, баба Дона, и подава петте си внука. И тя мълчи, чака с протегнати ръце да повие бебетата и да си иде. Чак при най-малкото Стояна сядна на едно дървено сандъче уморена и полузаспиваща, а баба Дона вече си е отишла, и всички жени вече са си отишли. Стояна става с натежали крака, излиза през вратата и влиза в коридора, сякаш е минала още през някъде. Парата върви след нея, върви, влачи се, мека и хлъзгава, пързала се по дървения под, по изпотените дървени стени на коридора. И Стояна върви, върви...

Стигнала отново до царевичния стрък, Стояна става, надига се. Наобиколили са я жените, тревожни, със запотени лица и пламнали страни.

— Какво ти стана ма, Стояно? — запита я Графица. — Като викна, сякаш на умряло. Рекох, че ти е припаднало.

— От жегата ще да е — добави Иларионката, — то слънцето като ни е възседнало...

Стояна се изправи. Помогнаха ѝ да се задържи на крака. Слънцето ги чакаше, вдигнало огнения си чук. Далеч примигваха жълто-зелените върби, умрели от жажда, виеше се белият път. Тракторът бе млъкнал.

— Какво ти стана ма? — отново я запитаха.

— Нищо ми няма — промълви Стояна, като избърса студено чело с края на забрадката си. Тогава видя, че забрадката ѝ е бяла. И добави като насън: — Нищо ми няма мари. Я си вървете по редовете!

Те поклатиха глави и се върнаха, всяка на своя ред. И Стояна се наведе. Мотиката сама я затегли, сама се вдигна и спусна, сама се освободи от лепкавата пръст, сама опази корените на царевичния стрък от желязното си острие.

Тръгна Стояна след мотиката. Изтръпнала, напръхнала от жегата, тя забрави ударите в главата си, забрави себе си. Дори не се изплаши, че изпита някаква болка. Не потърси края на царевичния ред. Само копаше и ѝ се струваше, че разкопава онзи безкраен душен коридор, подбутвана от облаците пара към някакъв край, който не можеше да достигне.

Когато най-после достигна края на царевичния ред, Стояна се изправи. Така много ѝ се искаше да се уплаши от нещо, да падне по очи и се покори, ослепена от страшна светлина. Стоеше така, бездейна и замаяна, и не искаше да вдигне очи нагоре, защото вместо бога щеше да види слънцето.

СВАТБА

Магарето не знаеше, че има сватба, но отиваше там. Вързаха го с въже за един кол на двора и го забравиха. Влязоха вътре — все старци и хора на преклонна възраст — и насядаха около масата. Когато викат едно магаре на сватба, то не знае кой за кого се жени. Затова Марко не знаеше, че се женят шейсетгодишният Недьо, дърводелец в стопанството, и петдесет и пет годишната Зорка. Те и двамата имаха синове и дъщери, женени в града, имаха и внуци, но решиха да се оженят, защото бяха овдовели твърде отрано и защото не им се живееше сами. Бяха добри съседи, дворовете им опираха един о друг, вратниците им бяха съседни — след сватбата Недьо бе решил да събори междинната ограда между дворовете и тогава щяха да имат два вратника, две къщи и един общ двор. Толкова добре всеки един от тях познаваше двора и къщата на другия, че съвсем не им се виждаше нещо много ново и много странно да ги съберат в едно. Писаха писма да предизвестят челядта и получиха отговори, пълни с проклетия и заплахи. Как можели да извършат такава срамотия на стари години! А магарето не знаеше нищо за тоя срам, нито за писмата, то знаеше, че са го довели на сватба, и се чудеше защо е вързано на двора, да гледа как падат снежинките?

Из двора личаха хорски стъпки и миришеше на печено свинско. Недьовото куче излезе изпод бричката и се протегна. Тая бричка съветът я беше купил от дядо Стефан да обслужва старците в последния им път, един вид за катафалка, и Недьо я беше докарал вкъщи под сушината, да ѝ стегне яйовете.

Кучето излезе изпод бричката, защото много му се искаше да го повикат на сватбата, но никой не го повика. Само миризмата на свинското го повика много силно и кучето просто се просълзи, разкъсвано от дребнава ревност. Джафна веднъж-дваж към магарето, но Марко не разбра тези зловни и жалки реплики, защото не знаеше кучешки и защото не обичаше свинско печено. То много обичаше бонбони, и то ментови, и затова наведе глава към снега, забелязало нещо черно по него. Оказа се, че това не е изпуснат или забравен от

някаго бонбон, а най-обикновена вкоравена овча бубонка. „Добре — каза си Марко, — и нека си лежи в снега тая овча бубонка, нека да не е бонбон, нека хората да ядат и пият вътре зад светналите прозорци, а аз ще стоя тука и ще се оставя да ме гъделичкат снежинките.“ Колко му трябва на едно казанлъшко магаре — близостта на една бричка, на едно въже и една къща — и се чувства добре и като у дома си. Нищо не може да го учуди.

А кучето се чудеше, че е у дома си и не го викат. То гледаше светлата миризма, която излиташе от прозорците, и все още чакаше месото. Не забеляза бубонката в снега, защото никога не беше яло бонбони, а камо ли ментови. „Не, няма правда — каза си Недьовото куче, — да си у дома и да те забравят.“

А те наистина го бяха забравили. Сред веселбата и шума Спас бе вдигнал чашата си. И другите вдигнаха своите.

— Хай да се чукнем — рече Спас. — Да е по живо, по здраво!

— Боже господи, каква срамотия! — прошепна братовчед му Дачо в шепа и добави с пълен глас, вдигнал и той чашата си: — Хайде наздраве, да сте живи и здрави!

Чукнаха чаши, изляха хубавото памидово вино в гърлата си, лапнаха люта туршия и мазни свински мръвки. Пак пиха в мълчание, пак ядоха, пак пиха. Тогава Недьо се изправи, облечен в раиран костюм, все още напет, на ревера със значка от някогашния съюз на кооперациите, пийнал, с изскочили очи и бузи, одраскани от старателното бръснене. Зорка го погледна с щастливи влажни очи. Как стана тя, че двамата самотници, двамата добри комшии рекоха да се съберат? Как стана тя?

— Тъй стана — подхвана Недьо, — че решихме ний двамата със Зорка комшийката плета да съборим, че щом таквоз едно време е дошло, значи, да се кооперираме един вид. Тя въздиша, аз въздишам, поне заедно да си въздишаме и да си умрем, след като цял живот се знаем и сме се почитали като хора и комшии. Да има кой кого да зарови... — Чул изхлипванията на Зорка и съзрял втренчените погледи на поканените, Недьо се сепна и продължи: — Та, викам, рекохме да се съберем на стари години, нов живот да отпочнем, а нашите дъщери и синове не щат да ни признаят...

— Тяхната е лесна — обади се Дачо съчувствено. — Преди им вретеното на тях в града, получават си заплатата и се разхождат с

москвичи.

— Точно тъй — съгласи се Недьо. — Тяхната е лесна. Подредиха се те, всичко им е наред, и ще ни признаят те, няма де да идат! Едно време родителите трябваше да признават синовете и дъщерите си, когато решат да се женят или да пристават, а сега каква стана тя — обратното! Сега сякаш ние сме пристанали и те трябва да ни признаят!

— Кои са пристанали? — запита баба Атанаска, която недочуваше с едното си ухо.

— Недьо и Зорка — поясни й Дачо, като се наведе към нея.

— Аха — рече баба Атанаска. — Пристанали, викаш?

— Ще ви признаят, бай Недьо — рече Кольо фелдшерчето, най-младият от всички, другоселче, което всички обичаха. — Щом Горския ви е признал и ви е подписал документите, щом Председателя ви е ударил печата, значи нашата власт ви е признала. Тогаз и дъщерите и синовете няма къде да мърдат. Ще ви признаят като едното нищо. Ха наздраве!

Пак се чукнаха. Виното изскочи в очите им, весело и буйно. Спас се окашля и Ламбито побърза да налапа нова мръвка, като го гледаше с ококорените си зачервени очи. „Хубаво прасе беше отгледал бай Недьо — помисли си Ламбито, — пък като е решил да се жени човекът, да се жени. Бай Спас никога няма да се ожени вече, опасен е тоя човек. Гледаш го, уж се усмихва, а нещо отдолу ти припари.“ Ламбито усети как нещо отдолу му припарва и налапа нова мръвка. Дачо, спрял малките си живи очи на булката, се сепна, защото се сети за жена си. Спас го сръга в ребрата и прошепна:

— Братовчед, не заглеждай булката, знам те аз каква си маскара! На всичко налиташ.

— Ти пък, батьо — протестира Дачо и погледна гузно към младоженеца, колега по дърводелството.

Недьо гаврътна още една чаша, да си прочисти гърлото, и продължи:

— Сега нов живот сме започнали във всичко, викам аз, нали тъй? Щом ще се разделяме със старото, да се разделяме, докато е време.

— С какво да се разделяме? — попита баба Атанаска, недочула и недоразбрала.

— С всичко — обясни й Дачо.

— Ами, че да се разделяме пък — въздъхна баба Атанаска. — Че то на мене вече до гуша ми дойде!

Дядо Стефан пиеше и в кръглите му детски очи играеше весело учудване. Като влязоха в Недьовия двор, той мина покрай бившата си бричка, дете съветът я беше купил за погребални цели, и я погали. И бричката го погали и той разбра, че тя още си е негова, макар че съветът вече я беше купил.

— Че тя си е моя — каза дядо Стефан гласно, но никой не го чу.

Навън кучето гълташе лигите си, облизваше полепналите по муцуната си снежинки и чакаше. Най-последно хората щяха да се наядат — тогава вече няма как да не излязат и да не го повикат. За да не го вали, то се плъзна под бричката, под сушината при вратника. Замириса му на топла плява и му се приспа, но кучето не смееше да заспи, за да не пропусне яденето. Сви се на кълбо и притвори едното си око. После притвори другото и отвори първото, за да не се уморява. Като си смени очите няколко пъти, то заспа с лявото си око, заспа наполовина. Започна да сънува половин сън: някакви половин хора с по един крак и една ръка, които скачаха из двора, и дворът беше наполовина, и там, до вола, беше вързано половин магаре. Като стигна до магарето, кучето се засмя и се събуди. Магарето беше цяло и стоеше, както и преди, кротко под снежинките. Тогава кучето заспа с дясното си око и сънува друг половин сън. Сега пред погледа му се изпречи половин заклано прасе. Кучето не можа да издържи и заспа с двете си очи, но прасето, вместо да стане цяло, изчезна и то продължи да сънува един много дълъг, много студен и много гладен сън.

То изквича и се събуди от ритника на Спас. С почуда видя, че сватбарите са излезли на двора.

— Тъй — рече Спас, — излязохме да играем хоро, а няма кой да ни свири. Дачо, я иди събуди Улаха, докарай го с кранлето!

— Че да ида, бацьо — отвърна Дачо. — Той, Улаха, бърже се наспива, пък и щом е за кранлето, ей сегичка ще дотърчи, само да не е зает с производството...

И наистина, Дачо скоро се върна заедно с Улаха, който още отдалеч беше налпал кранлето. Очите му още спяха, но кранлето вече се беше събудило.

— Ха да е честито! — рече Улаха и наду кранлето.

То изписка тънко и фалшиво, но Улаха не се предаде, докато не го усмири и не го накара да подхване северняшкото. Хората тръгнаха след северняшкото, наловени за ръце. Спас го поведе, подвижна „иху, хууу!“ и северняшкото още по-тежко се зави из двора. И другите се развикаха, и кранлето се оправи, и вече никак не фалшивеше, и Улаха се събуди съвсем. От къщата излязоха и последните сватбари, наловиха се за северняшкото, заподскачаха и заудряха с крака в снега. Някой викна:

— Недьо, че каква ще е таз сватба, като няма на хорото петел с пуканки?

Недьо се удари в челото, пусна се от хорото и се вмъкна в курника. След дълго блъскане той измъкна разгневения петел, който го кълвеше ожесточено по значката от някогашния съюз на кооперациите. Докато се разправяше с петела, Улаха спря северняшкото и застана мирно. Баба Атанаска се кръстеше с чисти изтръпнали пръсти. Спас, изпъчен, ухилен, беше накривил каскета си над едното око като млад ерген.

— Спасе, на ти петела — рече Недьо. — Само че няма пуканки.

— И без пуканки ще минем — каза Дачо. — Голяма работа, че нямало пуканки. Ако сме за едни пуканки, то хич да не бяхме се захващали за тая работа. Я, Улах, дай пак северняшко!

Северняшкото пак тръгна и хората пак тръгнаха след него. Спас държеше петела високо над главата си. Птицата размаха криле и започна да кълве хороводеца по кожения каскет сред дивия крясък и тропота на играчите.

— Люх-люх, люх-люх — люхкаше и се тръскаше и баба Атанаска. Пристори й се, че това е нейната сватба, и тя затърси с очи жениха си, но не можа да го открие. Откъсна се от хорото, спря при Улаха разкращена, с ръце на кръста.

— Юрдане — викна тя своя жених.

Хорото се плисна в смеховете и звуците на кранлето. Спас размаха още по-силно петела, който приплясваше неистово, кръвта му кипна като някога, прииска му се да се сбие с някого. Като вида разкращената баба Атанаска, Спас се провикна:

— Няма го, бабо Атанаскее! Иху, хууу!

— Де сте го скрили бре! — запищя бабата и като не можа нищо друго да направи, ритна Спасовото магаре. Марко бегло я погледна и й

прости, не я ритна. Тогава баба Атанаска хукна към вратника и изчезна по заснежения път да търси своя Юрдан, а хорото се разля и отново се зави на кравай. Кучето го гледаше жално как се навива като наденица и примигваше жално. В това време Недьо се откъсна, спря пред бричката и вдигна ръце.

— Улах! — изрева Недьо. — Спри туй кранле бре! Искам да кажа нещо! Щом си музикант, ще се подчиняваш. Спри го ти казвам!

Улаха се смути, но спря забързалото кранле. Хората се пуснаха и наобиколиха Недьо и бричката и дядо Стефан използва суматохата, за да я погали пак. И тя го погали и му се усмихна. Спас се намръщи, свали петела и приближи.

— Кумец, не може тъй, не разваляй хорото!

— Чакай, куме — рече Недьо на двата Спаса, които бяха застанали с два петела пред него. — Аз ттттая бриччка съммм я взелл ддда я поппправям. Тя ттттая бббричка е сссслужебна, един вид!

— Ами, служебна — обади се Дачо. — Туй е бричката на дядо Стефана. Ааааа, сетих се, нали я купиха за... — И Дачо прихна да се смее, а дядо Стефан пак се приближи до бричката и я пипна по разхлабения яй. И яйът го пипна.

— Тттточно ттъй — рече Недьо с мъка. — Купиха я за поггребббална ккколесссница, нас ддда обслужжжжжала, един вид. А пък ние сссега да вззземммем, че да я осветим! Улах, кккачвай се на бричката!

Улаха пребледня, но докато се усети, Спас го вдигна заедно с кранлето и Улаха се озова горе, в бричката. И другите се покатериха, взеха и булката и една дамаджана. Недьо отвори вратника и изрева:

— Сега аз ще ввви возя! Тая ббббричка държжжжавата я е купила за нннаши нужди. Уллах, надувай ккккранлето!

Улаха наду кранлето. Дачо и Недьо изтикаха бричката на пътя, но тя не тръгна, защото Недьо се спъна. Тогава наскочиха няколко души, потеглиха я и бричката се засили по нанадолнището. Улаха цепеше небето, Спас пригласяше с тежко исо и размахваше петела. Бричката се кандилкаше и летеше надолу, подир нея тичаха и падаха в снега сватбари. Само дядо Стефан не падаше — той тичаше след своята бричка, засмян до уши, с разперени ръце. След него ситнеше на верев кучето, решило, че все пак няма да го забравят. Селото се люшкеше с баирите си, къщите се събуждаха.

Магарето гледаше разтворения вратник и двата коловоза на бричката. Една снежинка му влезе в ноздрата, погъделичка го и то кихна. Никога Марко не беше се учудвал на нищо, но сега се учуди. Защо хората сами се впрегнаха в тая бричка, вместо да впрегнат него?

БОЛЕСТ

Селяните мълчаха, застанали гърбом към ямата, с каишки и синджири в ръце. Последният изстрел още ехтеше в ушите им, а Горския бе прибрал вече пистолета и пушеше цигара. Селяните го чуха как въздъхна. Към изкопаната яма тръгна Спас и стъпи на купчината червеникава пръст.

— Не ги гледай! — обади се Горския.

Спас не каза нищо, сякаш не беше чул тези думи.

— Спасе — рече Горския след малко, — не ги гледай!

— Да се махаме — каза Илариона, но не тръгна. И другите селяни не мръднаха от местата си.

— Спасе, ела бе — викна дядо Стефан.

Спас не отвърна, нито отиде при тях. Гледаше надолу в ямата. Тогава те неусетно дойдоха при него. В ямата лежах мъртвите кучета и сега всеки търсеше с очи своето. Жълтият мъник на дядо Стефан бе забил муцуна в пръстта, около очите му, замръзнали в зелена влага, вече се въртяха мухи. Лъскави, бръмчащи мухи се въртяха и над другите кучета. А Горския стоеше на няколко крачки от ямата и пушеше. По дебелия му изгорял врат се лееше пот като по жетва.

— Да си вървим — глухо се обади Спас и седна на купчината пръст.

И другите седнаха. Дядо Стефан започна да си завързва цървула. Най-напред го развърза и всички гледаха много внимателно дебелия му, белия отдолу пръсти дали добре ще го завърже. После се погледнаха в краката, забити в червеникавата пръст, и разбраха, че те нямат цървули за връзване. Сега май откриха кой с какво е обут — Дачовите гуменки, червените чепици на Илариона, прапните ботуши на Спас.

— Какво сте се втреничили такива? — раздразнено запита Горския.

Те не казаха нищо. Държаха каишките и синджири в ръцете си и примигваха срещу полето, а Горския бе застанал между тях и полето и не знаеше какво да им каже повече.

— Като че ли аз съм ги измислил тия работи — каза той, съзнавайки, че нищо не им казва.

Те пак мълчаха.

— На вас нищо не може да ви обясни човек — продължи Горския. — Все едно си знаете. Ако имах куче, и аз щях да го доведа. За вашите кучета ви е по жал, отколкото за човека.

Те се спогледаха да разберат за кой човек става дума. Точно тогава по пътеката се зададе Жегъла, облякъл синя риза от домашно платно, нахлупил над очи сламена шапка с клепнали оръфани краища. На опънатата каишка се дърпаше кафявото му куче. Приплясваше с големите си широки уши, душеше, навело ниско врат, като плъзгаше глава във високата трева, сякаш плуваше в нея.

Горския пак въздъхна и хвърли угарката в тревата. Жегъла приближи и спря пред него. Другите все още седяха върху изкопаната червена пръст. И кучето погледна натам, като се взираше неспокойно в очите на хората, а те наставаха и пак се върнаха на предишните си места, до забитите в земята лопати. Кучето преброи хората, преброи лопатите и понечи да се дръпне, но желязната ръка на Жегъла опъна каишката и то се сви на тревата. Изви глас жално и проточено, хвърли се в краката на господаря си и сви глава в тях.

Горския приближи, посегна, улови каишката, но Жегъла я дръпна. Двамата се загледаха в очите. Точно тогава Дачо си спомни как Спас беше минал покрай тях със своя вълк и как двамата идеха насам със своите кучета, които се закачаха и душеха развеселени, а двамата братовчеди не намираха за какво да се разговарят. Ама кучетата нищо не усещаха, помисли си Дачо точно тогава, когато Горския хвана каишката на Жегъловото куче. Жегъла се дръпна и рече през зъби:

— Дай на мене. Аз сам.

— Не може — каза Горския. — Оръжието ми е зачислено и аз отговарям за него. Такава е заповедта, аз да свърша тая работа. Да не мислиш, че ми е много приятна?

Всички мълчаха.

— Да не мислите, че ми е приятна? — подвикна им Горския.

Никой не каза какво мисли. Жегъла не пускаше каишката и Горския не я пускаше. Спас се обади:

— Горски, ние с тебе заедно сме ергенували. Знаем се от деца.

— Знаем се, Спасе.

— Тъй. Та ти ме знаеш мене, нали, Горски?

— Много добре те зная, Спасе — каза Горския и се замисли, а потта не спираше да тече по врата му. — Ял съм ти попарата.

— И аз съм ял твоята, Горски — каза Спас спокойно.

Дачо се размърда обезпокоен, че познаваше братовчедата си, дядо Стефан зашари с учудените си детски очи.

— Не се меси, Спасе — добави Горския. — За знаене, зная те, ама ти казвам по човешки, не се меси! И като кмет те помня, и като пощенски началник те помня, да не мислиш, че съм забравил? Само че пак повтарям — не се меси! Работата е ясна, какво се опъвате. Щом трябва да се пресече кучешката тения, ще се пресече. Болест е това — за децата не мислите, за детската смъртност не мислите, за нищо не мислите.

— То по нас едни деца се навъдили, с лопата да ги ринеш — измърмори Илариона, който наскоро бе заровил жена си.

— Моето куче никога не е имало кучешка тения — обади се Дачо.

— И моето — рече Иларион. — На шейсет години съм и никой никога не се е разболявал у дома, макар че сме имали толкова кучета — той се задави и млъкна, защото и жена му беше умряла така, внезапно, без да се разболе.

Просто падна, като си наливаше с канчето вода от котела, падна и умря.

— А моят мъник се смееше — обади се дядо Стефан. — Можеше да се смее като човек.

— И моят вълк не е имал кучешка тения — добави Спас.

— Много сте знаели дали са имали тения, или не — кипна Горския. — Сега няма какво да се агитираме. И без туй свършихме, само едно остана.

Жегъла слушаше внимателно и знаеше, че никакви одумки и разговори няма да отменят смъртта на неговото куче. Той беше мислил много преди да дойде насам, беше преценил всичко. Знаеше, че ще го доведе, безпомощно и доверчиво, и ще го предаде в ръцете на Горския. По пътя той чуваше изстрелите и спираше всеки път — сядаше на някой камък, милваше кучето си и се мъчеше да му каже нещо. После ставаше и продължаваше, за да спре и седне при следващия изстрел. Така Жегъла разправи на своето куче много неща, които и на себе си

не бе разправял дори. Кучето слушаше, разтворило широко неясните си женски очи, пълни с неизмерима любов към него. При последния изстрел Жегъла пак спря, пак седна и като притегли кучето към себе си, му каза:

— Слушай, Алишко, моето момче. Тръгнал съм аз да те предавам, значи, и краката не ме слушат, и пак вървя и знам си аз, че ще стигна там и ще те дам в ръцете на Горския. Само че защо ми се чини, че не отивам нататък, ами съм тръгнал към Урушкия стубел, на нивата. Ей туй не мога да разбера, Алишко, макар че много добре проумявам накъде те водя. Ти знаеш крушата на Урушкия стубел, много пъти си ме посрещал и чакал там, макар че отдавна нивата не е нива, а един голям блок, ама аз си знам как си седи тая нива в блока и не му се дава, защото тя не може да сбърка железата на трактора с моите ръце, дето съм я преобръщал, дето съм я чоплил, дето съм я галил, дето съм ѝ се молил да пусне зърно, дето съм я проклинал и попържал, като вали град, че не се е опазила, нивата му с нива. И сега, като съм тръгнал пак към нея, пък не знам къде отивам. Как да му кажа аз на тоя Горски, какво да му кажа, като го знам, че ще стори туй, дето си го е намислил? А като те предам в неговите ръце, свършена е твоята, Алишко!

Кучето не разбра нищо, само премигна блажено.

После Жегъла пак стана и тръгна, после Горския улови каишката на кучето, после започнаха да се карат за тения и за кучето и Жегъла престана да ги слуша. Знаеше той — нищо няма да му помогне — и търсеше с очи крушата на синора, но нямаше нито круша, нито синор. Сърцето му биеше тежко в гърдите, а Жегъла го усещаше как бие силно и могъщо някъде дълбоко под него; двамата с Алишко бяха стъпили върху това грамадно сърце, върху цялата земя, и нищо не можеше да ги накара да се отместят от нея.

— Хайде, Жегъл — подкани го да се отмести Горския, като дръпна каишката с кучето. — Винаги се дърпаш. Виж другите — доведоха кучетата, свърши се. Голяма работа. Няма да се свърши светът с едно куче.

— Няма — машинално повтори Жегъла, но не си повярва.

Сега седеше под крушата, уловил с две ръце коленете си. Гледаше през тях като през два хълма. Листата трепкаха над него в сладкия горещ въздух и му напомняха, че се е родил. Седеше Жегъла

под крушата и слушаше сърцето си. Като се изправи, крушата вече я нямаше. Тогава Жегъла рече с чугунен глас:

— Горски, това куче аз съм го отгледал. Аз ще му взема живота.

Горския чу думите му и се замисли — под слънцето, под леещата се пот на врата му и под погледите на селяните. В гърлото му пак се спря оная тежка топка, която бе спирала там много пъти през неговия живот. Пое дълбоко въздух, но топката не се премести.

— Остави човека бе, Горски — примоли се Дачо. — Щом иска, пък дай му. Нека сам...

— Капка милост нямаш — намеси се и Илариона.

И съвсем ненадейно започна да се смее. Смехът го люшна настрани, към лопатите, и Иларион се преви надве. Другите мълчаха и чакаха да му мине смехът, и той наистина секна изведнъж, щом спря на двете детски учудени очи на дядо Стефан. Горския се потеше още по-силно и се мъчеше да премести топката от гърлото си. Като се освободи от нея, каза тихо:

— На!

И подаде пистолета. Жегъла го пое спокойно. Разгледа очите на Горския, разгледа синкавата цев, блеснала на слънцето. Кучето вдигна глава, Жегъла беше забравил другите. Като си спомни за тях и ги съзря отново, рече:

— Идете в храсталака. Идете, нека се простим с Алишко!

Те тръгнаха. Този път и Горския тръгна с тях и изведнъж толкова заприлича на другите, колкото никога досега през целия си живот не бе приличал на тях. Седнаха в храсталака гърбом към полето, към ямата и към слънцето. Чуваха се как дишат и си спомняха, че са все още от едно и също село. Напрегнаха слух, чакаха да свърши всичко. Горския извади цигара, дълго я въртя между пръстите си, но не се сети да я запали. Дядо Стефан пак започна да си развързва цървула.

Жегъла отпусна каишката и кучето се покачи по краката му със скимтене. Търсеше очите на господаря си и се чудеше къде са изчезнали. А Жегъла пак седна под крушата и не му се ставаше оттам. Мълчеше, изпънат и напрегнат, облечен в синята си риза от домашно платно, без яка, закопчана на коравия му врат с блестящо седефено копче. Листата на крушата трепкаха над него и Жегъла вдигна очи — видя през листата небето. Отдолу под него, в центъра на земята,

тупкаше огромното му сърце и разклащаше полето с могъщия си ритъм.

Жегъла се изправи. Крушата я нямаше. Той вдигна ръка и се прицели в огромното си сърце.

Мъжете в дъбравата чуха изстрела и въздъхнаха с облекчение. Когато се върнаха при ямата, Жегъла още стоеше с протегната надолу ръка. И неговото куче лежеше при другите. Сега то беше просто едно мъртво куче с широки уши и бяло петно на муцуната. Горския издърпа пистолета си от ръката на Жегъла и мълчаливо тръгна към лопатите. Извади една, върна се и я заби в купчината червеникава пръст. След него приближи с лопата и Спас, и другите се уловиха за лопатите.

Жегъла погледна. За него нямаше лопата. Той се дръпна от купчината и тръгна към село. Другите мълчаха, запълваха ямата с червеникавата суха пръст и от време на време поглеждаха към него. Жегъла вървеше сам по пътеката и ставаше все по-малък и по-малък.

ГОЛЯМАТА ЛИВАДА

Когато падна нощта, светът се събра в Голямата ливада. Изчезнаха околните села и железопътната линия, блоковете и реката с върбите покрай нея, изчезна и пътят — останаха само тъмните хребети на Балкана. Обадиха се щурци и жаби, разпределиха си нощта и започнаха да я стържат. Босьо постла чергите, разгъна голямото брезентено платнище и се мушна под него. Завит презглава, замаян от миризмата на прах и брезент, на косена ливада и чесън, заспа.

Йордан Бръснаря зави косите да не овлажняват от нощната роса и жаби дръжките им по-далечко от брезента. Събра торбите, големия бъкел, но се поколеба и бръкна в една от торбите. Хлябът беше горещ, миришеше на сено. Йордан отчупи едно голямо парче и хлябът му се услади много, макар че скоро бяха вечеряли. Ядеше хляба той, дъвчеше го сладко-сладко и усещаше как в тялото му протичат сладки сокове, как го изпълват. Изправи се с ведро душа и ясни очи. Виждаше в тъмнината като ястреб.

Спас говореше нещо на магарето, вързано за малката каручка. До него стоеше Иларион и не му слушаше думите. И магарето не го слушаше. Накрая Спас млъкна, приседна на окосеното, ботушите му изскърцаха.

— Брей, не ми се спи — рече той.

— И на мене — каза Илариона и изпъшка, като присядаше.

— Дачо отиде при жена си — продължи Спас. — Опасен е моят братовчед — прави какво прави, а вечер трябва да е на топло, да си отземе. Не го гледай, че се прави на утрепан.

— Всеки се прави на утрепан — мрачно отбеляза Илариона. — Я го виж Босьо, мълчи, дума не обелва. Я му бръкни ти вътре, в душичката, да видим какво ще извадиш!

Йордан бръкна отново в торбата и за да не се уморява клекнал, седна до нея. Чуваше се как дъвче.

— А бе какво толкоз има в една човешка душа? — рече Спас. — Да е подмол, да бръкнеш, все може нещо да извадиш, я риба, я... А в

човека? Я гледай Йордана! Кажи де, Иларионка, ако бръкнеш в Йордана, какво ще извадиш?

— Нищо няма да извадя — каза Илариона още по-мрачно. — Знам го аз Йордана налице и наопаки, като ръкавица. Дай му ти на него ядене и го остави. Дай му ти на него най-голямата ливада и го остави. Дай му ти на него Гунчев за компания и го остави — ще окосят двамата с Гунчев най-голямата ливада, окото им няма да мигне. Я го виж, ще си подсвирква, ще си похапва — него нищо не може да го засегне, Спасе!

Йордан слушаше разговора. Остави торбата, преглътна сладко хапката си и седна до тях. Не каза нищо, мълчеше си, засмян и доволен. Слушаше, сякаш говореха за някого другото. Пък и те продължаваха, без да му обръщат внимание, сякаш го нямаше тук. С Босьо нямаше нужда да се говори, все едно да приказваш на стена. И с Йордана нямаше — той слушаше думите, мислите минаваха покрай него, а той продължаваше да се усмихва.

— Нищо не може да го засегне — съгласи се Спас. — Здрав е като бик — бръсне, работи, коси, пренася камъни, чували, работи яката и яде яката. Три жени му умряха на него, умори ги. Сега и четвъртата ще умори.

— Не съм ги уморил — обади се Йордан ухилен. — Ти, Спасе, много добре знаеш, че не съм ги уморил.

— Знам — каза Спас и се прозина. — Знам много добре кой ги е уморил, много добре знам. Ти мислиш, че не знам? Цялото село знае, Йордане, целият окръг знае кой ги е уморил, ами да не приказваме, ти не си виновен.

— А бе такваз му е природата на човека — рече Илариона. — На такъв по-добре не му бъркай в душата, кой знай какво ще извадиш оттам.

— Нищо няма да извадиш — каза Йордан Бръснаря. — А бе аз да взема, че да си легна, а?

— Легни си — кимна Спас. — Легни си и се наспи, че утре има да падне косене.

— Не ме е страх мене от косене, Спасе. Знаеш, че никак не ме е страх от косене.

— Знам. От нищо не те е страх тебе. Хайде, иди си легни сега, че Босьо кара вече втория сън.

Йордан се вмъкна под платнището, но не се зави презглава. Заспа веднага, като забрави коситбата, разговорите и яденето. Отпусна се, разля се по цялата ливада, тъмен и мек, задиша с могъщите си гърди и заглуши песента на щурците, но те не го чуха и не знаеха, че на света съществува Йордан Бръснаря. Те знаеха, че съществува нощ, и пееха за нея. Спас ги слушаше с наслада и мълчеше нарочно, да поизмъчи Илариона. Такива нещастни хорица си задават непрекъснато въпроси, но не умеят да си отговарят сами. И децата на Илариона бяха такива — остроноси и мрачни, с тънки устни и високи чела, зад които се бореха множество дребни и едри въпроси. „Добре де — мислеше си Спас, — ако бръкна в душата на Илариона, какво ще извадя оттам?“

— Гледам те, Спасе — обади се Илариона, — май че нищо човешко няма в тебе. Никога не съм те видял да се натъжиш, да ти стане мъчно, да се объркаш някак.

— Женски приказки не обичам — пресече го Спас.

— Добре де, викаш, женски приказки. Защо тогаз аз не купих къщата на Пелтека, ами ти я купи? За какво ти е тая къща, като си имаш хубава, голяма. Да я купуваш за синовете си, разбирам, ама те си живеят в града и я дойдат на пет години веднъж туканък, я не дойдат. За кого я купи?

— За мене си я купих — каза Спас, захапал една тревичка. — Пелтека е болен, взеха го в града и хич няма да се върне. Бабичката му умря. Защо да се руши имотът, питам аз. За четиристотин лева я купих, хубава къща с четири стаи, на два ката, двор, сушини, всичко. Само от ореха ще й взема парите. Такъв орех като в Пелтековия двор няма никъде.

Триста кила орехи от една реколта, по едно левче — триста левчета, и то нито си орал, нито си копал, нито си торил, ни то си жънал. Ти, Иларионка, не ги проумяваш тия работи.

— Какви работи! — наежи се Илариона. — Все като джамбазин говориш, само гледаш да направиш някоя трампа.

— Щом мога да направя трампа, винаги ще я направя. А че съм бил джамбазин, бил съм. И бирник съм бил, и пощенски началник, какво ли не съм бил. То си ми е в кръвта, Иларионка. Виж, ти няма нужда да си купуваш къща! Ти една си имаш и ти е мъчно за нея, защо тогаз ти е друга?

— Не мога да разбера — умислен пророни Илариона, — за какво ти са тез пари, туй магаре, дето цяло село го мрази, тез къщи, дето ги купуваш?

Спас се засмя. Отсреща в небето му се засмя една звезда и той разбра, че е неговата, но не каза на Илариона.

— Селото умира — продължи усмивката си Спас. — Хората бягат, отиват по градовете, по строежите, по фабриките и по мините, къде ли вече не отиват. И ние тука, останахме една шепа стари хора. И ний ще измрем. Тогаз няма да ми трябва къща, но сега ми трябва. Искам да си я гледам, пък нека да е празна. И моята е празна, ама на мене не ми е мъчно за нея. Ето, купих къщата на Пелтека — стаите съм ги измил, изгъркал съм им дъските с керемидата, по чорапи да влизаш вътре. Радва ми окото тая къща и орехът, и той ми радва окото, а на Пелтека му беше мъчно за нея, защото остана сам. Той не може да живее сам, а аз мога. Всички да измрат в това село, ако имам пари, ще купя всички къщи и на всичките ще им измия дъските и ще си ги гледам, щом ми радват очите. Аз оттук не мърдам, докато съм жив!

Илариона въздъхна безпомощно.

— Ами моята ще купиш ли, Спасе? — попита той тихо, без да го гледа.

— И твоята ще купя. И ти си като Пелтека, и ти ще избягаш.

— Какъв съм аз? — прошепна Илариона.

— Отде да те знам. Заедно сме израсли с тебе, ама маята ти на тебе е друга.

— Че каква ми е маята?

— А! Това го знае само баща ти! Отде да ти знам маята. Аз си знам моята.

Спас млъкна. Мълчеше и Илариона, замислен за бащината си мая. Щурците косяха ливадата от всички страни с тънки, съскащи косачки. Подвикваха жаби. В тъмното прелетя чер прилеп и докосна с криле гърба на магарето, но то не обърна внимание. Сега то слушаше гласа на своя господар, защото щурците му бяха омръзнали.

— Тракторите ни разораха, Иларионка — продума Спас отново. — Съблякоха ни голи и ние сега се разкарваме из полето и не знаем накъде да тръгнем. По-рано имаш си нивичка, лозенце, бостанче, имаш си синори, ограден си от другите, облечен си. Като тръгнеш, казваш си — отивам на нивата, или на лозето, или на бостана. Знаеш

накъде отиваш, не можеш да сбъркаш пътя. А сега излезеш — и накъде? Накъдето и да тръгнеш, ще сбъркаш пътя. Тогава какво ти остава?

— Тогава какво ми остава? — запита Илариона.

— Ами тогава ще ти го посочат — изсмя се Спас. — Ще ти кажат — иди на Голямата ливада и коси! Виждаш ли как се събрахме ние с тебе, с Йордана Бръснаря и с Бося тая вечер? След дваيسة години ще дойдат тука едни весели девойчета. Ще си наизвадят консервички от едно хладилниче, ще си хапнат сладичко и ще си легнат в едно луксозно фургонче с шарени перденца на прозорчетата. На сутринта ще пуснат машината и тя ще окоси ливадата за дваيسة минути. Следобед, като си поспят във фургончето и пийнат по малко ананасов сок и по едно кафенце, пак ще пуснат машината и тя ще обърне селото за други дваيسة минути. Вечерта пак ще я пуснат и тя ще го събере и натовари. Ще си идат в града веселите девойчета и ще си гледат я кино, я телевизия, я балет. А ние знаеш ли къде ще бъдем по това време?

— Къде?

— Ей там — посочи с ръка Спас в тъмното. — Ще си почиваме, без да бързаме.

Илариона търсеше в тъмнината след Спасовата ръка. Селото не се виждаше, но беше още там. Илариона вече си представи, че е умрял и кръвта му е изстинала. Съживи се отново от Спасовия глас.

— Никой няма да си спомня за нас, Иларионка. Ще построят заводи и фабрики, ще летят до Луната и до Юпитер и хич никой няма да помисли, че някога тук е имало село.

— Че тогаз защо купуваш къщите на хората! — извика Илариона.

— Защото съм още жив — отвърна Спас спокойно.

— А аз какво да правя? — запита съкрушен Илариона.

— Иди да спиш — рече Спас.

— Ще ида — надигна се Илариона. — Като говориш, от устата ти сякаш не излизат думи, ами зелена отрова!

— Прав си — поклати глава Спас, — Човек вдишва чист въздух, а издишва въглероден двуокис. Лека ноц, Иларионка!

Илариона не каза нищо. Мушна се под платнището и легна до Босьо, да не е до Спас. Йордан Бръснаря се събуди просто и бързо като

войник.

— Съмна ли? — запита той.

— Не — каза Илариона и без да ще, се засмя. Завидя на Йордана и си легна.

Йордан Бръснаря заспа моментално, с усмивка, насочена към огромното небе. Всички звезди бяха негови, но той не знаеше това. Илариона гледаше звездите, увиснал над тях, отровен от разговора, олекнал. Щурците го поведоха надолу и той заопипва с ръка близките искрящи звезди. Заплува сред тях и скоро се превърна в мъничка звезда, която никой не би могъл да разпознае.

Спас стана, разкърши се, кракът му беше изтръпнал. Мускулите го боляха, бе отвикнал от косенето. Тръгна да се поразходи из ливадата. Вървеше бавно и дишаше упоителния въздух. Винаги, след като беше говорил с човек, му беше срамно. Отде идеше тоя срам? Струваше му се, че е искал да каже на човека едно, а е излязло съвсем друго. Затова може би, като се връщаше към спящите, Спас си помисли, че отива към тях...

ЛУННА НОЩ

От чардака баба Неделя видя как Дачо прибра петте овце, как обиколи двора, как се върна вкъщи и как отново обиколи двора, докато се прибере и той. Чардакът беше тъмен, и цялата къща на баба Неделя беше тъмна, а Дачо се плашеше да гледа натам, към нейната къща. Оттогава той и жена му никога не гледаха натам.

Баба Неделя се засмя в тъмното. Беше седнала на сандъка като котка, с подвити нозе. По-рано тук седеше котката, но баба Неделя я изгони и зае нейното място на ниския широк сандък. Сега баба Неделя знаеше, че котката не е била чак толкова глупава — оттук се виждаше целият Дачов двор, къщата му, лятната кухня и новобоядисаният клозет, покрит с цигли, след това мостът-люлейник, построен от Дачо отвъд техния дувар, след това дерето и бъзаците и над дерето и бъзаците накацалите нагоре къщи, а пък вдясно пътят — кажи-речи почти половината село се виждаше. Никак не беше глупава тая котка.

Имаше луна. Покривите на къщите блестяха и пътят блестеше, и дерето, а от луната течеше тая бяла мътна светлина и се разпиляваше по тревата, по сушините и по сенките. Баба Неделя никога не спеше, когато имаше луна. Тя и иначе почти никога не спеше — денем седеше в гробището, гледаше кой идва и кой не идва, ходеше между гробовете и всеки път си избираше различно място къде да седне. Когато не идваха хора, прелитаха птици и къльваха от изсъхналата ѝ черна ръка трошички и зърна. В гробището беше тихо — уж беше край самото село и всички минаваха покрай него, като отиваха на къра или се връщаха от него, а човешка глъчка и звуци на коли се чуваха много рядко. Тук имаше друга глъчка и други звуци и баба Неделя идваше заради тях. Те излизаха от самата нея и тя ги слушаше, сякаш беше нейде отстрани. Много добре разбираше тя, че излизат от самата нея, и затова се питаше дали наистина някога е живяла и дали изобщо го има това село и тия останали съвсем малко хора. Тя не говореше с мъртвите, както разправяха в селото — тя говореше със себе си, а в нея не всичко бе мъртво. То оживяваше тук, в гробището, и ако дойдеше някой, се чудеше на младите ѝ, зелени очи, пръскащи неугасим живот.

За нея мъртвите и живите много не се различаваха. И Дачо беше мъртъв, макар че ходеше всеки ден на резачката или някъде по полска работа, ако нямаше дъски за бичене. И когато го зърнеше от чардака как се движи, как дава на овцете храна или говори на жена си, без да се обръща насам, той пак си беше мъртъв. Не Дачо гледаше баба Неделя, а себе си. Тя го носеше вътре в себе си заедно с всички други живи и мъртви хора от нейното село и от нейния безкраен род. Беше повивала почти цялото село, бе бабувала на всекиго, може би само на дядо Димитър Столетника не беше бабувала, и затова не различаваше много женската утроба от отворения гроб, защото бе посрещала и изпращала всички. Кратка беше пътеката на родените и затова тя не ги различаваше много, макар че познаваше до най-тънки подробности извивките на всяка човешка пътека.

Сега имаше луна, обляла с мътна светлина селото. Всички бяха заспали. Жените се мятаха в леглата до дълбоко заспалите мъже. Малките момичета сънуваха кошмари и плачеха насън, но това беше по-рано, когато в селото имаше все още малки момичета. Сега старите жени се мятаха в сънищата си, защото и те бяха малки момичета и винаги щяха да си останат такива.

Баба Неделя се изхлузи от сандъка. Изхлузи се и от дрехите си и ги остави на чардака, изхлузи се и от къщата и излезе на двора, гола, съвсем гола, с разпусната бяла коса. Мъничкото ѝ сбръчкано тяло тръгна по бялата трева съвсем побеляло изведнъж, съвсем безплътно. Полека-лека тя забърза — стъпките и станаха по-силни и по-чевръсти, ръцете ѝ се отлепиха от тялото и замахаха в белия нощен въздух.

Загледана в луната, баба Неделя се разлюля и затанцува своя танц, като обикаляше двора и от време на време се покланяше ниско, за да се изправи отново усмихната и огряна. Тя чуваше своите звуци — те я милваха, минаваха през тялото ѝ и тя протягаше ръце да ги улови и задържи, а те ѝ се изплъзваха. Връщаха се и кръжаха около нея, въртяха се като бели змии. Тя започна да се смее, отначало тихичко, после по-силно, докато накрая избухна в пронизителен смях, който заля бялото заспало село.

— Видя ли? — прошепна Дачо. — Мислеше, че те лъжа. На, виж сега сам и се увери.

— Тя е полудяла — тихо промълви Горския, като примигна.

Двамата бяха боси, изправени пред бабиния Неделин вратник. Гледаха през дупките на вратника, закрити в неговата сянка.

— Май че в нея се е вселил дяволът — рече Дачо, без да отлепя очи от дупката. — Пюууу, такъв срам не бях виждал! Я кажи сега, Горски, ти си партиец и тия работи ги разбираш. Каква ще да е таз работа?

— Де да знам — въздъхна Горския. — Пощръкляла е като въртоглава овца. Никога не съм виждал гола баба. Гледай, гледай какво прави!...

Баба Неделя се покланяше на луната и на селото с дълбоки поклони. После започна да вади нещо от себе си и да го хвърля нагоре и настрани с ръце. Нищо не вадеше и нищо не хвърляше, а само правеше такива движения. Двамата замръзнаха върху дупките на вратника. Тя изхвърли нещото от себе си и пристъпи бавно, със сериозно лице, отразяващо такава голяма болка, че сърцата и на двамата се свиха от жалост. Изкатери се по стълбите и започна да се облича. Отново се покачи на сандъка и седна като котка, с подвити нозе. От чардака до двамата достигнаха горестни ридания.

Те се промъкнаха тихо покрай дуварите и завиха към моста на дерето. Спряха боси в сянката, не смееха да се погледнат в очите. Горския се наведе и седна под перилото на дървения мост, като разлюля боси крака над дерето. И Дачо седна тъй до него и разлюля крака. Мостът се заклати леко — двамата си спомниха, че като деца винаги така седяха вечер, люлееха крака, приказваха и се чудеха на големия свят, който ги чакаше. Като си спомниха това, погледнаха се в очите и видяха, че нищо не е останало от ония някогашни деца. Съвсем други лица видяха и съвсем други погледи. Горския запали цигара и хвърли клечката в дерето. Като се наведе, пистолетът му тракна върху моста.

— Сякаш съм затънал в тиня — рече той. — Срам ме е да се погледна.

— И мене ме е срам да се погледна — каза Дачо. — Питай ме какво ми е на мене, като сме комшии с нея. Не смея да се обърна нататък. Изляза на двора, а не смея да я зърна там, на чардака.

— Защо ме повика тогаз! — кипна Горския. — Хубаво бях заспал!

— Нали не вярваше — рече Дачо. — Аааа сега дай някакво обяснение на тия факти!

— Че тя прилича на стар козел бе, Дачо! — изохка Горския. — Пюуу, по едно време ми идеше да извадя пистолета. Еееех, дълго ще ни държи старото, брат! Трябва да вземем някакви мерки.

— Какви мерки да вземеш, ако мога да попитам?

— Ами отде да знам... Да взема, че да викна една линейка от града, да я закарат на изследване. То и без туй, като ида в града, все ме гледат като чумав. Секретарят ще свъси вежди и ще рече: „Пак ли някаква сте я оцапали там! Омръзна ми да се разправям с вашето село!“ Той да не мисли, че на мене не ми е омръзнало. Нека той да дойде тука, да видим как ще се оправи с вас.

— Ние сами ще се оправим — каза тежко Дачо. — Какво има толкоз за оправяне.

— Ти много не плямбай — сопна се Горския.

— Не плямпам аз. Вие вземайте, че оправяйте бабата, че поглеж и другите жени се заразили. Я си представи, Горски, да вземат и нашите жени да изскочат да танцуват голи.

— Ако моята излезе, ще я застрелям — отсече Горския.

Млъкна, сети се, че жена му е болна и че не може да става от леглото, хвана го срам. Хвърли угарката в дерето. Дачо клатеше крака и люлееше целия мост. Прозина се той, стана му приятно, че се люлее на собствения си мост.

— Този мост аз съм го правил, Горски — обади се той гордо. — Стария дерето го отнесе, а тоя, знаеш — аз го направих. Истински мост-люлейник!

— Знам, че какво от това?

— Какво ли? Я вземи, че и ти построй един мост, да минават хората по него, пък тогаз се надувай с тоя пистолет. Ти си мислиш, като имаш пистолет — с него ще оправиш света! То ако е така, я вземи, че застреляй баба Неделя и всичко ще се оправи. Ама жив човек е тя, няма да се оправи от един нищо и никакъв пистолет.

— Аз ти казах много да не плямпаш. Такъв ви е целият род! — отново му се сопна Горския.

— Слушай, Горски — докачи се Дачо, — ти нашия род не закачай, че и ти си издънка от него. Не забравяй, че сме трети братовчеди с тебе по майчина линия.

Горския не отвърна. Излезе изпод парапета, изправи се на Дачовия мост. И Дачо се изправи на своя мост и се засмя гордо и щастливо. Сега му се стори чудно, че се е плашил от баба Неделя. Ако ще да танцува гола, ако ще да си седи на сандъка, на него не му влиза в работата. Горския се обади:

— Виж какво, Дачо. Ти тая работа много не я разправяй, пък утре ще видим какво ще направим.

— Няма, братовчеде — отвърна Дачо засмян. — Бъди спокоен, аз си гледам само работата и нищо друго не ме интересува.

Горския измърмори нещо неразбрано и се запъти нагоре, а Дачо се прибра ухилен и си легна. Голата баба се мярна пред очите му, но сънят бързо я отпъди нейде надолу и настрани. Сънят се дръпна от него и като махна от затворените му очи всички картини, го остави да лежи в нищото.

Баба Неделя седеше на сандъка. Чу стъпките на Горския, но не им обърна внимание. И него беше повивала по-рано, оттатък. И той беше мъртъв като всички, макар че сега пристъпваше бос в тъмното. В това време Горския кихна и отмина, намръщен и умислен за нейната бъдеща съдба.

А тя нямаше съдба. Тя имаше една голяма и пълна бяла луна, едно тъмно спящо село и две зелени очи. Сега седеше на своя сандък и изпращаше звуците. Те я напускаха, за да се върнат пак някога, да я изведат на бялата трева и разиграят сбръчканото ѝ чуждо тяло, уморената ѝ човешка плът. Баба Неделя изпращаше звуците, след като беше се смяла и плакала с тях. Утре щеше да иде на гробището, дето я чакаха другите звуци. Така вървеше тя по своята пътечка, между едните и другите звуци, между гробището и селото, между живите мъртви и мъртвите мъртви, изсъхнала, уморена и безсмъртна, с весели, зелени очи.

ПТИЧКАТА

Горския чу звука на портата. Влезе Босьо, най-напред с едното рамо, след това с другото, и ако не го познаваше от петдесет години, Горския би казал, че това не е Босьо. Другият не се смееше, никога не крачеше така. Другият никога не би дошел до Горския, не би седнал до него и не би казал:

— Чух я!

— Какво чу? — смаян попита Горския.

— Нея!

— Коя?

— Птичката — каза Босьо и въздъхна. — Не бях я чувал от много отдавна.

Страшно объркан, Горския надзърна в радостните му очи. И светлите руси косъмчета по розовите бузи на Босьо се смееха на слънчевата светлина. „Щом Босьо проговори — каза си Горския, — втасахме я.“ Не беше го чувал да приказва, откак го познаваше. Единият брат се преструваше на ням още през Първата световна война, за да не го вземат войник, а Босьо изобщо нямаше нужда да се преструва — той никога не бе говорил. А сега седеше на дъската до изправената прашна метла и въздишаше.

— Аз пък тебе не бях чувал — рече Горския. — Доколкото си спомням, трябва да има едно петдесет години да не съм те чувал да приказваш.

— Може и да има — съгласи се Босьо. — Ама аз я чух тая сутрин и рекох да дойда да ти обадя.

— Каква е тая птичка?

— Моята — каза убедено Ботьо и се усмихна пак.

— Ти май нещо си мръднал — рече Горския.

— Никак даже не съм мръднал. Моята е, познах си я по гласа. Бях на седем години, когато я чух за първи път. Тъкмо южнякът беше слязъл тогаз от Балкана и бе стопил снега пред къщи. Тогава тя прелетя и си направи гнездо на нашата топола.

— Че каква ще да е таз птичка? — измърмори Горския. — Доколкото знам, птиците не живеят повече от няколко години.

— Не знам каква е, ама е същата — каза Босьо. — Другите може да не живеят, ама тая е жива. Ако искаш, Горски, ела да ти я покажа, да я чуеш и ти.

Горския размаха ръце:

— Само това ми остава, да слушам птичките! Аз, байно, съм седнал тука и се чудя и мая как да ви оправям, а той вика — ела да слушаш птичката! Агронома избяга — на мене ми трият носа. Царевницата изгни — пак на мене ми трият носа. Сламата се запали — пак! А вие се чудите само как да изкръшкате — никаква държава и никакъв строй не ви интересуват. Ама да зема, че да се махна някъде, ама къде да ида, като не мога да мръдна оттука.

— Горския въздъхна тежко, отвратен от себе си, от цялото село и от целия свят. Спомни си за болната си жена Мария, която лежеше неподвижно в долната стая и гледаше тавана с пъстрите си гаснещи очи, спомни си за женената дъщеря в града, отдавна неидвала да ги види, и добави — Не мека Мария като мене, ами някой деребей да ви докарат, че да му свалят шапка от десет разкрача, дето сте ми се качили на главата. Партиен секретар, пфу! Овчар трябваше да стана аз — да си дигна кефа и да си го занеса горе, по държавните мерки. Лежи си по цял ден, викай на овцете и се радвай на чистия въздух и на светлия живот. Ти искаш очите им да отвориш, ушите им да отпустиш, света поновому да им обясниш, а те — слушат птичките!... Слушай, Босьо, ти добре си мълча толкоз години. Я вземи, че млъкни пак и недей ми дрънка разни врели-некипели.

— Няма да млъкна — твърдо каза Босьо. — Когато трябваше да си мълча, мълчах. Сега трябва да си отзема. Мога да ти разправа едни ей таквиз, че косите да ти настръхнат!

— Какви таквиз!

— Ей таквиз, едни мои, ама няма да ги разбереш! — Босьо присви очи и додаде: — Аз още не съм ги разбрал, че ти ли? Душата ти е изсъхнала на тебе, Горски, като отгпкана жаба на път. Я се стресни, държавен човек си ти и партиец и за всички ни отговорност носиш — ела да ти покажа птичката, да видиш де си е направила гнездо.

Горския слушаше, а все му се струваше, че сънува. Босьо продължи:

— Като я чух, душата ми се отприщи. Изпя ми тя отвисоко една песен и аз я познах, че беше моята. Отвисоко ми я изпя.

— Откъде отвисоко? — занесено запита Горския.

— От тополата. Ние прежната топола с татя я отсякох ме и пак топола посадихме, че старата бе червясала. На същото място я посадихме. Бяхме я оградили с тачки, да не я подяжда козата, а после магнахме тачките. Дигна се, тополата му с топола, до небето чак опря. Оттам ми пее сега птичката. Сега мога да приказвам колкото искам, никой не може да ме спре и да ми забрани.

— Ами пък като си решил, приказвай — рече уморено Горския. — Какво ще ти забраняваме. Само против властта и против кооперативния строй не приказвай.

— Няма — рече Босьо, — хич не ми се приказва на мене против властта и против кооперативния строй. За други работи ми се говори, за едни листа и за едни мравки, за тачките ми се говори, дето ги ковахме с татя, и за батя ми се говори, дето ни изпратиха бастуна и калпака му и сал това ни остана от него. Той, Горски, повече от всички ни е видял и разбрал, само че не можа да разправи на никого — тъй и нямаше да го разберат.

— Какво ли пък е видял толкоз! — с досада рече Горския. — Да беше нещо и някакъв, а то — нищо и никакъв готвач по параходите! Казани с чорба и белени картофи — това е видял!

— Ти не знаеш какво е видял — възрази кротко Босьо. — Видял е той едни небеса и едни океани, видял е той едни риби и едни китове и какво ли не е видял, ама не се реши да заприказва, горкия, умря си ей тъй, мърцина.

— Знаем от какво умря — каза язвително Горския. — Ти недей толкоз да го зафаляш. От бира умря. По дваيسة и четири халби бира пиеше и коремът му беше станал един ей такъв, сякаш беше бремениен с близнаци. От препиване и от преяждане умря — сърцето му се пукна. Всички в село знаят от какво умря.

— Лъжат — тъжно рече Босьо. — Че пиеше бира, пиеше, не отричам, ама не умря от бирата. От друго умря, знам аз.

— От какво?

— От мислене. Ти, Горски, не знаеш как може да се умре от мислене, ама аз знам. Толкова съм мислил през целия си живот, че вече съм се измислил.

— Да, виждам — засмя се Горския. — От това мислене май ще ти се разхлопа дъската.

— Няма да се разхлопа. Казах ти — да не почна да ги разправям, че косата ти ще настръхне. Такива работи съм мислил и премислил — той спря и наведе очи, — само че не мога да ги разкажа.

— Защо да не ги кажеш? — Горския го изгледа косо, не знаеше какво да го прави. — Щом нещо те мъчи, кажи го, да ти олекне. Ако ще умираш от мислене, поне да знаем от какво точно си умрял.

— Няма да умирам — каза Босьо. — Искан още да поживея. Сега вече птичката няма да избяга. Петдесет години съм я чакал аз тая птичка и сега няма да я изпусна, за нищо на света.

— И за какво толкоз мисли през това време? За нея ли?

— И за нея, само че не знаех, че съм мислил за нея. Мислих си аз, Горски, защо сме се родили на тоя свят, за що работим и се бърхаме и защо, като умрем, не остава нищо от нас.

— И какво измисли?

— Нищо. Тя птичката дойде и ми го изпя.

— Добре де — размърда се нервно Горския. — Кажи го тогаз.

— Не мога — въздъхна Босьо, — река да го кажа, а излиза съвсем друго. Знам го аз, ей тука ми е — на езика — и сега се мъча да ти го обясня, ама съвсем друго излиза.

— Друго излиза, защото няма нищо — каза Горския. — Ти май трябва да се прегледаш на нервен лекар.

— Няма какво да се преглеждам на нервен лекар — без да се докачи, отвърна Босьо. — Добре съм си аз, Горски, ама не мога да ти ги кажа тия неща.

Горския изпухтя:

— Босьо, като те слушам, и се чудя, с дете ли приказвам или с възрастен човек? Затуй ли мълча толкоз години, сега такива едни да ги наприказваш!

— Затуй. Само ще приказвам, докато ги обясня ей тия неща. Не може да няма такива думи, щом за всичко има. Нали има думи за всичко бе, Горски?

— Има. И речници има. Всички думи там ги събират и подреждат. Като отвориш на еди-коя си страница, и намираш точно оназ дума, дет ти трябва.

— Тия май ги няма в речниците — рече Босьо недоверчиво. — Ако ги имаше, сега нямаше да ги търся.

— А може и да ги има. Тия, дето правят речниците, никога не са мълчали, ами са слушали какво говорят хората и са си записвали.

— Че и аз съм слушал какво говорят хората — рече Босьо. — Цял живот съм слушал. Всички думи, дето хората са ги поменували, съм ги чул и запомнил, ама тия, дето ми трябват, Горски, не съм ги чувал.

— Щом не си ги чувал — каза Горския, — значи ги няма!

— Не може да ги няма, щом има нужда от тях. Земята ще обърна аз, ама ще ги намеря!

Горския се засмя:

— Слушай, Босьо, я питай птичката, а! Може да ти подскаже някоя дума.

— Не се смей! Не се смей!... Че нали тя ми изпя тая песен. Птичката думи няма да ми каже, тя само ми обади онуй, дето не бях го чувал. Ти, Горски, се смееш и май не разбираш какво ти говоря, ама аз пак ще ти го кажа. Ще го повтарям, докато го разбереш и ти, и всички хора в селото. Искам да ви го кажа бе, хора! Цял живот съм ви слушал и съм ви разбирал, разберете ме сега и мене!

— Ще те разберем — рече Горския и го тупна по рамото — Ние затова сме тука, всекиго да изслушаме и да разберем. Щом нещо те гложде, ще си го изприкажеш, за да ти олекне, нали затова сме хора. Ако е мъка, ще се освободиш от нея.

— Не е мъка — каза умислено Босьо. — И радост не е. Ей такава е едно, по-голямо и от мъката, и от радостта, и от грижите, и от всичко. Нещо, дето трябва всеки да го знае. Толкоз дълго съм го чакал аз, а сега да не мога да го кажа. А го разбирам, всичко ми е ясно, ей тъй го виждам, Горски, както те виждам тебе.

— Че кажи го тогаз!

— Ще го кажа — решително рече Босьо и се изправи. — А е толкоз просто, само една думица ми трябва! Не я знам, не съм я чувал, ама ще я чуя. Ако не я чуя, ще я измисля сам — все ако друго не мога, нали една дума поне мога да измисля?

— Можеш — каза Горския и също стана. Няколко кокошки го заобиколиха и го загледаха с недоверчиви червени очи, като недоспали.

— Ти иди, Босьо, да слушаш птичката, пък аз ще ида да покопая в градината. Поговори и с други хора, може да те подсетят за думата.

— Ще поговоря — каза Босьо, отново натъжен. — Като идвах насам, бързах да дойда и да ти я кажа, и я знаех, а сега виждам, че не е била тя. Оная дума си беше за мене, а за тебе не е. Трябва да намеря такава дума, дето става за всички.

— Ще я намериш — каза Горския и тръгна към градината, последван от кокошките с недоверчивите, недоспали очи. „Аз откога я търся тая дума — помисли си той, — че не съм я намерил, пък ти ще я намериш!“

ИСТИНАТА

Горския се прибра в тъмно. Зад листата на плодните дръвчета го чакаше кротко като жена неговата къща. Малката долна стая светеше. Той мина по плочите, брадясал, изморен, с горчива уста. Краката му пареха и тупаха. Седна на прага и изу тежките подковани обуца, потънали в прах. Намери легена, изля в него една кофа студена вода от бунара и потопа краката си. От студената вода умората още повече се събра в тях — той почувства как разрастват, как всичките му сили изтичат сладко в тоя леген. Притвори очи, заслушан в гласовете на заседанието, останало в главата му, в драскането на протоколния молив, в кашлицата на Жорьо и сумтенето на вечно недоволния Председател, който много обичаше да задава въпроси и да не чака отговора.

— Недей спа — бе казал Председателя. — На партийния секретар не му е съдено да спи, ами да вземе отношение по въпроса.

— Не спя — казал Горския сепнат, — ако и ти не си спал две денонощия, и ти ще заспиш, така ще заспиш, че няма да се пробудиш. Цял ден съм тичал по къра.

— И аз съм тичал — бе казал Председателя, — да не съм се излежавал на сянка! Всички тичаме, ама ти недей спа, че имаме за обсъждане още цели тринайсет точки!

След последната точка, след като се караха и млъкваха, след като разтвориха вратата и излязоха навън заедно с облаците тютюнев дим, Горския се бе върнал вкъщи, бе потопил крака в легена и бе заспал така, седнал на прага.

Събуди го мъката. Тя изплува в съня, притисна го. Горския се сепна — така му беше мъчно, че едва дишаше. Не можеше да разбере защо му е така криво, така тежко, само въздъхна. Измъкна краката си от студената вода, изсмукани и олекнали, и тръгна с тях. По цимента останаха мокри, широки следи от стъпалата му, а циментът беше още топъл.

Влезе в малката стаичка и най-напред съзря лекарствата на поличката. Лицето на жена му, спокойно и изпънато, спеше на

голямата синя възглавница. Бялата електрическа светлина го огряваше, но то спеше, безразлично сякаш към нея. Горския пристъпи тихо, улови ръката на жена си и му се доця да я помилва. Учуди го нейната студенина. Внезапна мисъл му спря дъха, разряза го с леден нож от горе до долу с един мигновен замах и той остана така, с тежката студена ръка в ръката си, разрязан, но жив.

— Марийо — казаха устата му от много далеч. Тя не се обади. Лицето спеше. Горския улови с две ръце голямата синя възглавница, повдигна я и раздруса спящата.

И я пусна. Лицето падна заедно с възглавницата, обърнато към него със затворените си очи. Виолетовата уста бе леко отворена, виждаше се малко от един бял зъб и Горския не можеше да откъсне очи от това бяло, тайнствено и нежно нещо, което блестеше съвсем живо в угасналата, неподвижна уста.

Мъката, необяснимата мъка, си беше отишла. Останал бе Горския с мъртвата си жена — жив и сам. Мъката си беше отишла, а бе останала смъртта в изстиващото тяло, в белите тежки ръце и в спокойното, изострено лице, страшно съсредоточено. Горския стана бавно и угаси светлината, да не ги гледа. Белият зъб изведнъж се скри в тъмнината.

Целият живот на Горския се върна, накъсан и раздробен, с различни години и различни годишни времена — венчавка, раждане на деца, гонения в тъмни нощи, престрелки в дерето, разтворените очи на Мария, събрали всичкия ужас на близката куршумена, отвсякъде дебнеща го смърт, раната и кръвта, покапала по горчивите листа на бъзовия храст, тежката миризма на гнило от мочурището, аромата на узряла лайка, сладък и омайващ. Горския се затича като малко момче към Горната махала, напълнил с камъни като с круши пазвата си, с викове и тичащи, корави стъпала, с дива омраза към горненци — дзън! — счупеното стъкло на кръчмата и после увиснал на собственото си ухо, изтеглен към небето от една корава, потна и космата ръка. А камъните тежат още в пазвата на малкото момче и го връщат към земята и той пада с лицето си към лицето на земята, блъсва се в него... Накъсани, бледи картини от живота му блясваха бързо в тъмната стая и отлитаха. В леглото лежеше мъртвата му жена и той продължаваше да стои пред нея, бос и безпомощен.

Веднъж я удари. Жената падна като мъртва и чак когато изви с тънък глас, Горския разбра, че е жива още, че всичко е наред. Обърна се и тръгна, виновен и засрамен. Вечерта се върна, бурно я облада, измъквайки я от чергите насила. След години, когато полицаите я биха на двора и го търсеха навсякъде, той се промъкна една нощ през засадите и дълго плака, заврял глава в скута ѝ. Онзи удар бе оставил в сърцето му кървяща, незасъхваща рана.

Но нейното сърце се разболя. То беше кротко и тихо, сърце на вярна и работна жена. Никакви лекарства не му помогнаха, никакви грижи. Дълги нощи Горския, изморен от работа и заседания, седеше край леглото ѝ и разправяше всичко — как е минал денят, как са се карали, как са мерили ливадите, как са стреляли по него в Кожушко, как са орали, как са бутали спрелия в угарите трактор, как са пуснали водата в канала, как е избивал кучетата. Тя слушаше мълчаливо и Горския знаеше, че му прощава.

Вече я нямаше. Вече нямаше кой да му прощава. Вече нямаше на кого да разправя дивите си мечти, да доказва, че е прав във всичко, да съзнава дълбоко в себе си, че не е съвсем прав и че нещо му убягва и че той бяга упорито от това малко, съвсем мъничко нещо тук, при нея, за да си изпроси собствената правда в нейните кротки пъстри очи, в мълчаливото ѝ съгласие.

Сега стоеше насред тъмната стая и искаше отново да се събере, да възстанови разпокъсаните части на живота си, и не можеше.

— Марийо — каза той повече на себе си, отколкото на нея.

В него тя бе още жива, топла, тя искаше да говори, да плаче, да разказва, тя го блъскаше с юмруци и искаше да излезе навън, на свобода. Горския слушаше виковете ѝ, изтръпнал и кънтящ, загледан вторачено в тъмнината, там, където бе останало мъртвото ѝ тяло, чуждо и празно. Там лежеше мъртвата, живата бушуваше в него.

Тя го изведе навън. Горския тръгна бос по пътя, а нейният глас му шепнеше и го водеше. Той го спря тук и Горския не можа отведнъж да познае на кого бе този вратник. Започна да чука по него и с ударите на собствената си ръка и ударите на собственото си сърце най-последно разбра на кого чука. Стопанинът излезе, наметнат с палто, и с тревожни очи потърси очите на Горския, после потърси зад тях и други очи. Като не ги срещна, малко се поуспокои и попита дрезгаво:

— Какво си се разхлопал по това време!... То, като се появиш по тия часове, и вече знам какво ме чака... Рекох, пак джипката е дошла...

— Спасе — извика Горския и се улови за ръката му. — Спасе, ела с мене!

Спас видя босите му крака, усети тръпките на ръцете му и съвсем се успокои за това, което бе очаквал. Но друго трепна в него, много по-страшно, и Спас се уплаши. За да го сподели, за да умъртви това страшно и разливащо се по цялото му тяло чувство на жалост, той се изсмя жестоко, но Горския не го чу.

— Какво има? — сепна се Спас и смехът му секна.

— Мария — промълви Горския. — Мария умря!

Спас не отвърна. Тръгна с него, а пътят бе тъмен, каменист, в тишината подскачаха нощни жаби. Двамата вървяха боси, в мълчание. Като свиха покрай дерето, иззад тъмните къщи се отдели една сянка и спря пред тях.

— Видях те, като тръгна бос, Горски — рече баба Неделя. — Май че Мария вече се е прибрала.

— Мария — отвърна ехото в гласа на Горския.

— Бог да я прости — каза баба Неделя с шепот и се прекръсти с тънки, черни пръсти. — Да вървим.

Влязоха тримата. Минаха по плочите. Баба Неделя отиде в стаята при мъртвата, после се показа и извика от прага:

— Горски, не се май, ами стъкни огъня, тури котела да се сгрее вода, че да я изкъпя. Какво ме зяпаш! Хайде де!

Тя отново се скри и запали лампата, Горския се блъскаше в диреците като пиян, в стълбата — гласът на Мария сякаш му нашепваше откъде да донесе дърва, как да запали огъня, как да натъкми котела и на коя кука, как да отпусне черната верига, как да отвори сандъка с нейните дрехи. В това врем Спас седеше на сайванта. Като запали огъня, Горския се домъкна и седна до него. От стаичката вече се чуваше познатата песен на бабиния Неделин плач.

— Божкееее... — пееше тъничко баба Неделя. — Ами че защо ни я взе, божке, накъде я поведе... На кого ни остави, Марийо, че защо не ни каза, че си тръгнала? Какви са ти студени ръчиците, божке, чуваш ли ма, Марийо, чуваш ли как се е смълчала къщата, дръвчетата и листенцата как са се смълчали... божкееее!

Двамата мъже седяха на сайванта и слушаха. По едно време Спас се размърда. Горския се обади с треперещ глас:

— Спасе! Не си тръгвай!

— Добре де, няма — каза глухо Спас.

— Не ме оставяй, Спасе! — каза Горския.

— Няма — рече Спас още по-глухо. — Много добре знаеш, че няма да те оставя. Аз онова — дето идваше нощем с джипката... дето на два пъти ме пращайте там... да го оставим, хич не мисли за него. Ако бях на твое място, и аз сигурно щях да те пратя там... — Спас замълча и добави, като дишаше тежко: — Като се зачука посред нощ, рекох си — ей ги, пак идат, четири години не им стигнаха, дето храних комарите и диги копах... Като те зърнах, рекох си — ей го на, малко му беше, пак са решили да ме пращат... и аз такова, пък ти си дошел бос, самичък...

— Не ме оставяй, Спасе — повтори като насън Горския.

— Няма — каза твърдо Спас, — няма да те оставя. Много добре знаеш, че няма да те оставя.

Те млъкнаха и пак се заслушаха в песента на баба Неделя. Тя разправяше на света истината за Мария и разказваше на притихналата Мария истината за света.

МАГАРЕТО НА МОСТА

Магарето спря на моста, в топлата пътна пепел. Двата чувала на самара, пълни със зърно, се клатушкаха още веднъж, после замръзнаха заедно с него. Вкамени се това магаре, сякаш винаги си беше стояло точно тук и не беше помръдвало никак.

— Спря като магаре на мост — каза добродушно Спас.

— Хайде, Марко, да вървим, че малко път остана.

Магарето или не разбра думите му, или не искаше да ги разбере. Не извърна голямата си сива глава, не изкриви уши по посока на човешкия глас — звуците минаха покрай тях и паднаха в плитката зелена река. По напечения парапет на каменния мост зигзагна пепеляв гущер и загледа голямото сиво магаре, натоварено със самара и чувалите, загледа го с малките си антрацитени очички.

Спас приближи, пхна ръка под самара и топлата козина на магарето я усети, но не потръпна. Ръката погали козината, мина по шията на магарето и се спря на главата му, между ушите.

— Хайде де — повтори Спас и изведнъж разбра, че и от този намек няма да има никакъв резултат. Ядът му избухна изведнъж и вдигна ласкавата досега ръка. От тежкия удар главата на животното дрънна като камбана, но то не помръдна.

Насреща в жегата трепкаха върховете на върбите. В царевичния блок се стрялкаха пъргави, свирукащи косове. Спас се наведе над парапета — долу, в зеленикавата вода, спяха раздути водорасли. Малки рибки кривнаха към дълбокото. Там, в сянката, дремеха брадати коренища. По ситния пясък на брега лежаха опечени говежди лайна и следи от безброй кравешки стъпки. Миришеше на топла тиня.

— Добре — рече Спас, загледан в сините кръгли очи на клепоухото, пълни с безкрайно безразличие. — Няма да се боря с казанлъшкия ти инат. Стой си тогаз с двата чувала на слънце, пък аз ще ида да се поизкъпя.

Спас се съблече в сянката и влезе във вира под моста, прегърнал водата с широко разперени ръце. Бялото му жиливо тяло се смъкна в дълбочината. С пръстите на краката си той потърси дъното, но не го

стигна — знаеше си, колкото и да пресъхне реката, в тоя вир дъното не може да се стигне с крака. Гмурна се и с няколко размаха прекоси вира — излезе оттагък, при облите камъни в плиткото, и легна върху тях.

Над високия бряг стърчеше старо поливало — хоптири — дълъг прът с въже, на което привързваха кофа и вадеха вода, да поливат бостана. Сега нямаше въже и кофа, останал бе само почернелият от времето прът.

— Знам го туй хоптири — рече Спас. — Хоптирито остана, а блокът изяде бостана на дядо Стефан.

— Не го е изял — обади се един глас.

Спас вдигна очи. В тревата на брега, израснала високо и вече клюмнала и изсъхнала, нещо се размърда. После се показа бялата коса и бялата брада на дядо Стефан.

— Не го е изял — повтори дядо Стефан.

— Я! Че ти какво правиш тука? — запита Спас и пак се излегна по корем върху топлите обли камъни, а водата му галеше лопатките на гърба.

— Лежа — отвърна дядо Стефан. — Гледам блока, гледам царевиците и ги меря.

— Какво им мериш толкоз?

— Ей тъйнака, меря ги — упорито повтори старецът. — Меря ги докъде ще стигнат.

— Нали видя докъде стигнаха — рече Спас и се прозина широко, като лъв. — Глътнаха ти бостанчето, пък ти сега леж в тревата и ги мери.

— Ще ги меря! — кресна дядо Стефан. — А ти какво си легнал въз камъните в плиткото? Реката ли ще мериш?

— Тя реката си е измерена отдавна, макар че я няма още в географските карти — отвърна Спас и потърси с очи края на реката зад върбите.

— Тогава защо си легнал въз камъните?

— Магарето ми спря на моста — нехайно поясни Спас. — Два пълни чувала със зърно има на гърба му и спря точно на средата на моста, магарето му с магаре. Рекох си, дето ще го бия и да го убивам, по-добре да се поизкъпя в жегата, пък го нека да стои натоварено на слънце, да му дойде акъла.

— Ти чакай на магарето да му дойде акъла. Колкото твоят, толкоз ще дойде и неговият.

— Моят си е на мястото — рече Спас. — Няма какво тепърва да го чакам да идва.

Дядо Стефан въздъхна и дъхът му поклати върховете на тревите.

— Лека е твоята, Спасе. Варят те, пекат те, белят те — ти си си ти, не кандисваш! Гаче ти ще го оправяш тоя свят!

— Ами, ще го оправяя! Да се оправя сам, ако може. Аз моята работа си гледам, пък той да си гледа неговата. Мене и едно небе ми стига.

— Стига ти! — измърмори дядо Стефан. — Знам те аз каква си ламя. Ако не е толкова високо, и небето ще глътнеш, и реката ще вземеш да глътнеш, тъй както си легнал въз нея. Няма за тебе насищане.

— Няма — съгласи се Спас. — И тоя блок, дето ти глътна бостанчето, и него мога да глътна, ако река, ама никой не ми го дава.

Старецът не отвърна нищо на тези думи. След малко се обади тихо, загледан в една пчела, кацнала на цъфналата пред очите му маргаритка.

— Аз пък вече нищо не ща. На мене ми стига да дойда тука, в тревата, да си легна, хоптирито да погледам. Като легна и го погледна отдолу, знаеш ли колко е дълго туй хоптири? Край няма!

— Прав си, хубаво е хоптирито — рече Спас. — Откак се помня, все тука си стои, че по-рано имаше кофа и въже.

— Не му трябват вече кофа и въже — унило рече старецът. — Няма да поливат царевичния блок с хоптири я? Имат си помпа те за тая работа.

— Една помпа върши работа за сто хоптирита — каза делово Спас. — Моторчето й има цели двајсе конски сили: пюфа-пафа, пюфа-пафа — и пълни лехите, сякаш реката си отбил. Знаем ги аз тез моторчета, хубава работа вършат.

— Може и да вършат — смънка дядо Стефан от брега, — ама друго е да поливаш с хоптири. Скърца то, диша сякаш, като човек се умаря, въздиша и скърца, и се навежда надолу, и пак — тя, тая работа, Спасе, никъде я няма.

Ей го на — с помпата не можеш да си приказваш, а с хоптирито — можеш! Псувал съм го, като се заяде, радвал съм му се, като работи

хубаво. С катран ще го намажа, ще го погладя с перцето, да му олекне. Слънцето го напича, ама не ръждясва. То с конски сили: не работи, човешка сила на него му е нужна.

— Иди ги разправяй тия на Председателя и на Горския — изсмя се Спас, — да вземат да подменят помпите с хоптирита, че хем да увеличат производителността на труда, хем да могат поливачите да си приказват с тях... — Дочул шум, Спас се обърна към моста и добави още по-весело: — Я виж кой пристига!

По стръмната пътека слизаше натовареното магаре. Тънките му жилави крака се огъваха. То слезе в ниското, нагази в тревата, заобиколи внимателно легналия старец и спря до насоченото към небето старо хоптири.

— Е, как сме, тавариш — подвикна му Спас. — Тежат ли чувалчетата?

Магарето не отвърна, само мръдна едната си ноздра, да прогони зеленикавата муха, кацнала върху нея. Дядо Стефан се изправи с пъшкане, като се държеше за кръста, и посегна да погали животното по муцуната, но то от гордост поиска да го ухапе. Старецът се дръпна ядосан.

— Ти човешки се отнасяш с него, а то — като куче хапе — протестира той. — Затуй го мразят всички в село. То не е магаре като магаре, ами цяла камила.

— Може и да е камила — весело рече Спас от водата, — ама е добро. Върви, магарето му с магаре, можеш да го натовариш и с четири чувала, и пак ще върви.

— Ще върви, докато стигне някой мост — заядливо рече дядо Стефан. — Щом спре по средата, и с взрив не можеш го помръдна.

— На мене тия не ми минават — отвърна Спас едновременно и на дядо Стефан, и на магарето. — Виж го сега как му се е оплезил езикът. Тежат пустите му чувалчета.

Магарето гледаше към стопанина си, излегнат върху камъните в плиткото, и не можеше да каже колко тежат чувалите. Усетило подигравката в гласа на Спас, то въздъхна кратко като човек, който бърза.

— Въздишай, въздишай — подвикна му Спас. — Харесва ли ти реката? Я да си легнал тука, върху камъните, и водата да те гъделичка, а? Да си гледкаш как върбите трепкат в маранята и да си свободен като

риба. Шаран-щука — процитира той, — що щеш тука? На ти пари, хат си върви!... Ако искам, мога цял ден да си лежа в тоя вир, да си плувам нагоре-надолу. Реката си тече, минава през мене, а аз си лежа и си гледам кефа. А ти, като си такъв инат — стой на слънце с пълните чували на гръб!

— Спасе, не мъчи животното — смили се дядо Стефан. — Свали му товара, да си поеме дъх. Пусни го да попасе тука, знаеш ли тревата каква е сладка?

— Не знам — отвърна Спас. — Аз трева не паса. Трева като трева.

— Тая е по-сладка — настоя дядо Стефан, но видял безразличието на Спас и новата му лъвска прозаявка, млъкна за миг. И все пак добави: — Спасе, не мъчи животното, ами излез и го подкарай към село.

— Ще изляза — каза Спас. — Имам си аз и друга работа. Ако е за него, няма да мръдна оттука. А ти тука ли ще останеш?

— Тука — рече дядо Стефан. — Ще си полежа малко в тревата.

— Полеж си — каза Спас и заплува кучешката, с голямо текме на краката, което бумкаше и хвърляше пръски наоколо.

Излезе от водата, бял и пръхтящ, облече се в сянката и без да поглежда към натовареното магаре, тръгна нагоре по пътеката. Магарето послушно го последва с чувалите на гръб, а дядо Стефан се излегна в тревата по корем, втренчи очи в царевичния блок и продължи да го мери. Зад гърба му леко поскърцваше старото хоптири.

Спас и магарето вървяха вече по моста. Като стигнаха до средата, магарето спря... Спас се върна, видя в кръглите му сини очи тъмната решителност и разбра, че нищо не е в състояние да го накара да продължи.

ЗЕМЯТА

Белокосата и белобрада глава се изправи сред доматиите стръкове. В белите, сякаш обрашнени отдолу длани стояха няколко червени домата: Като ги извади от кофата с водата, доматиите станаха от мъхнати като полирани. Дядо Стефан ги нарязва със стария нож и те пуснаха червен сок в синята емайлирана чиния. Той режеше доматиите, а внукът го наблюдаваше мълчаливо, както някога, когато на бостана край реката дядо му правеше градинарската салата със същата съсредоточеност и спокойни движения на ръцете. Застанал прав до масата, изнесена на тревата, в дочените си дрехи и неизменните цървули, дядо Стефан се мъчеше да прикрие вълнението и радостта си от посещението на внука. Наля ракия, жълта, държана в черничево буренце. Чашките бяха на петна от варовитата вода — ракията влезе в тях като олио и скри петната. Всичко светеше — тъмночервеното лице на стареца, детските му сини очи, сокът по чинията, пагоните на раменете на внука му. И малката синя къща, загубена сред избуялата зеленина, светеше.

Отпиха от ракията. Дядо Стефан държеше чашата си с два пръста, както се държи купешка, градска вещ, внимателно да не я изтърве или повреди, и внукът, свикнал на делови, безцеремонни движения с ръцете си, сякаш откри това за първи път. Не, дядо му винаги беше пипал вещите така, сякаш да не ги изтърве или повреди. С внимателните си пръсти старецът остави чашата си на масата. От салатата не взе. Белите му длани легнаха на коленете, а внукът духна тютюневия дим и сините кръгчета нежно погалиха ръцете на дядо му.

— Да-а-а-а — продума дядо Стефан, оглеждайки го с присвити очи, сякаш го мереше на тежина. И клепките му бяха бели. — С небето се бориш ти, внуче! Отде излезе, де отиде — на космоса чак ще се покачиш!

— Ще се покача, дядо — усмихнат отвърна внукът и голите му яки рамене помръднаха гордо под наметнатата куртка.

— Ама защо не докара айроплана? — запита старецът, примигвайки срещу слънцето, сякаш го чакаше оттам. — С него да

беше дошел, че всички да те видят.

— Няма где да кацна — рече внукът, бодна резенче домат и сладко го изяде. Отпи от ракията и петната отново избиха по чашката, тоя път малко пожълтели. Дядо Стефан пусна мазната, тънка струйка от шишето и петната отново се скриха.

— За да кацна, ми трябва бетонена писта, дълга пет километра... Не мога да се приземя в нивите. Дядо Стефан си представи дългата пет километра бетонена писта, летящия си с аероплана внук, но не можа да разбере дали това беше излитане, или приземяване: пистата се обърка с блоковете, той самият се обърка с внука си и като пийна от ракийката малко, още повече се обърка. За да се пооправи, попита:

— Туй, да речем, добре, синко, ами после какво ще правиш?

— Как после? — недоумяващ рече внукът. За него тази дума не съществуваше.

— После. Ще летиш, ще летиш и най-подир ще кацнеш. А къде ще кацнеш най-подир, ако мога да попитам?

— Като кацна, пак ще излети.

— А докога ще летиш, ако мога да зная? — настоя старецът и детските му сини очи се разшириха. — Докога, питам аз!

— Докога ли?... Отде да знам, дядо. Ами докато съм на служба...

— Докато те пенсионират. А мога ли да знам, като те пенсионират, къде ще кацнеш?

Внукът се ядоса — никога не беше мислил за пенсиониране. Стана му досадно, че сега не е в полет, че не задминава и пробива облаци, устремен нататък, нататък... дето човешките дребни мисли изчезваха и се раждаха нови, чудни и свободни мисли, където мечтите и скоростта се смесваха в едно... Седи си дядо му тука, живее си в тая малка синя къщичка, бере червени домати от градината и задава въпроси: Къде ще кацнеш, та къде? „Отде да знам къде ще кацна! Ако се наложи, мога да кацна и в друг район, а може да се наложи и да катапултирам... а може, и отде да знам — мислеше си внукът, — някои от нас изобщо да не кацат... Виж го ти тоя мой дядо!“

— Знам аз къде ще кацнеш — рече провлачено дядо Стефан. — Да ти кажа ли, в града ще кацнеш. Никаква писта, дълга пет километра, няма да ти трябва, за да кацнеш в града. Всички накацаха там. — Той изду устни като дете и внукът се разсмя.

— Какъв си ти, дядо — добродушно рече той. — Ами че сега животът се премества в града. Индустрия, съвременен живот, техническа революция, всичко кипи, променя се, търпи развитие. Колко пъти те викахме — ела, апартамент ни дадоха, телевизор имаме, модерно сме се обзавели — и храната ти ще е храна, и животът ти — живот. А ти не — тука, та тука!

— Тука я! — извика старецът. — Аз, синко, отдавна съм излетял и съм кацнал ей туканък. Не ми трябва на мене никаква писта. Знаеш ли какво ми трябва още?

— Какво?

— Два метра дупка ми трябва. Като вляза в нея, никой не може да ме изкара оттам.

Внукът махна с ръка.

— Тя, тая дупка, дядо, на всекиго ще потрябва, ами да не говорим за нея. Никой не знае кога точно ще му дотрябва.

Пиха мълчаливо, като доляха петнените чаши.

— Дядо, дядо — въздъхна внукът. — Друг е животът сега... Толкоз неща се измениха — сякаш са изменили хиляда години! Ако погледнеш света от двайсет километра височина, ще видиш колко дребни са нашите земни грижи, мъките, лошотията, всичко, дето се бъртаме в него и ни пречи.

— Нямам аз нужда да се покача на двайсе километра — тихо рече старецът. — Аз тоя свят съм го виждал двайсе километра дължина и ширина, и от височината ще е същият. И от фронта съм го виждал, и от чужбина съм го виждал, когато ходих на градина. Ти за света не ми приказвай, знам го аз.

— Ти знаеш един свят, а сега се е променил — рече внукът. — Сега всичко е друго. И човекът е друг.

— Друго ли! — кипна дядо Стефан. — Всичко било друго! Като е толкоз друго, защо ми убиха кучето? Като се е издигнал тоя свят и се е покачил на двайсе километра, какво му пречеше моят мъник, та ще го убива!

— Че защо го убиха? — изненада се внукът. — Да не са го отровили?

— Не са го отровили. Нареди ги Горския и ги издумка с по един куршум в ухото. Някаква болест имало, та било заповядано да ги избият. Никаква болест нямаше моят мъник! Само две кротки очи

имаше и вярваше на всекиго. Като човек се смееше. Като му приказвах, слушаше като човек, че и повече от човека. Като го погалвах, потръпваше горкият: тъй беше кротък и хрисим. Че то като е тъй, и мене да ме убият, че да го променят тоя свят. Пфу! — изплю се старецът и очите му се навлажниха.

— Стават безобразия — каза внукът, като не можеше да проумее всъщност защо са избили кучетата в село. — Ние сме една млада държава, дядо, кадри нямаме достатъчно, трудности има, някоя проста глава го е измислила това, дето са ви избили кучетата... Е, наистина, и за хигиената, и за здравето трябва да се мисли... ама чак пък да избиват кучетата... — Внукът се обърна и добави: — Ти на тия работи, дядо, недей обръща много внимание. Има по-важни неща, тях гледай!

— Нищо не ща да гледам — измърмори старецът. — Аз от важни неща не отбирам, аз си знам едно — всичко може да се промени, а човекът — лайно си остава! Каквито щеш премени му слагай, както щеш го кичи, както щеш го променяй, и с комини го набучи, и в космоса го качи — все си е туй!

— Като враг говориш — наежи се внукът. — Да беше някакъв богаташ, ами то — три декара бостан имаше и сто години ще го оплакваш!

— Враг ли? — запита старецът изненадан и стана, огледа се, невярващ, че за него става дума. — На кого съм враг аз, ако мога да попитам?

— На себе си — по-меко отвърна внукът, разбрал, че е прекалил. — На себе си си враг, дето се уплиташ с тия пусти три декара.

— Не са три декара — каза тихо дядо Стефан, — а три декара и два ара, ама не е в декарите работата. Нивата в декари не се мери, синко, ти тия работи не ги разбираш, макар че едно време торбата със зърното ми носеше и идваше да плевиш и сееш наедно с мене. Сели сме, синко, заедно с тебе, ама заедно не сме жънали. Нивата може на всичко да стане, ако земята разреши. Позволи ми тя на мене и аз на бостан я направих, да ви изхранвам и да ви помагам, че ако беше за мене, на мене малко ми стига, на мене и два ара ми стигат...

Като посочи при последните думи малката си градинка, дядо Стефан млъкна. Обърса с бялата си длан сълзата, излязла в синьото му детско око. И внукът се натъжи, че бе наскърбил дядо си. Вече не докоснаха ракията, доматиите съхнеха в синята емайлирана чиния,

двете поръждатели вилицы сочеха напразно към тях. По едно време старецът се обади:

— Ти нашите работи ги остави, синко... Виждам, далече си вече от тях и хич не ти трябват те на тебе. Ний сме хора прости, за земята сме завързани, няма кой да ни отвърже нас. Жал ни е за нея, синко...

— За кого ви е жал?

— Ами за земята. Лежи си тя, послушна и безсловесна, на никого зло не сторва, само ни храни и търпи. Псували сме я, пак пуска зърно, клели сме я, пак ни дава. Търпем я — не се обижда. Ходим по нея, а тя ни слуша, мълчи си, знае, че сме нейни, и ни чака всички, синко, при нея да се върнем. Ама защо ли ти ги приказвам тия, не можеш да ме разбереш ти, щом си човек небесен.

— Не съм небесен — кипна внукът. — И аз съм тука раждан, ама от вашата земя съм се отвързал, слава богу. Сега и аз щях тука да клеча и да я оплаквам. Ти като толкоз я обичаш тая пуста земя, какво хубаво си видял от нея?

— Всичко — умислен отвърна старецът. — Каквото съм видял, все от нея е дошло. На мене и очите ми са от пръст, и ушите ми, и кръвта ми — всичко. Тупка тая пръст в мене, макар че съм стар, кипи и се пробужда дори когато спя. От сън ме вдига и ме кара да ставам, да обикалям градината. И небето като гледам, синко, пак за земята си мисля. Като стъпя на нея, от нищо не ме е страх. А ти, като си се издигнал толкоз нависоко, знаеш ли докъде стига небето?

— Небето е едно относително понятие — рече с досада внукът. — То е пространство във вселената, то е безкрай, в който има толкова много планети и небесни тела, колко то песъчинки има в земята. Това е небето, дядо. И ние с нашата малка планета се въртим из него и мислим, че с нас почва и свършва светът.

— Понятие ли рече? — запита старецът.

— Понятие я! — повтори упорито внукът и посегна с вилицата.

— Не знам — рече дядо Стефан, като слушаше звука на сдъвканите домати, — може пък и да е понятие. За мене небето е от Кралъв рът до Балкана и от Урушкия стубел до Листака. Аз това небе съм опознал и наизуст го зная.

Всяко облаче съм изучил откъде иде, накъде отива и какво ще донесе. Може в твоето понятие да има много планети и звезди, а аз си

знам тия, нашите. Ей ги на, сега е ден, ама те са си там и довечера, ако е ясно, пак ще се покажат.

Няма нужда да се покачвам на небето, че да го знам — то и оттука се вижда.

— Нищо не се вижда — рече с усмивка внукът. — Не знаеш, дядо, какво е горе! Летиш, някаква човешка прашинка, в безкрая, стигаш и задминаваш скоростта на звука, слял си се с него и с вселената и все пак ти се движиш със свои собствени сили срещу всякакви природни закони и ограничения... Има нещо велико, дядо, в това, дето човекът надминава всичко и дръзва да познае и най-съкровените тайни на природата, на живота, на вечното движение... Ти викаш, виждаш небето — добави внукът с грейнало лице, — а то е безкрайно и никой нищо не може да види, ако не се гмурне в него...

— Не е безкрайно за мене — възрази старецът. — За тебе може да е безкрайно, а за мене — не е. Аз моето небе си го знам, и началото му, и края му знам и си го познавам, както петте пръста на ръката. — Той вдигна пухкавата си ръка с побеляла длан и разпери пръсти. — Точно тъй си го знам.

Внукът мълчеше. Жал му беше за добрия старец. Нищо нямаше да промени тия хора — тъй щяха да си умрат, прости, неуки, назадничави. „Време — мислеше си внукът, — всеки си има своето време, каквото щеш му обяснявай и откривай, той си знае своето. Като дете е инат, иначе е славна дядка!“ И като въздъхна от съжаление и обич към стареца, внукът добави на глас:

— Няма да се караме, дядо. Ти си знай своето небе, а пък аз — моето. Ти си кацнал вече, а пък аз нека полетя още...

— Че лети си — рече разсеяно дядо Стефан. — Никой не те е спрял. Винаги, като си дойдеш, си добре дошел. Аз се гордея с тебе, синко, и на всички разправам в село какъв си орел, само че не мога да те разбера. Може пък и аз нещо да съм крив.

— Не си крив, дядо, просто тъй си свикнал.

— Свикнал съм, верно е. На бостана има едно старо хоптири, ти трябва да си го забравил вече.

— Не съм го забравил.

— Хубаво, че не си го забравил. Та викам, държи се туй хоптири, много е яко. Толкоз бури минаха, толкоз дървета се събориха, толкоз пъти реката приижда и прояжда брега и го мести — хоптирито си стои,

не мърда. — Дядо Стефан се оживи, очите му светнаха пак. — И то си има своето небе и все към него сочи. Та ходя аз при него, приказваме си и двамата се разбираме, макар че то си мълчи и вместо него трябва да отвърщам аз. С всичко се съгласява, хоптирито му с хоптири. Ида, легна в тревата до него, гледам и меря бостана докъде се е изгубил в големия царевичен блок. Меря, меря, докато ме заболят очите, и нищо не мога да премеря: стана, хоптирито си стои, макар че вече няма въже и кофа, че за какво ли му са, като нямам вече бостан и няма какво да поливам. И бричката я продадох на съвета, за катафалка, да изпращаме старците един подир друг.

— Дядо Стефан млъкна, погледна си ръцете и добави: — Слушай, синко, имам аз една заръка, и с букви ще я напиша, да я знаете, че голям род съм завъдил, а сега съм сам-самичък.

— Кажу, дядо — рече внукът, гласът му трепна.

— Ще ти кажа. Ти си най-големият от внуците и си най-силният, щом с небето си се покачил да се пребориш. Като умра, ако дойдете да ме проводите, там, до моста ме заровете, до хоптирито, че много сме другарували ний с него.

— Добре, дядо — тъжно отрони внукът. — Ама още е рано за такива приказки. То никой не знае кога ще стане тая работа.

— Никой не знае, верно. Ама аз искам отсега да знам къде ще легна. Та, викам, тъй кажи и на братята си, и на баща си Христа, и на братовчедите си, на целия наш род кажи и предай, пък аз ще го напиша и с букви — Димов, Даскала, ще накарам да го напише красиво — речи, дядо иска под хоптирито да го заровим, да лежи под него и то там, към небето да му сочи. Речи им да не махат хоптирито, на никого няма да пречи, а и аз на Горския ще кажа и той ще склони, щом като няма да попречи на държавата и на кооперативния строй. Ще запомниш ли, синко?

— Ще запомня, дядо — каза внукът и смутено добави:

— Само че там не е много удобно, дядо... един ден реката ще подкопае мястото, знаеш я как подяжда брега.

— Знам. Тая река аз наизуст я знам, синко, ама едно ще ти река. Дядо ти Стефан е имал на туй място земя, а неговата земя е яка. Борил съм се аз с тая река, цели два ара ми изяде, ама повече метър няма да й дам. Цели десет години не ми е отхапала ни една бучка пръст, откак направиха дигата. Ти за мястото не се безпокой, синко, няма да се даде

то на реката... Ти речи там да ме заровят, пък по-нататък друг ще има грижата...

Внукът не го запита кой по-нататък ще има грижата. Вдигна чашата си и двамата пиха. За миг сякаш земята и небето се сляха в едно, помириха се, а всяко помиряване става с мълчание.

ГЕНЕРАЛЪТ

В сянката на ореха спяха жени. Една сива кожена чанта ги пазеше. Над жените прелитаха големи мухи, мравки ги налазваха и преминаваха през тях като през планини, а жените, разтворили уста, свити като деца в утроби, с ръце под брадите, спяха. До тях, в многобройните светли петна на сянката, лежаха изути гумени цървули. Мравките минаваха и през тях, неуморно търсеха храна или нещо друго, което може да се търси. Жените имаха големи стъпала, жълти, с дебела кожа от изминатите пътеки и пътища, от изминатите бразди и лехи; а лицата им бяха много набръчкани, особено около спящите очи, където кожата е най-нежна и уязвима. Много слънце бяха видели тия очи, много бяха примигвали.

Зад дългия ред храсти, потекъл през полето, беше минал техният живот. Всяка педя земя бе обходена, изорана, засявана, обирана. Познаваше ги тая земя още от рождение, тия ниски, стари и корави жени, които някога бяха весели и палави деца.

Сега те бяха бригада в това поле, оттатък дългия ред зелени храсти.

Сега жените летяха в съня, плуваха нагоре и надолу в безкрайното леко и топло пространство на умората, а големият орех им махаше с клони като с големи криле. Те въздишаха насън, протягаха се или още повече се свиваха, едни изпитали неземна топлина, а други — неземен студ. Слънцето минаваше през горчивите листа на ореха и мирисът на сянката му дори бе горчив и упояващ.

Нямаше кой да ги види как спят под тази сянка, как затоплената и изтощена плът се топи, как пуска жилави коренчета в земята, осеяна с листа и рано паднали, гнили орехи. Как допирът до нея предава тупкането на спящите сърца и земята трепере и предава тръпката на всяко листо, на всяка тревица. Само мравките я усещат и тичат объркани по тези дишащи и спящи човешки планини, без да намират това, което търсят.

Генерала седеше на един камък на височинката и гледаше спящите жени. Приличаха му на бойци след сражение, заспали като

мъртви до своите оръжия. Надолу се разстилаше бойното поле и вятърът вдигаше прах от ситната, натрошена земя. Сякаш безшумни снаряди се пръскаха там, ту на тази, ту на онази издадинка, търсейки командните пунктове на някаква невидима армия.

Отдавна Генерала беше реабилитиран — и ордениите му бяха върнати, и пенсията му беше доста голяма, — но сега нямаше един бинокъл, за да види откъде иде неприятелят и как са разположени главните му сили.

Беше излязъл да се поразходи, след като бе писал до зори. Пишеше всичко, което помнеше от твърде дългия и твърде късия си живот. Оглеждаше го от всички страни и понякога му се струваше, че е живял съвсем малко, че всичко е почнало едва от вчера, когато е прохождал. А имаше и други мигове, когато, извисен над дългата поредица от случки и събития, той следеше непрестанната им последователност, търсеше причините и последиците и не можеше да разбере — не бяха ли минали така хиляда години? Тогава се улавяше, че в историята на своя живот той бе включвал чути и разказвани от други лица случки и събития или прочетени някъде, или най-различни истории за най-различни страни и хора, епохи и класи, че на много пъти той самият се бе появявал в такива обстоятелства и в такива времена, където никога не бе живял, а ги познаваше. И затова не можеше да се каже, че Генерала пишеше мемоари. Той просто пишеше, толкоз много и за толкова много неща, че се бе изморил, и затова излезе да се поразходи из полето. Като видя спящите под ореха жени, Генерала спря на пътеката и седна на камъка. В главата му вече звъннаха редовете, които щеше да напише за тях, за ореха и за полето. Той трябваше да пише за всичко — един генерал винаги си остава генерал и трябва да вижда и разбира всичко.

В това време откъм лозята се зададе Босьо с един голям бъкел. Много пъти Босьо беше минавал по тая пътека, но никога не беше срещал на нея Генерала, а това не беше някой обикновен генерал, защото пишеше нощем. Тракаше си той на пишещата машина и цялото село, като минаваше покрай неговата родова къща, си казваше: „Генерала пише!“

— Хей, Босьо, накъде? — запита Генерала.

— Взел съм бъкела, вода да наляя — отвърна Босьо, — Не вярвах, че мога да те срещна на тая пътека. Ти нали пишеш?

— Че няма да пиша непрекъснато — вдигна рамене Генерала. — Денем ходя ей тъй, да се поразпиляя...

— А пък аз, като ходя, се събирам — умислено пророни Босьо. — Като съм сам, някак си се разпилявам — толкоз много мисли ме налягат, че не мога да ги събера; също като квачка с пиленца — като хукнат на всички страни, иди, че ги събирай! Кое по-напред?

— С всекиго е различно — отбеляза Генерала. — Ей на, гледам ги аз тия жени, дето го строят нашия социализъм, как са заспали под ореха да си починат и си мисля за много неща.

— Какви неща? — отвори широко очи Босьо и свали бъкела до краката на Генерала, обути с прашни военни ботуши.

— Ами най-различни. Слушай, Босьо, ти нали ми разправи, че търсиш някаква дума, след като си мълчал цели петдесет години?

— Търся я — отвърна Босьо и помръкна, — само че още не съм я намерил.

— А аз я намерих — каза Генерала, — тука, в родното си село я намерих, в нашата родова къща. Щях така да си умра, без да знам колко много думи има на тоя свят и как всички се събират в нея.

— Коя е тая дума? — глухо извика Босьо.

— Истината — тихо отвърна Генерала. — Тая дума ни липсва на всички нас и все я заобикаляме, все гледаме да минем покрай нея, все гледаме да се откопчем...

— Че това не е дума — разочаровано отрони Босьо. — Тя не може да отговори на всичко. За мене едно нещо е истина, а за тебе не е. Тя не е еднаква за всички. Истината е като един вид зърно — засееш я на едно място, такава зърно пониква. На друго място засееш друго зърно — друго пониква. Не е тая думата, Генерале, дето дава отговор на всичко — тъжно завърши той.

Генерала спря поглед на спящите жени. Стори му се, че винаги е седял на тоя камък, че винаги пред него е имало такъв голям и кичест орех, а долу, в шарената му горчива сянка, винаги са спали жените. Че винаги край него е имало един Босьо с голям празен бъкел, който е търсил единствената дума, дето дава отговор на всичко, и никога не я е намирал. „Истина ли е това? — запита се Генерала. — Времето спряло, събитията в живота ти изтрити, генералството, радостите, скърбите степени от вятъра. И съществува само един миг, когато ти, който и да си, генерал или прост селянин, си се слял с един орех, с един камък и с

едни спящи жени и никога няма да се откъснеш от тях.“ Той мълчеше и се мъчеше да задържи този миг, усетил небесното спокойствие на тази хармония, и не искаше да го изпусне за нищо на света.

И Босьо мълчеше. Той бе мълчал цели петдесет години, докато чу своята птичка, кацнала отново на неговата топола, и можеше да мълчи още петдесет години, ако не открие онази дума, която тя му бе изпяла. Усетил вълнението на Генерала, Босьо разбираше, че нещо е станало, но не знаеше какво. Стори му се, че спящите жени не са легнали случайно точно под тоя орех и че неслучайно Генерала е спрял точно тука, на тая пътека, и че съвсем естествено и неизбежно самият той, Босьо, е слязъл откъм лозята точно в тоя миг с големия празен бъкел. И за пръв път, откак бе проговорил, Босьо отново изпита желание да млъкне и да не търси вече никаква дума.

Но миговете отлитат като птици и като облаци, без да разбираме защо става така и без да можем да ги задържим. Когато Генерала се откъсна от ореха и от жените, почувства нужда да го каже. Но Босьо го изпревари, разбрал, че трябва пак да проговори.

— Хич да не бях проговарял — измънка той тъжно... — Ей сега ми дойде една дума, ама толкова голяма и важна, че няма да мога да я нося. Разбрах аз, Генерале, колкото и да са големи, думите не могат да кажат всичко. Затова са толкова много, затуй човек толкоз много приказва с думи, защото никога не казва оная, която трябва да отговаря за всички.

— А какво ти изпя птичката? — запита Генерала.

— Всичко — отвърна Босьо. — Като й чуя гласа, и знам, че нищо повече не може да има.

— Това трябва да е истината — рече Генерала озарен и пак спря поглед на спящите жени. — В един миг разбираш всичко — и хубавото, и лошото, и вечното, и това, дето си отива. Наречи го движение, живот, простор го наречи, каквото име и да му дадеш, малко ще му е.

— Точно тъй — съгласи се Босьо, — малко ще му е.

— Гледам ги аз тия спящи жени — продължи Генерала, още по-озарен, сякаш не бе чул думите му, — гледам ги и ми се ще никога да не помръдна оттук, а и те да не се събудят никога. И на мене ще е добре, а и на тях. И ти да си тука, Босьо, до мене, с тоя голям и празен

бъкел и да не ходиш да го пълниш, ами да си стоиш все тука. Ей това ми се иска — изпъшка Генерала и млъкна изчервен.

— Не може — обади се Босьо след малко. — То си замина.

— Кое? — сепна се Генерала.

— Онова — рече убедено Босьо. — Онова, дето ни спира на едно място и ни кара да се замислим и да не искаме наникъде да потеглим. Онова, дето ни обръща към нас самите. Ей на — толкоз време мина, откак птичката ми изпя ония неща, и дали защото ги знам, или по някаква си друга причина — те ми бягат все повече и повече... — Той млъкна за миг, облиза устни и продължи: — Колкото повече дни минават, толкова ми бягат все повече и повече... Останаха ми едни приказки — на хората да додявам, че и на себе си. А птичката туй, дето го изпя — него никога няма да върна!

— Прав си — рече Генерала умислен. — Сега до края на живота си ще говориш, без да кажеш истината. Ще я носиш в сърцето си и в душата си денем и нощем, ама няма да можеш да я изразиш.

— Защо? — жално попита Босьо. — Защо?

— Не знам. Знам, че така става, а защо — не знам. Затуй съм седнал и аз нощите си да губя, затуй ги изписвам тия листове. Знаещ ли колко листове съм изписал?

— Колко?

— Хиляда четиристотин двайсет и три листа съм изписал. И нищо още не съм разказал. Само думи, думи се леят.

— Също като мене — оживи се Босьо. — Откак проговорих, трябва да има едно един милион думи да съм изрекъл, а още нищо не съм казал. Тогаз какво — отново ли да млъквам?

— Не — рече Генерала строго. — Щом веднъж си проговорил, няма да млъкваш. Ще говориш до края на живота си, тъй както и аз до края на живота си ще пиша. Все някой от двама ни ще каже нещо истинско. Щом сме в село, в родните си къщи, и нямаме други грижи, ще си гледаме нашата работа.

— Нямам никакви грижи — каза Босьо. — Децата съм ги изхранил и изучил, да си гледат сами живота и да се оправят. В стопанството работя, никой не ме е видял да изкръшкам, вадя си толкоз, колкото ми е нужно. А на човека много малко му е нужно, ей туй съм разбрал аз.

— Знам — поклати глава Генерала. — Едно време не го знаех, но сега го знам. Нищо не ми е нужно на мене освен хартия и ленти за пишещата машина, а и малко храна. Имам си къща с градина и двор, има къде да покопам и добивам туй-онуй. Пенсията ми е бая голяма, ама на внуците я пращам, на мене не ми трябва.

— Уж си генерал — удиви се Босьо, — а говориш като селянин.

— Не съм генерал — рече Генерала, макар че знаеше, че генералите винаги си остават генерали. — Селянин съм се родил и селянин ще си остана. Американеца се е родил тука и тука ще си умре, макар че е бил в Америка. Само името му е останало, а си е чист селянин.

— Така е — кимна Босьо. — За нас той си е наш съселянин, дори братовчеди сме ний с него, макар че му викаме Американеца. А ти може и да си селянин, но ние ще ти викаме Генерал, защото никога други генерали не сме имали от нашето село и никога няма да имаме за в бъдеще. Стой при нас, пиши и живеи, ама си генерал.

— Генерал съм — каза Генерала. — И аз си мисля понякога, че не съм, но зная, че се лъжа. Щом съм бил веднъж, ще си остана генерал.

След като каза последната дума, той млъкна. И Босьо млъкна, разбрал, че за днес думите между тях се бяха свършили. Той се сети, че горе в лозята копачите го чакат за вода, и си спомни за празния бъкел. Вдигна го и като махна на Генерала, изчезна надолу по пътеката.

И Генерала стана. Жените под ореха се бяха размърдали. Протягаха се и се прозяваха и изпъшкваха по някое възклицание или по някоя тънка, нежна думица. Мравките скачаха от тях, неуспели да намерят нищо. Генерала стана от камъка и се упъти през лозята. Железният му бастун се забиваше равномерно в земята и оставяше малки дупки, сякаш подир Генерала щеше да мине друг човек и да посади нещо в тях.

БЯЛА РАКИЯ

Избата имаше две прозорчета към улицата, на равнището на пътя. Горския ги покриваше с чулове и слагаше върху чуловете калъпи сапун, да ги затискат, след това запалваше лампата в дъното при вратата. Седнал на една касетка, обърната върху пръстения под и покрита със стария кожух, той отвинташе канелката и подлагаше каничката. Ракията беше съвсем бяла.

Горския напълни чашата и отля малко на пода, като измърмори няколко тихи думи, които сам не разбра. Приличаха на извинения или на заклинания.

Първата глътка го удари между очите. Той примижа потърсен и дръпна втора. Излязоха му сълзи — ракията беше над седемдесет градуса. После ставаше по-леко, гърлото му обгаряше и той отпиваше по-малко, като търсеше с ръка стомната, да я поугаси с някоя глътка студена вода. Откак зарови жена си Мария, свикна да идва тука вечер, да се затваря и да пие. Никога не беше пил така — сам, скришом от хората, без празник и повод, затворен в собствената си изба.

Бъчвата седеше до него върху дървени трупчета. Горския почука и бъчвата отвърна с дебел, плътен звук, звука на черешовите дъски, огънати и уплътнени здраво една о друга, за да издържат напора на силната ракия.

И заговори той, както говореше всяка вечер.

— Не знам — каза си Горския. — Къде да ида, какво да правя, като няма с кого да говоря.

— Ще говориш с мене — отвърна си той. — Кажу де!

— Какво имам да говоря с тебе?

— Тогава излез на пътя, спри първия човек и му се изприкажи да ти размине!

— Не мога. Аз това село с главата наопаки го обръщам, вековни пластове размествам, не мога, нямам право да изляза на пътя и да говоря за мъката си. Хората чакат друго от мене!

— Какво чакат?

— Пример чакат... И да ме мразят, и да не могат да ме гледат, те знаят, че съм прав... Може и да ме псуват, ама знаят, че съм с тях, като тях.

— Като тях! Тъй си мислиш ти, не видиш, че всички те мразят и гледат да вземеш, че да се махнеш някъде.

— Никъде няма да се махна... Тук ще стоя, ама как ще живея сам, като я няма вече Мария?

— Да живееш сам... саммм... сам — повтори той объркан и пак пи. Примижал, затаил дъха си, подложен на белия ракиен огън, който го обливаше. В неговите омайващи кръгове се плъзнаха последните му думи и се счупиха там:

„Дзън!... Дзън!... Дзън!...“ Горският отвори широко очи — бъчвата стоеше на мястото си здраво, стабилно, и всичко останало в избата стоеше на мястото си, здраво, стабилно — старият кораб за гроздобер, нощвите, гърненцата по лавицата, старите тенекии с чуждестранни надписи, още неръждясали, крините, чувалите със зърно, другата бъчва, за виното, диреците, дето подпираха къщата, прашните гумени ботуши, черната мушама, окачената на пирона бригадирска чанта. И обувките, изгубилите цвят обувки, с които бе ходил из Балкана и бягал, и залягал, и се беше бил и отстъпвал, и те стояха там, в ъгъла, сякаш чакаха да дойде и да ги обуе отново. Само той не стоеше на мястото си — ту се разливаше към единия ъгъл, пораснал неимоверно много на една страна, като издут накриво балон, ту потичваше към другия ъгъл. Стисна зъби, притворил очи, да успокои бесовете, да се събере наново в тялото и в дрехите си, за да бъде отново той, един, а не двама, а не много хора, които се питат за нещо и крещят един срещу друг.

— Тъй ли ще я карам? — изпъшка Горския, душеше го в гърлото и гърдите. Надигна стомната, водата преля и го заоблива — струеше по бузите и носа му, влезе в очите му, а той не се дърпаше. Около него стана локва, пръстеният под се намокри и пусна една вадичка към гумените ботуши. Като сне стомната, Горския изпръхтя, тръсна глава, ракията се сви в стомаха му, временно победена, огънят бе попритихнал. Изведнъж той осъзна, че се е уплашил, че всичко идва от уплахата, че се е търколил като бъчва, на която са дръпнали подпорите. Веднъж в затвора Ванкин беше посочил един як мъж, който трепереше в ъгъла на Килията и нищо не можеше да го успокои. Нямаше поглед,

очите му шареха на всички страни и не се спираха на нищо. Тогава Ванкин каза на Горския:

— Това е най-страшното — мъжката уплаха. Хване ли те, загиваш, брат. Храбрец ли си — ставаш страхливец, (честен ли си — предател ставаш... Тя е нашата чума, пази се от нея, че от нея най-много загиваме. Страшната мъжка уплаха!

Горския чу трополенето на каруцата по пътя, замореното пръхтене на коне. Човешки стъпки приближиха и спряха пред прозорчетата на избата. Горския дръпна дълга, остра глътка и се остави да го пронизе с бялото си, огнено острие. Навън стоеше човек и не се махаше.

— Горски! — отекна плътен мъжки глас, мина през чуловете и през калъпите сапун и дрънна в ушите му.

Той не се обади, почака да си иде човекът. Но другият също чакаше. Тогава Горския стана и като залиташе леко, прекоси двора и излезе на пътя. Конете вдигнаха глави, очите им светнаха в тъмното. До къщата стоеше човек с камшик в ръката.

— Какво искаш? — попита Горския.

— Нищо — рече Жегъла. — Видях, че си вътре, макар че си затулил прозорците. И снощи светеше, и оная нощ пак светеше.

— Ела — изръмжа Горския. — Вкарай каруцата и ела.

Жегъла мълчаливо потегли конете и те охотно нахълтаха в разтворения вратник. Спряха наред широкия, обрасъл с трева двор и чак тогава Горския ги позна — бяха неговите коне, дадени преди години в стопанството. Беше ги виждал често, но се правеше, че не ги познава, искаше да ги забрави съвсем. Сега, когато пръхтяха и протягаха глави към него, разбра, че нито той ги е забравил, нито те него. Ръката му понечи да ги погали по шиите, но той не й позволи — идеше му да я отсече.

— Ела — повтори той и обърна гръб на конете.

— Пий — добави той, като седнаха при бъчвата. Подаде каничката.

Жегъла пи, в лицето му се мярна жестока радост. Трета нощ вече заставаше отвън и се ослушваше, да разпознае какво си говори в избата партийният секретар, но не се чуваше добре. С камшика между коленете, навел глава и увесил тежки рамене, той се взираше в очите на Горския.

— Не си добре ти, Горски — измърмори Жегъла.

— А ти добре ли си? — вдигна диви очи Горския.

— Добре съм — рече грубо Жегъла, сякаш каза нещо мръсно.

— Какво ти е доброто?

— Кух съм аз, Горски — додаде Жегъла, без да откъсва очи от неговите, сега в тях нямаше нито жал, нито радост. — А ти гниеш, отвътре изгниваш, малко по малко.

— Умря жена ми — тихо отрони Горския и уплахата пак се хвана за гърба му. — Няма с кого да приказвам.

— И моята умря — рече Жегъла, — и аз няма с кого да приказвам. А можеш ли ми каза какво правя аз с тая каруца и накъде съм тръгнал? И защо беше цялата тая история, човешката, дето я нарече ти! Викаше ми, забрави, Жегъл, нивите, тя вече е свършена работа. Добре, да речем, че ги забравя... ами себе си мога ли да забравя? Че те нивите са си в мене, и дворът, и къщата са в мене, и кучето ми Алишко е в мене, дето ти го уби!

— Не съм го убил аз — изпъшка Горския. — Законът го уби. Тъй трябваше да стане заради здравето на хората, на народа. Хората са по-важни за нас от кучетата.

Той напълни отново каничката и завъртя канелката. Помириса ръката си.

— Хората ли! — извика Жегъла. — Че къде са хората?

Горския отвърна:

— Тука. И ние, двамата, сме хора. Щом стоим един срещу друг и приказваме, значи сме живи. Не си кух ти, Жегъл, човек си цялостен и затуй се пържиш в собственото си масло.

— Не съм човек — рече твърдо Жегъла, с някаква особена гордост. — Нищо човешко вече няма в мене. Човекът се смее, радва се, чака нещо, прави нещо, стреми се към нещо, а при мене вече няма такива работи. Кух съм аз и нищо не ме боли. Не ми ги разправяй на мене, толкоз години вече ме агитираш и още не си ме проагитирал.

— Не ща да те агитирам — каза кротко Горския с уста, допрени до ръба на чашата, — искам само да говоря с тебе, ей тъй, както сме седнали и пием ракия заедно. Важното е да не се предаваме, Жегъл, каквото и да става, да не се преда-ва-ме, да сме заедно, да се държим като клони един за друг, като корени да се вкопчем...

— За заедно, заедно сме...

— И да не се пре-да-ва-ме — почти извика Горския не толкова на Жегъла, колкото на страшната мъжка уплаха, която още не бе заспала в него.

— Никога не съм се предавал — отсече Жегъла. — Ти много добре знаеш, че никога не съм се предавал и сега няма да се предам. Ако умра, прав ще умра и очите ми ще останат отворени. Знаеш много добре.

— Знаем — рече Горския. Стори му се, че и той бе казал за себе си същите думи.

— Само че искам да ти кажа още нещо, Горски, да знаеш и него.

— Кажи!

Жегъла се наведе още повече, сивите му очи светеха и Горския се видя в тях малък, колкото ечемичено зърно.

— Много пъти съм те убивал аз тебе, Горски... — изсъска Жегъла. — Насън съм те убивал, наяве съм те убивал, посред бял ден из двора съм те гонил, навсякъде си ми се привиждал... — Млъкна, разкопча горното копче на ризата си и добави: — И все жив оставаше... А тогава, там, пред ямата... като ми даде пистолета, знаеш ли защо ти го поисках?...

— Защо? — запита Горския, без да изпуска образа си в неговите зеници.

— Много ми се искаше, Горски, не кучето си, моя Алишко, ами тебе да застрелям — добави хрипкаво Жегъла. — Ти не ми го даваше, помниш ли? Че и другите трябваше да те молят, докато склони. Разбра ли тогаз, че тебе исках да застрелям?

— Разбрах — рече Горския.

— И защо ми го даде? Кажи, Горски, като сме почнали, да си кажем всичко!

— Трябваше да изпълня заповед. Ти нямаше да го дадеш с добро, това твое куче, знам как беше привързан към него. Дадох ти пистолета, защото трябваше да бъде застреляно.

— И не се ли уплаши?

— Уплаших се — призна Горския.

— Тогава защо ми го даде?

— Защото не исках да се предавам — тихо измънка Горския.

Замълчаха и двамата. Пиха, пресушиха чашите.

— Тогаз... защо пиеш сега? — след дълго мълчание се обади Жегъла.

Горския нито отвърна, нито вдигна глава.

— Сега ли се предаваш! — кльвна го Жегъла изведнъж. — Тогава пий, наплюскай се! — изкрещя той. — Пий! — Стана и излезе навън тичешком.

Горския чу как разтвори вратника, как изкара конете и каруцата, чу звъна на пътните камъни под копитата на конете и шините на колелетата. Излезе тежко, като залиташе от единия до другия край на циментената пътека. Улови се за един дирек и завря глава в тежките уханни цветове на разцъфтелите пламъци. От двора идеше мирис на конска пот и сено. За миг му се мярнаха светещите очи на някогашните му коне, насочени към него в тъмнината. Той обърна глава към къщи, но къщата мълчеше. Цялото село мълчеше, само отдалеч заглъхваха звуците на каруцата и бавно потъваха в тишината на черната нощ.

Уплахата се върна, страшната мъжка уплаха, и стисна сърцето му. Горския изохка и се строполи в градината сред цветята. Плачът му разтърси нежните стръкове на разцъфтелите пламъци, които бяха разтворили листица в очакване на утринната роса.

На сутринта Горския се изправи с натезжала глава от лехите, завря я в кофата с ледена вода и като я извади, видя побледняващия ден. Слезе в избата и с отвращение пусна канелката под голямото ведро. Бялата ракия потече. Горския се връща и отива до канала толкова пъти, колкото ведрото се напълваше. Този ден дерето отвлече бялата ракия на Горския и реката я пое, за да я отнесе към язовирите на близките села. В избата остана голямата бъчва, куха и празна, стъпила стабилно на дървените си трупчета.

АМЕРИКАНЕЦА

Влакът спря. На празния перон, ако това празно място, насипано със сгурия, можеше да се нарече така, стоеше коремест човек с тясна униформа. Викаха му Жепето и повечето от времето му минаваше да наглежда гъските зад спирката и кошерите, покатерени по припечите на Ръта. И така, Жепето гледаше този почти празен влак. Всеки ден го посрещаше и изпращаше по два пъти — сутрин и вечер. След малко машинистът дръпна лоста и влакът се изниза надолу — локомотивът и четирите вагона (два товарни) — сякаш плуваше из лозята. Тракатакането му заглъхна в тишината.

Жепето свали отеснялата си куртка и фуражката, изу сандалите и се превърна в обикновен селянин със светлокоса глава и малки, сини очички. Черната му слабичка жена, облечена в рокля на някогашни пъстри цветя, го гледаше с дива омраза от прозореца на пристройчицата, където живееха. Страшно го мразеше тя вече цели двадесет и пет години, особено рано сутрин, но нямаше как да му го каже, пък и не ѝ беше много ясно защо точно го мрази. Разбира се, за Жепето тази омраза беше най-силна любов и кучешка привързаност, защото той не можеше да познава по очите човешките чувства, а що остава до чувствата на една жена, и то собствената.

Американеца прекоси железопътната линия, наричана от Жепето първи коловоз. От известно време Американеца всяка сутрин минаваше оттук и никой не можеше да разбере къде бе ходил толкоз рано. И сега, като стъпи на сгуриения перон, Жепето го видя и се намръщи. Любопитството го загложди и той подвижна:

— Хе, Американец, пак ли идеш?

— Ида — рече Американеца, отупа сталинката си о коляното си и пак я наложи на бръснатата си нула номер глава. В устата му стърчеше откъсната тревичка и той смучеше сладкия ѝ сок.

— Хе, ами къде ходиш тъй всяка сутрин по ранина? Все откъм Ръта идеш — рече Жепето направо и се скри под навеса на сянка, но сянка още нямаше и той се поотърка о стената като хванат натясно крадец. — Уф, ама и слънце, а!

Американеца пристъпи към него с късите си яки крака, малко изкривени като на бивш кавалерист. Лицето му никога не променяше израза си и никой не можеше да разбере какво има на него освен Гунчев. Жепето влезе в канцеларията, както я наричаше той, за да се почувства още по-сигурен. И Американеца влезе вътре, с такова лице, сякаш щеше да прави обиск.

— Питаш, а? — рече той тихо и като отвори устата си, в нея светнаха железните му зъби, подарък от Новия свят. Това трябваше да означава лека усмивка.

Всяка сутрин се водеше един и същ разговор. Жепето питаше и отстъпваше. Американеца настъпваше и не отвърщаше. Като помълчаваха известно време в канцеларията, излизаха навън, зад спирката и сядяха на пейката, където наистина имаше сянка. Срещу тях източваха шии гъските и се колебаеха дали да погледат малко тази човешка двойка, или да зашляпат към канала. Жената на Жепето вдигаше глава от коритото и ги обливаше с поглед, пълен с огромна омраза. Тя переше от сутрин до вечер дрехите на непрестанно потящия се мъж, но и да не се потеше той, пак щеше да пере. Просто има такива хора, сякаш определени само за едно нещо. Нейното нещо беше в коритото и тя го обръщаше с тънките си жилави ръце от сутрин до вечер. Навън, на пейката вече минаваха на втората фаза на разговора:

— Голям мързел си ти, Жепе.

— Не е мързел то... Болен съм аз. Имам удостоверение, петчленна комисия ми го е дала, с печат. Имам аз чер дроб и сърце.

— Че всеки си има чер дроб и сърце — възразяваше Американеца.

— Как ми приказваш, гаче си контролър — кипваше Жепето и вадеше голямата си носна кърпа да избърше потта от пълните си гърди.

— Контролър съм — казваше Американеца дълбокомислено. — Всеки е контролър за другите, а за себе си не е.

— Нямам нужда аз от контролери. Имам си един аз — рече Жепето и посочи към прозореца на омразата, която беше за него най-силна любов. Виж я, двайсет и пет години не ме е напущала от очи. Толкоз да се е захласнала по мене!

Американеца не проследи ръката му, защото отдавна бе видял и разбрал ония черни, немигащи очи и знаеше какво точно излъчват.

— Тя те мрази бе, Жепе — казваше той, — така те мрази, че някой ден ще вземе да ти отсече главата на дръвника.

Беше му го казвал много пъти, все без резултат.

— Завиждаш — каза гордо Жепето. — Сам си, род нямаш, деца нямаш, затуй завиждаш, ама не ти се сърдя. Не е омраза то, а най-силна обич!

— Нямам деца и не ми трябват — рече Американеца, — а на тебе ти трябват и пак нямаш. Или жена ти не е в ред, или пък ти не си в ред.

— Жена ми е в ред — сопна се Жепето. — И аз съм си в ред, и никакви деца не ща, да им слугувам. Той живота мина, хе! За какво ми са деца?

— Питай нея — рече вяло Американеца. — Жените винаги искат деца, няма никакво значение дали им трябват, или не. Че ако не раждат деца, за какво са?

— Хе, за какво! Да перат, да чистят, да наглеждат добитъка, гъските да нахранят, ядене да сготвят, да стоплят човека, за всичко ги бива. Хе... ти моята не я гледай, че е такваз слаба. Жилава е като дрян.

Американеца се изплю с отвращение:

— Ти за жени не ми говори, Жепе. Видял съм много и всякакви — негърки, мулатки, бели — какви ли не!

— А защо тогаз живееш сам, хе?

— Защото съм на седемдесет години — рече Американеца, като гледаше разсеяно настрани. — Някога и аз имах жена, имах... — добави той и млъкна, гласът му падна изведнъж.

— На седемдесет ли! — удиви се Жепето, никога преди Американеца не бе говорил за годините си. — Че ти си як като бик бе!

— Як съм, верно, ама акълът ми е по-як от мене — рече Американеца. — Не ща жена аз, наситих им се на жените.

Изведнъж лицето му се набръчка, човекът сякаш остаря, очите му станаха по-големи, но стоманата в тях не святкаше както преди. Но това трая само миг, дотогава докато Американеца победи жените в своя живот, докато унищожи кипналите спомени, докато изтрие разделите и плачовете, воплите и стенанията на някогашните чувства и надежди, разпилени от Атлантическия до Тихия океан.

Далеч надолу зад върбите, от другата спирка, изписка влакът. Гъските разбраха, че двамата човеци само ще седят и ще си приказват,

и потеглиха в колона към канала. От припечите на Ръта излитаха пчелите от кошерите на Жепето. Сега лицето на Американеца бе непроницаемо и странно подмладяло, с лека руменина по изрядно избърснатите му бузи.

— Остави жените, Жепе — рече той, като се изплю в сгурията.
— Поддадеш ли им се, свършен си. За нищо вече не ставаш!

— Не ми трябва на мене жени — каза Жепето и пак се избърса по гърдите с голямата носна кърпа. — Имам си аз една, стига ми за цял живот. Още не съм я разбрал аз, не ми е омръзнала.

— И няма да ти омръзне. Така както те мрази, никога няма да ти омръзне.

— Щом мислиш, че ме мрази, нека винаги така да ме мрази. — Жепето подмигна с малките си хитри очички, после се сети за онова, което го глождеше, и запита: — Ами ти къде ходиш така по ранина бе, Американец? Такъв един потаен... Вършиш ли нещо, убиваш ли, крадеш ли, че се криеш?...

— Нито убивам, нито крада.

— С жена ли се срещаш, а!

— Жена ли? — удиви се Американеца и чак сега забеляза чувствените пълни и червени устни на Жепето, мазнината под похотливите му очички, нервното потръпване на пухкавите бели ръце.
— Слушай бе, какви жени само бълнуваш?

— Ами тогава какво ходиш да правиш нататък? — запита Жепето настойчиво и посочи към Ръта.

— Къде там? — разсеяно измърмори Американеца, после махна с ръка и стана. — Ох, и ти... Хайде да вървя, че помпата ме чака. — И без да се сбогува, тръгна покрай канала.

Гъските извиха шии към него, помирисаха праха от обувките му, дигнал се над пътеката, и отплуваха надолу. Жепето пак се избърса с кърпата, прозина се. Любопитството още повече го загложди. „Да не крие пък някой престъпник и сутрин рано да ходи да му носи храна — помисли си той, — нелегален някой, държавен враг или нещо такова? Можеш ли го разбра тоя Американец... Ами, за жена ще е то, нищо, че е на седемдесет години тоя дръглив бърснат пес!“ — заключи Жепето.

Вдигна очи. Разкочена, стъпила на тънките си черни ходила, жена му стоеше на отгъпаната сгурия зад спирката, все в същата рокля с някогашни пъстри цветя, и го гледаше с дълбока, изгаряща омраза.

— Аз таквоз де — смънка Жепето, — с Американеца, хе...
викам, да рече де ходи сутрин, ама хе... не казва проклетникът!

— Иди донеси вода — рече жената с неподозирано тих и кротък глас. Може би тя наистина го обичаше с най-силната любов и кучешка преданост, но само като говореше.

Очите ѝ останаха непроменени.

Жепето понесе двете кофи към канала, като се клатушкаше бос и пухтеше от ранната жегга. И точно тогава, когато нагази в следите на отминалия към селото Американец, Жепето реши довечера да не спи, ами да разбере къде ходи.

Когато пропяха първи петли, той стана, измъкна се тихо със сандали в ръка, да не го усети жена му, и тръгна покрай канала. Прекоси ливадите и спря при моста на реката. Американеца не можеше да мине отдругаде, щом идеше откъм село, затова тук трябваше да го изчака. Жепето слезе пипнешком по пътеката и в тревата се блъсна в хоптирито на дядо Стефан. Жепето изпсува проклетото хоптири и седна до него. Беше бая мокро и хладно. Нещо се размърда в тревата и една глава се подаде. Чу се дрезгав, старчески глас:

— Брей! Кой попържа?

Страхът бликна и изби по цялото тяло на Жепето като студена пот. Но това трая само миг, защото той осъзна, че познава тоя дрезгав глас. Жепето изпълзя на четири крака до проснатата в тревата рогозка. Изпод чергата надничаше сънливото лице на дядо Стефан.

— Хе, дядо Стефане — промълви Жепето, — що щеш тука?

— Ами ти бе, чапкънино, ти що щеш тука, че попържаш посред нощите? — измърмори дядо Стефан и като го позна, добави: — Нямаш ли си ти къща и жепе спирка, ами си тръгнал по хората да ги газиш?

— Че ти, дядо Стефане, нали и ти си имаш къща? — удивен рече Жепето. — Да не са ти върнали бостана?

— Не са го върнали — изсумтя старецът и отметна чергата.

— Че тогаз защо си дошел да спиш тука, да те ядат комарите?

— Комарите не ме плашат — обади се старецът. — Като е душно, вкъщи не ме свърта, а пък аз, Жепе, лятно време все тука съм си спал, нали знаеш... Дойда си в колибката, легна и гледам насреща звездите над село. И тъй както си ги гледам, тъй заспивам със звездите на очи. Че рекох си и сега да дойда, то тук е прохладно, донесох си и

рогозката, и чергата. Само дето ме събуди... Ами ти къде си тръгнал бре? За риба ли?

— Ха! За риба! — възкликна Жепето. Не можеше да задържа тайни и реши да се открие на стареца. — За риба, дядо Стефане, ама каква ще е таз риба, никой не знае. Всяка сутрин, като пристигне влакът, Американеца току се зададе откъм Ръта, откъм линията. Отбива се той при мене, питам го, разпитвам, обръщам го отгук и оттатък да каже къде ходи толкоз рано, не обажда. Та рекох да стана и аз рано, да го причакам на моста и да тръгна след него, без да ме забележи. Душата ми изгоря да разбере къде ходи и какво прави...

Старецът не се интересуваше от никого и от нищо освен от това място и от своето старо хоптири. Думите на Жепето не събудиха в него никакъв интерес.

— Остави го бе, Жепе — рече вяло той. — Щом ходи, значи трябва да ходи.

— Ама къде, там е въпросът, хе! Може да е с някоя женска, а?

— Каква женска те патила? Негова си работа! Ти да беше си легнал да спиш, а не да следиш хората...

— Ама не го следя бе, дядо Стефане, само искам да разбере и нищо повече. Душата ми изяде туй пусто любопитство...

— Ти остави Американеца — каза дядо Стефан. — Потаен човек е той, много е видял и много е разбрал. И да го видиш къде ходи и какво прави, пак няма да го разбереш. Той човека сам не се разбира, та ти ли ще го разбереш!

— Защо сам да не се разбира?

— Ами ако се разбираше, нямаше да ходи никъде. Аз например защо съм дошел тука, дето беше бостанът? Да не мислиш, че много се разбирам и знам защо съм дошел? Уж не ми се спи вкъщи, уж душно и не ме свърта, пък тя работата съвсем друга...

— Каква е? — сладостно запита Жепето.

— Отде да знам. Тоя, който знае, си стои вкъщи и спи. Ей на, и ти като не знаеш нещо, станал си посред нощ и си тръгнал. А накъде си тръгнал, ако мога да знам?

— Че и аз не знам — вдигна потни рамене Жепето, — ако знаех, нищо не можеше да ме накара да стана и да тръгна.

— Видиш ли. Я вземи, че се прибери, и остави човека на мира. Като разбере къде ходи и защо, той сам ще дойде да ти обади. Човек

мълчи, когато не знае. Научи ли нещо, света проглушава, сам търси хората да им обади, всички да узнаят. Ей таквоз нещо е човекът.

— Американеца няма да ми обади — изплака Жепето. — Ти не го знаеш какъв е.

Старецът се понадигна:

— Не го ли знам? Аз ли не го знам? И зъбите му знам аз на него, нищо, че са железни и правени в Америка. И под езика му знам какво има, всичко знам!

— Какво има? — примрял от очакване, запита Жепето.

— Слабост има — тихо отвърна дядо Стефан. — Грях има, има мръсотия — както у всеки човек. Затуй ни е даден езикът, да покриваме с него слабостта и мръсотията. И под този език има същото.

— Под моя няма нищо — убедено рече Жепето и се дръпна.

— Като умреш, няма да има — възрази дядо Стефан, — а сега има, само че не можеш го види. Никой не е видял какво има под езика му.

— А ти тогаз откъде знаеш? — изквича Жепето.

— Знам, всичко знам аз, Жепе, като е за другите хора. За себе си малко съм научил.

Жепето млъкна и се замисли. Малките му сини очички примигваха често и прецеждаха правдата от тоя разговор. В това време Американеца ги слушаше, облегат на каменното перило на моста. Беше дошел неусетно — обувките му бяха подковани — но той стъпваше в праха, а там стъпките не се чуваха, чуваха се само щурците и жабите. Американеца ги остави да разискват върху неговата и човешката тайна и продължи в праха пътя си нагоре по шосето.

По едно време Жепето се сети, че Американеца може да мине вече, и остави стареца. Чака на моста, скрит зад чаталестата върба, до развиделяване, докато иззад дърветата и хълмовете се показа старото и загадъчно лице на неговото село. Като позна по небето, че слънцето скоро ще изгрее, той хукна с псувни покрай канала, да не изпусне влака. В това време дядо Стефан спеше в тревата до своето старо хоптири и сънуваше грамадния език на човечеството, покрил всичката мръсотия, грехове и слабости на хората, така както дългият камък от хлезга покрива червеите и личинките в земята. Старецът се опита да го повдигне, но езикът на човечеството потъна сред листа и пътеки, сред

кравешки рога и блеене на кози. Старецът се изгуби сред тях и се събуди. Далеч в небето го гледаше слънцето, изскокнало над Ръта.

Когато полупразният влак отмина — един локомотив и четири вагона (двата товарни) — и се плъзна към върбите, Жепето свали куртката и фуражката си, после изу и сандалите. Жена му переше вече и го гледаше от прозореца на пристройката с дива омраза.

Американеца прекоси железопътната линия, наричана от Жепето първи коловоз, отупа сталинката в коляно и пак я нахлупи на бръснатата си глава. В устата му пак имаше тревичка, която пускаше сладък сок.

Жепето го видя, намръщи се и извика:

— Хе, Американец! Пак ли идеш?

ТРИСТА И ПЕТДЕСЕТ

Този звън може да прогони всички часовници и да събуди завистта на петлите. Но часовниците не знаят, че служат на хората да определят краткото време на техния ден и на техния живот, а и петлите никога не са предполагали, че с кукуригането си събуждат трудовия селски народ и го вдигат на крака. Вероятно и козите не знаеха, че като се приберат вечер, в душата на селянина се разстила онова сладко чувство на сигурност, което довежда заслужената вечер. Макар че много неща се бяха променили в живота, и сега козите довеждаха със звъна на хлопатарите си това чувство, необходимо повече отвсякога.

Този звън чу Илариона, когато надзърташе плахо в гордите недостъпни очи на Спас, насочени към собствения му двор и към собствената му къща. Спас ги оглеждаше като същински джамбазин: разтваряше вратите и надзърташе в тях, сякаш бяха конски уста, за да провери какви са зъбите на докараното за продажба животно. Минаха през сушините, през помещенията за сечивата, през курника, плевника и кочината, през градината, спряха при старото решето, при хамбара — навсякъде. Спас надничаше, цъкаше с език, а униженият и измъчен Иларион вървеше след него с разтуптяно сърце, изгарян от мъка и срам. Като се върнаха на сайванта, Спас седна в един от плетените виенски столове, донесени навремето от Румъния. Илариона остана прав, до парапета.

— Четиринайсет плодни дръвчета имаш — проговори Спас, като си палеше цигарата. — Градината ти трябва да е половин декар.

— Шест ара е — едва промълви Илариона и носът му още повече се изостри. Една капка висеше на този многострадален нос, който цял живот пръв бе подушвал нещастията.

— Добре, нека са шест ара — рече Спас. — Къщата е на два ката, стаите не са лоши. Можеш да си вземеш цялата покъщнина, на мене не ми трябва. Искам стаите да са празни.

Стадото кози отмина зад къщата на Американеца и отнесе със звъна си вечерното чувство за спокойствие и сигурност. Илариона въздъхна тежко:

— Не я ща аз таз покъщнина, пуста да опустее.

— И аз не я ща. — Спас разглеждаше цигарата си съсредоточено, сякаш от това зависеше собствената му съдба.

— Ако няма къде да я сложиш, ще я подредим на тавана — като я покриеш с рогозки, нищо няма да ѝ стане, само мишките ще я прескачат. Като ти потрябва, винаги можеш да дойдеш да си я вземеш.

— Не я ща — отчаян повтори Илариона и изправи длани пред гърдите си, като че ли искаше да изтика цялата покъщнина някъде далеч, там, откъдето не можеше да се върне и отново да изпълни къщата му.

— Твоя работа, Иларионе. Винаги съм ти казвал, че си голяма балама. Ами вземи, поразтъпчи се, все ще намериш някой мющерия... е, някаква голяма пара няма да вземеш, ама все пара ще е. За какво да гние на тавана това имущество!

— Не ща — мрачно промърмори Илариона. — Ако ме питаш, и къщата ще ти харижа, ама дъщерята ме изяде... вика, с нищо не си ни помогнал, продай къщата поне, че да съберем за един москвич. Като искат пари, те да дойдат да продадат покъщнината! Не съм носил аз тези столове чак от Румъния на гръб, че сега да ги продавам.

Спас се облегна назад, да усети изскърцването на стола.

— Хубави са столовете, Иларионе, виенска работа. Виж, тях мога да взема, макар че нямам нужда чак от толкова много. Няма кой да седи в тях!

— А в къщата кой ще живее? — избухна Илариона. — За какво ти е таз къща, като си имаш една, че и една още купи от горския Пелтек! За какво ти е трета къща?

— Виж какво, Иларионка — рече помирително Спас, като хвърли цигарата внимателно в градината през парапета. — Ние с тебе вече веднъж говорихме на Голямата ливада. Нито те насилвам, нито те моля, ти сам ме извика, къщата да ми продадеш. Ако искаш, продай я на другиго! Илариона не отвърна, само наведе глава като ударено куче, с напразен протест в тъжните очи. Спас видя кучето и протеста, но не му дожеля. „Във всеки човек си има по едно куче най-малко — помисли си Спас, — лае, лае, скимти, пък като го халосаш, млъква и подвива опашка.“

— Слушай, Иларионе — добродушно рече той и много му се дощя да протегне ръка и погали Илариона по главата. — Аз и тогава ти

казах — един по един вие се изнасяте, в града отивате при синове и дъщери, внучета да люлеете и сладолед да ядете от ванилия. Аз оставам тука. Тия къщи вече не са за хора, защото хора няма и няма да има. Те са за мене, ама няма да живея в тях. Само ще си ги гледам, вместо хора. Затуй ги искам празни. Ще им измия дъските и ще влизам по чорапи в стаите. Много хора съм видял аз, Иларионка, и вече съм им се нагледал. Не ми трябва те. Който иска хора, да иде да живее в града.

— Че какво пък са ти направили хората, в какво са виновни толкоз пред тебе? — запита Илариона, като под хора имаше предвид себе си.

— Не са виновни — рече Спас, — но и невинни не са. Просто не ми трябва повече. Като ще се изнасяте от село, поне по-бързо се изнасяйте всички. Искам да остана сам.

Илариона слушаше ужасен и вместо лицето на Спас виждаше главите на дракони, мечки и вампири, събрани заедно. В това време по пътя мина второто козе стадо и със звъна си донесе втората вълна на сигурността и спокойствието, която го заля със своята гальовна мекота.

— Остани — каза твърдо Илариона. Драконите, мечките и вампирите изчезнаха. — Остани тука, дивей и ходи по чорапи из къщите. С мишките си приказвай и с буренаците, щом такова ти е желанието.

— Ще приказвам — каза Спас малко разсеяно, защото обмисляше каква цена да определи. — И мишките, и буренаците са безопасни във всяко отношение... А ти как мислиш, Иларионка, относно цената?

Илариона се стресна, острият му нос се насочи към Спас с надежда да познае каква цена бе намислил. Носът не разбра нищо, защото най-много можеше да усеща и разпознава нещастията и неприятностите. И Илариона не разбра нищо.

— Не знам — каза той, — от цени много не отбирам аз, Спасе. Сега съм ти паднал, режи ме, коли ме, ама не забравяй, че ако не занеса пари за този пуст москвич, няма да ме приберат.

— Че щом ще ти поставят такива условия, вземи, че остани бе, Иларионка — рече Спас със съчувствие и възмущение, — щом като са решили да те експлоатират, утре, като им занесеш парите, хич няма и да те погледнат.

Малките очи на Илариона се завъртяха в орбитите, въртяха се, докато почувстваха, че нищо не разбират, и се успокоиха като очи, които нищо не са разбрали. Пак станаха тъжни, дори малко влага излезе в тях и ги забули.

— Не мога, Спасе — едва не изплака Илариона. — Не мога да живея повече в туй село, братко. Нощем не спя, денем ходя като побъркан. — Той се тупна в гърдите и допълни: — Ей тука ми е загнило, че повече няма накъде. Тъжно ми е, една бучка ми е влязла в гърлото, Спасе, с нищо не мога да я извадя. Рекох да се махна, в града да ида, поне да съм при собствената си рода...

— Лъжеш се — рече Спас. — Аз града го знам, Иларионка. И количкар съм бил, и на градина покрай голям град съм работил, и на сергия зеленчук съм продавал, и бакалски прислужник съм бил. Какво ли не съм бил! Тука все сме нещо, колкото и да сме нищо, а там — и нищо не сме. Всичко смила като мелница — излизаш на брашно и трици. Ама кое е брашното и кое — триците, не мож различи. Ти мене послушай, Иларионе, с тебе наедно сме расли и цял живот сме били в добри отношения. Недей ходи в града — чуй ми думата и няма да съжбяваш.

— Не мога повече — със странно спокойствие произнесе Илариона, изправил глава към онази неясна далечина, която го очакваше. — Нищо не чакам аз от града, ама тук повече няма да остана. От тебе искам да избягам, Спасе, поне да ти го кажа, че да ми олекне. От тебе и от казанлъшкото ти магаре искам да се махна, макар че винаги сме били приятели. От Горския искам да се махна, от Улаха искам да се махна, и от улахинката, и от десетте улахинчета, че и от единайсетото, дете сега е на път. Видя ли й корема?

— Видях го — невъзмутимо отвърна Спас и заключи: — Това се нарича прираст на населението.

Илариона отвори уста и не я затвори. Така сигурно щеше да се вкамени и да остане в бъдещите столетия, ако Спас не го беше съживил наново с новите си думи:

— Виж какво, щом искаш да се махнеш, няма да те спирам. Никога никого не съм спирал за нищо, знаеш много добре, че е така.

— Така е — съгласи се Илариона, без да мисли, и му се стори, че вече е избягал от селото и от Спас, но това не беше така.

— Щом е така, върви. Купи им москвич на ония твоите, да седнат в него. Мислиш, не ги знам аз такива — купят москвич да се фукат, а ядат боб по шест пъти в неделята, да пестят за бензина. Увеличават стандарта на живота си, демек жизненото равнище — както пишат из вестниците. Да им пикая на стандарта и на жизненото равнище. Аз тука ще си ям кокошки и пилета, прасе ще си отглеждам, и ракия, и домашно вино ще си пия, пък те нека се друсат в тоя москвич. То, ако е за москвич, и аз си имам един, хем казанлъшки. Една магарешка сила!

Илариона заплака и се разсмя едновременно. Сълзите течаха по зачервените му очи, а устата му се смееше. Тъй се превива Илариона и Спас го изчака да му мине смехът и плачът, да си изтрие сълзите и си затвори устата. Чакаше го спокойно и търпеливо. Илариона се успокои изведнъж, хлъцна няколко пъти и запита:

— Какво да правя тогава? Вече им обещах да им дам парите, пък и аз взех решение.

— Щом си обещах и взех решение, няма да се повръщаш — рече Спас. — Щом си дал мъжка дума, няма да я чупиш надве. Ама тая работа ми се види съвсем женска.

— Защо женска?

— Ами защо! — защото гаче отиваш да се жениш, тоя москвич като зестра ми стои на мене. Сякаш не си мъж, ами трябва да се откупуваш!

— Не се откупувам! — завика Илариона с неподозирана гордост. — От никого не съм се откупувал и сега няма да се откупя.

— Тогава пък остани — каза Спас твърдо, като примижа с едно око към него, сякаш се премерваше с пушка и в следващия миг щеше да стреля. — Пикай им и на града, и на москвича, и на стандарта.

— Не мога — предаде се Илариона веднага след изброяването на трите опори на бъдещето — Може за тебе тая работа да е женска, а за мене е мъжка. Дума съм дал аз и няма да я погазя. На тебе ти е лесно, ако речеш, можеш да се изпикаеш на целия свят.

— Мога — кимна Спас. — Хич няма да ми мигне окото.

Наистина светлото му стоманено око не мигаше. В него Илариона видя целия си живот като в дълбок спокоен вир — на дъното се видя, малък като камъче. Като чу следващите Спасови думи,

камъчето съвсем се смали и изчезна като мехурче в дълбоката студена вода.

— Триста и петдесет лева давам — отсеке секирата на Спасовия глас и ниското стъбло на Иларионовата надежда падна. — Нито лев повече, нито лев по-малко.

— Само толкоз?

— Толкоз! Нито стотинка повече! Не съм милионер, нито влагам капитали в трайни инвестиции. Купувам така, един вид с душевна цел!

— С душевна цел ли купи Пелтековата къща? Взе я за четиристотин, а само от една реколта на ореха, дето е наскре днора, взе още същата година трста нови лева? На това ли викаш душевна цел?

Спас запали нова цигара и с досада разгледа върха й. Цял живот така бяха разговаряли с Илариона и винаги им беше като за първи път. Единият измъчваше, другият страдаше, бяха свикнали с ролите си. Илариона щеше да му липсва много.

— Душевната цел е другаде — каза кротко Спас, залян от нежно вълнение. — А сега сме се събрали по мъжка работа и щом говорим вече за цената, дай да решим и да я полеем подир туй.

— Нищо не поливам — сопна се Илариона. — Аз се погребвам, гробът ми още не е изсъхнал, а той ще ме полива! — Замълча, изненадан от нежността, бликнала в Спасовото лице. — Ти какво, Спасе, май за балама ме взимаш, а? Кажи, туй за цената сериозно ли го рече?

— Триста и петдесет — повтори нежността.

Илариона беше съкрушен. Това нямаше да стигне и за едното колело на москвича.

— Че то няма и за едното колело на москвича бе, Спасе!

— Като искат москвич, да му турят още три колела. Те да си намерят. От къде на къде ти всички колела ще им купуваш? Ние сме изживели живота си, потрудили сме се, нека сега се потрудят и те!

— Какво да се трудят — изпъшка Илариона, — като са на две заплати, а имат три деца.

— Тогава да не купуват москвич — рече остро Спас. — Нека си надвият на масрафа и тогаз да му мислят за москвич. Това е! — Спас стана от плетения виенски стол, донесен от Румъния, и добави: — И за столовете ти давам още дваесе лева, тия, виенските. Нито стотинка повече.

Разкърши рамене. Пресегна се от сайванта като стопанин, който току-що се е събудил и разглежда имота си рано сутрин. Доволен, Спас погали лозницата. И в Пелтековата къща имаше лозница, даваше тя едно грозде, бяло, с дълги прозрачни зърна, светли като огромни сълзи. Градината бе подредена. Дръвчетата даваха плод — присадът на Илариона бе прочут в цялото село.

Изведнъж Спас се обърна:

— Ти колко им обеща?

— Ами че така, на първо време, хиляда, а пък то... — оплете се Илариона. — Не съм мислил аз да я продавам тази пуста къща. — Носът му падна съвсем ниско и той разтвори безпомощно ръце.

— Хиляда ли? На първо време? — Спас замълча, за да чуе думите си, и след това добави със смях: — Ами на второ време? Я ги виж ти, добре са я намислили. Да не смятат, че в село от цяла България се стичат хора и купувачи къщи да купуват? Ако дойде някой Улах да се засели тука, съветът безплатно ще му я хариже, ама я дойде, я не дойде. Щом си имаме вече един Улах, друг може и да не идва — ще наплоди добре той нашето село, Иларионка, ще го засели отново. Тогаз ще го кръстят Улахово, за спомен и благодарност към новия му основател.

— Хиляда — мърмореше Илариона, без да чува тези разсъждения за селото и за бъдещето. — Хиляда! Отде да им ги взема!

— Ти им дай триста и петдесет — посъветва го Спас. — А другите те да си ги наставят. Ако имаше орех, щеше да им дадеш повече...

— Нямам орех — изпъшка Илариона. — Да съм знаел, че един ден орехите ще са по-ценни от къщите, орехи да съм насадил... — Той се изправи, с омраза впи поглед в градината, в къщата, в сушините. — Да дойдат те да я продават!

— Да дойдат — рече равнодушно Спас. — Аз на тебе като на приятел давам триста и петдесет, а на тях триста ще им дам, тъй да знаеш.

И заслиза като победител по стълбите. Мина по циментираната алея, разрязана на малки ромбове, и хвана дръжката на желязната градинска врата.

— Чакай — извика Илариона и се спусна след него. — Чакай, Спасе!

Спря задъхан при вратата, улови Спасовата ръка върху дръжката.

— Чакай — повтори той измъчен.

— Тук съм още — съобщи Спас.

— Да идем при председателя, ще се разпиша там... — промълви Илариона и Спас разбра, че никога повече няма да говори с него така. Стана му изведнъж празно и в железните стени на душата му нахлу тънка, нежна мъглица. Илариона държеше ръката му върху дръжката на вратата и дишаше тежко, бледен, с големи сенки под очите и провиснал остър нос. Никога Спас не го беше разглеждал така отблизо. Илариона сякаш се изгуби — остана само един дишащ, уморен и унижен човек, който стискаше ръката му и заедно с нея и дръжката на една надежда. Болката от допира на тая ръка прониза Спас дълбоко в сърцето — очите му се свиха, ъглите на желязната му душа изчезнаха в мъглата на човешката нежност и милост. И точно в този миг, когато стояха така и мълчаха, и двамата в очакване, Спас с ужас си помисли, че той и Илариона са един и същи човек, по един и същ начин уловили една друга ръка и една друга дръжка, че чакат и двамата с разтуптени сърца и присвити очи да се отвори или затвори тази врата. Разбра Спас, че всички подпори на стабилно изградения му железен свят се размекват и стопяват, че отнякъде изскача страх и неизвестност, болка и състрадание. Той стисна зъби и уста, прехапа виковете на омекналото си сърце и за да възстанови своята недосегаемост, издържала през десетилетията, каза глухо:

— Добре. Триста и петдесет!

КАМЪНИ

Шофьорът, момче с хремав нос и пепелява коса, седеше на стъпалото на камиона и пушеше цигара. Под замърсената му фланелка кожата беше бяла и показваше слаби, сплескани гърди. Момчето наблюдаваше двамата яки селяни, които разтоварваха бетонните сегменти за канала и ги слагаха в тревата покрай царевичния блок. Йордан Бръснаря се усмихваше и си подсвиркваше, а Гунчев беше тъй сериозен, като че пренасяше не бетонни сегменти, а тленни останки на знаменити мъртвци. Момчето имаше язва на дванадесетопръстника. От казармата бяха го уволнили преди срока и оттам нататък животът му горчеше, добил вкуса на сода бикарбонат и самочувствието на рано узаконен болник. Затова завиждаше сега на тия възрастни мускулести мъже — то не можеше и да си помисли да вдигне някой сегмент. „А не ми е и работа — реши момчето, — все пак аз съм среднист, ей тия яки бикове да ги пренасят. Има хора, родени за груба работа, а моята е фина и отговорна. Я ги покачи тия на кормилото, ще се блещят като телета.“

Това беше вярно. Гунчев никога не беше карал камион, а Йордан Бръснаря от превозните средства признаваше само каруците и колите и умееше да се сприятели веднага и с най-проклетите коне, волове или биволи.

— Ще настинеш на стъпалото — подхвърли на шофьорчето Йордан Бръснаря. — Я ела помогни, че да свършим по-бързо!

— Остави момчето — каза Гунчев с кадифения си женски глас. — Останаха още няколко пръстена, сами ще ги свалим. — И положи сегмента като бебе в тревата. Оставаше само да го погали.

Шофьорчето се направи, че не чува. Угаси цигарата с обувка, извади огледалце от задния си джоб и се втренчи в една пъпка, излязла на бузата му. Филмовата красавица от снимката в кабината го гледаше усмихната, с голяма уста и бели зъби. Йордан мина покрай камиона, забеляза красавицата и изцъка.

— Бива си я — рече той ухилен.

— Коя? — заоглежда се шофьорчето.

— Ами тая женска, на снимката.

— Това е Джина Лолобриджида — рече момчето гордо. — Гърдите ѝ са ей такива. Гледал съм я в три филма — парче и половина.

— Аз нищо не гледам — каза Йордан Бръснаря. — Не помириша ли, не пипна ли, в ръката си не хвана ли — не вярвам. Ама тая си я бива!

И отмина, за да вдигне от платформата и последния сегмент. Момчето въздъхна, спомни си голото тяло на актрисата в един френски филм. Показаха я за миг, а след това облечена. Само за да те раздразнят.

Гунчев не обърна никакво внимание на този мъжки разговор. Красивите му очи брояха сегментите, положени в тревата, с нежна съсредоточеност. Той обичаше нещата, които пренасяше — било то щайги, кафези, чували със зърно, бали със сено, сегменти, греди, какво ли не. Като имаше тежка работа, Председателя пращаше него и Йордан Бръснаря и знаеше предварително, че работата е свършена. Те бяха постоянните ударници на стопанството и дори веднъж им окачиха портретите в клуба. Свалиха ги след две години, оплоти от скучаещите клубни мухи, и вече не ги туриха.

Шофьорчето наметна ризата си на квадрати, но не я закопча. Постави тъмни очила, тракна вратата на кабината и каза:

— Ще дойда след час. Тука ли ще сте?

— Тука — отвърна Гунчев. — Колко останаха?

— Още три-четири курса — каза отегчено шофьорчето. Махна с ръка и включи мотора. Камионът вдигна прахоляк, смъкна се тронаво до буренясалия път и потъна сред царевичните блокове.

В това време Йордан Бръснаря чу звука на стомаха си и рече:

— Гунчев, гладен съм, да вземем, че да похапнем.

— Да вземем — съгласи се Гунчев.

Избраха сенчесто място покрай реката, под една стара, келява върба, надвесена над тих вир. Над вира играеха водни кончета с прозрачни виолетови крила. Двамата пренесоха щайгите с домати и торбата с хляба. Гунчев вдигна двете щайги и ги потопа в реката, да се измият сами. Това му беше дажбата — две щайги домати и два хляба. Председателят си знаеше — където пратиш Гунчев, пращай му и две щайги домати и два хляба. Йордан си носеше торбата сам — и сега извади от нея хляб, лук и сирене. Измъкна и захлупците. Двамата

приседнаха с ножки в ръце, чу се сладко мляскаме. Двамата дъвчеха и преживяха като добри стари крави, свикнали с всякаква храна. Очите им стигаха до водните кончета, до гладката повърхност на зеления вир, но не ги виждаха — разсеяни, двата чифта очи спяха отворени и се подчиняваха на великия инстинкт на храненето, овладял двамата мъже изцяло. Гунчев взимаше домати, разрязваше го наполовина и пъхваше едната половина в устата си заедно с голям къшей хляб. Ръцете му пипаха нежно домати и хляба, благообразното му лице излъчваше онази нежна съсредоточеност, позната за всяко лице от целия Гунчев род. Йордан ядеше стръвно, дъвчеше бързо, после успокояваше ритъма, измънкваше нещо с пълна уста, сякаш приказваше на самата храна, охваше от удоволствие при посолената хапка, при горчивото парване на лука — на неговото лице светеше радостта на гладния стомах, присъщ само на Йордана, за разлика от целия му род.

Като свършиха, Гунчев натопа празните щайги във водата да ги изплакне от сока, завърза торбата и видя морските кончета. Йордан продължаваше да яде — стомахът му не признаваше никакви дажби — най-напред свърши лука, след това сиренето и най-подир хляба. И Йордан завърза празната торба, но не видя водните кончета, а лицето на Джина Лолобриджида с голямата засмяна уста и белите зъби. И той се усмихна, въздъхна леко и ѝ се закани. Щеше да изтрие червилото най-напред, а после... не можа да стигне до после, защото Гунчев се обади с кадифения си глас.

— Йордане, Председателя рече да идем подиробед да измъкнем трактора от един хендек в Кожушко.

— Ще го измъкне — нехайно рече Йордан. — Тия трактористи за нищо не ги бива.

— А към довечерка трябвало да идем на обора, малко камъни да пренесем — добави нежно Гунчев.

— Ще идем — рече Йордан. — Камъните не ни плашат нас с тебе, Гунчев.

— Не ни плашат — кимна съсредоточено Гунчев. — Какво им е на камъните, че да ни плашат. Камъни като камъни.

Нищо не можеше да ги уплаши. Като ги срещнеха двамата из полето, хората се засмиваха и се обаждаха зад гърба им — ей ги багерите, пак са тръгнали нанякъде. Председателя бе казал веднъж, че

хора като Гунчев и Йордан Бръснаря ще построят комунизма, а жените наскачаха и ги обсипаха с клетви.

— Той тоя ваш комунизъм иска пипане, а не вдигане — рече една от жените. — Ако е за вдигане, толкоз машини има!

— Има, ама нямат мозъци — възрази Председателя.

— А, че той на Гунчев мозъка, че и на Йордана, един! — прихнаха жените.

— На Йордана мозъка го знаем — рече една устата жена. — Само че мястото му сбъркано.

Събранието есна в дружен смях и Председателя се засмя. Гунчев и Йордан седяха един до друг на пейката и не се обиждаха — Гунчев нежно съсредоточен, а Йордан Бръснаря усмихнат дяволито.

— Йордане — обади се Гунчев. — Американеца не е добре май, Йордане.

— Какво му е?

— Не знам. Уж сме приятели, уж всичко ми обажда и ми разказва за Америката, пък сега нещо май му стана. Всяка сутрин ходи на ранина по пътя, стои при един крайпътен камък, тоя, дето показва третия километър.

— Че какво ще търси при тоя камък? — запита Йордан.

— Знам го аз него — камък като камък.

— А бе и аз тъй му викам — загрижен продължи Гунчев, — какво има да търси от тоя камък, камък като камък, а той вика — не било тъй!

Йордан пак усети присъствието на красавицата. Тя беше навсякъде — във вира, върху крилете на водните кончета, в дънера на старата келява върба, в изгорялата жълта трева на отсрещния бряг и най-много беше вътре в самия него. Щом млъкнеха, и тя се появяваше. Затова Йордан Бръснаря мълчеше, да я задържи повече в себе си, а около себе си, но Гунчев отново се обади:

— Йордане, на тебе викам: какво има да търси от тоя камък? Викам, камък като камък, а той — не било тъй!

— Кое не било тъй! — опули се Йордан, забравил за...

— Ами Американеца бе. Ама и ти — чак сега загрея.

— Не съм загреял — невинно рече Йордан, — няма какво да загревам аз. — И като си спомни най-сетне за какво бяха говорили, добави: — Какво търси при тоя камък?

— Нали и аз туй го питам — въздъхна Гунчев, — пък той не обажда. Всяка заран ходи и сяда на камъка.

— И какво прави?

— Нали за туй става въпрос — разтегли в недоумение думите си Гунчев. — Там е въпросът я!

— Че като го е харесал толкоз тоя камък, да вземе, че да си го занесе къщи — предложи Йордан, нетърпелив по-бързо да свършат тоя разговор.

— И аз туй му рекох. Викам му, ако искаш, аз ще ти го пренеса — толкоз камъни сме пренесли с Йордана Бръснаря, че тоя ли няма да пренесем.

— Ще го пренесем — прозя се Йордан. — Като нищо го пренасяме.

— Не ще — рече Гунчев отчаяно. — Там е въпросът, че не ще. Вика, няма нужда да пренасяте камъка. Не е, вика, в камъка работата.

— Ами де е?

— И аз туй го питам. Викам, ами де е тогаз работата, пък той — в мястото била.

— Как в мястото?

— Ами там, в самото място — в дърветата, дето се виждат наоколо, в рътлината, и в лозята било, дето си останали завинаги таквиз, каквито са били по-рано.

— Че по-рано какви са били?

— Същите, вика, били и там бил въпросът.

— Тогава защо му е тоя камък? — нетърпелив още повече запита Йордан, като надзърташе във вира, в крилата на водните кончета, в дънера на старата келява върба и в изгорялата жълта трева по отсрещния бряг. Красавицата я нямаше.

— И аз туй му рекох, пък той въздъхна и махна с ръка. Нищо не разбираш, вика, ти, Гунчев, от тия работи. Туй не е да вдигаш камъни и чували.

— Че какво е тогаз?

— Спомен било — нежно изпъшка Гунчев.

— Спомен ли? — стъписа се Йордан. — Какъв спомен?

— Лично негов — рече Гунчев. — Негов си бил, от едно време, преди да тръгне за Америка.

— Че то толкоз отдавна е било, може ли да има чак оттогава спомен?

— Може. Чак оттогава помни той тоя камък и това място.

— Хубаво, че го помни — рече Йордан и се облегна върху върбата като на женски гръб. Помисли си за миг, че красавицата може да е зад него, и се обърна. Нямаше я — тя беше в самия него, но той на всяка цена искаше да я види и пипне.

— Хубаво я — продължаваше Гунчев, с вдигнати вежди, — и аз викам тъй и го питам не може ли от къщи да си спомня за камъка, а той вика, че не бил в камъка въпросът.

— Ами къде е тоз пусти въпрос?

— И в мястото, и в камъка, и в спомена — заедно във всичко поравно. — Гунчев въздъхна, спомнил си тъжните очи на своя приятел, замъглени от неразбираема за него тъга и носталгия. — Там е работата, че при тоя камък се простили с майка си, когато тръгвал за Америка.

— Как при камъка?

— Ами тя седнала на камъка, да си почине жената, и заплакала, а той поел пътя. Като се върна от Америка, майка му я нямаше.

— Защо?

— Умряла бе — надвеси се Гунчев към приятеля си.

Йордан Бръснаря потърси красавицата и в неговите очи, но напразно. Гунчев добави:

— Умряла жената бе, Йордане, нея вече я нямало, а камъкът останал.

— Ще остане я — рече Йордан раздражено, — какво му е на камъка — за него няма младост, няма старост. Така си е.

— И аз тъй му викам — пък той — нищо не разбираш ти, вика, Гунчев. Толкоз години съм го избикалял аз тоя камък, вика, пък сега все при него ме влече.

— Ами защо ще ходи всеки ден?

— И аз тъй му викам, пък той — нищо не разбираш и така нататък. Всеки ден, вика, ще ходя, по съмване, че майка тогаз ме изпрати, тъкмо по изгрев-слънце.

— Ами нека ходи пък — реши най-после Йордан. — Щом е решил веднъж, че трябва да ходи всяка заран, остави го на мира:

— И аз тъй му викам, да ходи, щом трябва, на никого няма да попречи с това. Ама не е добре човекът, Йордане, там е въпросът.

— Нищо, че не е добре, Гунчев. Щом трябва да ходи при камъка, нека да ходи и ще се оправи.

— Дано да се оправи! — рече с нежна надежда Гунчев, замисли се за камъните и прибави: — Та, викам, да идем към довечерка на обора, да пренесем ония камъни.

— Ще идем — каза Йордан Бръснаря, — ще ги пренесем и песен ще запеем. Какво им е на тях — камъни като камъни.

Най-напред се чу гласът на мотора, макар че камионът още не се виждаше. После изскочи от царевичните блокове и тръгна заедно с облаците прах към двамата. Спря. Йордан надникна в кабината и въздъхна:

— Бива си я проклетата! Такава женска и насън не съм виждал!

Шофьорчето отвърна вяло:

— Боли ме язвата, тавариш... И най-хубавата жена сега да ми падне, все ми е едно. Като ме заболи язвата, всичко ми е безразлично...

Йордан въздъхна пак, без да чуе оплакванията му. Гунчев вече вдигаше първия сегмент. Йордан се закани на красавицата и си плю на ръцете. Като повдигна бетонния пръстен, за миг му се стори, че държи в ръцете си Джина Лолобриджида. И я понесе засмян и щастлив към тревата.

КОРЕНИТЕ

В този час нощта и утрото спяха. Светлината и тъмнината се размесваха в небето, както се размесват в човешката Душа доброто и злото. Планините, хълмовете и полето, рейките и спящите села глъхнеха в този сън, заградили сладката бликаща сила на живота от всякакво разрушение. Камъните и нощните прилепи вървяха бавно заедно, милиметър след милиметър, в това кръгово нощно движение, което от началото на света се мъчеше да отпрати всички животни и растения, сушата и водата, човека и звяра към една цел.

По това време в село са будни само петлите. То не е будност, не е и пробуждане. То е раждането на един звук в кръвта, минал през горчивото петльово гърло, мълчало дълго в съня и нереалната топлина на забравата. Звукът издува всичките сили на птицата, изправя я на някое дърво или на някой курник, или на някой стобор, повдига главата ѝ към тъмното и светло небе и излита навън, нагоре — навсякъде. Този звук е бойната тръба на човечеството за новия ден.

Генерала се беше събудил преди тръбата или по-точно — не беше заспивал. Той искаше да надживее законите на природата и законите на почивката. Не можеше да спи, преди да е записал на листовите своите объркани мисли за живота, преди да се е опитал да ги подреди. Много добре разбираше той, че в тях надзърта един друг или много други генерали и че общото между тях и него невинаги е много ясно, както невинаги е ясно кое точно ни свързва с нашите роднини или приятели, дори с родителите и деца, но съвсем ясно ни свързва.

В стаята, пълна с листове, униформи и ботуши, гилзи и оръжия — наредени по стените или из дълбоките стенни долапи, — всичко му напомняше за войната. Той не можеше да се раздели с пушките си — от флоберовата до тежката немска пушка, — различни, с различна история, дошли по различен път при него. Нареди ги до стената, в скованата от Дачо пирамида, и ги покри с платнище като във войнишко помещение. Там беше и сандъчето с револверите, неговата колекция от различни калибри. Втори армейски артилерийски полк при раздялата с командира си му подари гилзи от всички снаряди, които бяха на

въоръжение там. Генерала знаеше, че малките момиченца пазят дълго своите кукли — той пазеше своите оръжия и гилзи, пазеше и върнатите му след реабилитацията ордени, положени върху кадифето на една голяма, плоска кутия (кутийките и грамотите отделно), пазеше и немския автомат, пазеше и партизанските си дрехи — едно обезцветено яке с развален цип, войнишки клин и туристическите обуца, чиято кожа беше вкаменяла. Те също бяха тук, наредени в дълбокия стенен долап, както и униформите, походната, строевата и парадната. Генерала обичаше своите предмети, подреждаше ги в дългите следобедни часове, пипаше ги; с удоволствие и ги познаваше тъй добре, сякаш се бяха, сраснали със самия него. Тук бяха и онези тъжни бутилки, весело боядисани от затворниците с разноцветни сламки, тук беше и лулата от сдъвкан хляб със захар, подарък от оня стар затворник, който казваше, че човек трябва да има глава само ако я държи високо изправена. Той беше луд и всички знаеха това, но той не го знаеше и затова мислеше, че е свободен. Всички го уважаваха, дори директорът на затвора, но никой не се съгласяваше с неговата свобода поради особения цвят на казионните му дрехи.

Много жизнени сили остават в дрехите и вещите, в ордените и оръжията, когато са твои. Те събират човешката енергия така, както лупата събира слънчевата светлина и я връща обратно, затова Генерала живееше със своите вещи, спеше сред тях и когато бе навън, те го викаха и му напомняха за себе си, за да го подсетят, че му напомнят и за самия него.

Генерала обходи с уморени очи снимките по стената, пирамидата с пушките, редицата от гилзи, наредени покрай стената, и спря на пишещата машина и листовите, изписани тая нощ. Дълъг беше пътят от неговите вещи до неговите листове, но той го измина бързо и реши да прочете нещо от написаното:

„Не можем да се сърдим на реката, че излиза от коритото си и залива бреговете, че руши и влачи тиня, камъни, отскубнати дървета и смърт за хора и животни, за растения. Не можем да се сърдим на светкавицата, че убива невинна вдовица, скрила се от дъжда при някое тихо и кротко дърво. Природата няма памет, няма представа за себе ви и за другите, природата не може да се отдалечава и приближава — тя убива и ражда, руши и създава. Дълги години хората се мъчат да ѝ подражават, но за тях има наказание. То е в самите тях, то е обратно

винаги, то се връща на старото място и иска сметка — от организма, от нервите, от паметта и от съвестта. Човекът има памет, защото е тук временно; той трябва да се наблъска от събития и случки, защото е нетраен и смъртен, за да има с какво да се сравнява, самоуспокоява и залъгва в краткия си път и да търси в него някакво значение за себе си, по-голямо, отколкото му е определено.“

— Нищо не разбирам — изстена Генерала. — Как съм могъл да го напиша? Всяко изречение сега трябва да го чета по няколко пъти, за да го разбера, а като писах, ми течеше леко, просто не усещах как пиша. — Той взе друг лист и отново зачете:

„Не заспивай — ми изсъска човекът. Беше млад, с рано посребрели коси и интелигентно лице. Очите ме боляха много и аз не можех да го видя добре, но разбирах, че е младо и интелигентно. Въртяха ми се кръгове, бавни и постоянни, и човекът не излизаше от тях, седнал на стола в килията. Палеше цигара след цигара. Може би и на него му се спеше, но той често се обаждаше да не заспивам и по това разбирах, че и той не спи.

По едно време пак клюмнах — кръговете ме бяха натиснали надолу, към пода, или към нещо друго, което пропадеше и се отдалечаваше от мен и ме влечеше още по-надолу. Имах чувството, че цялата земя лежи върху ми, върху очите ми най-много и ги притиска. Плисна ме морска вълна — пак отворих очи и видях долния кръг на алуминиевата кофа — грамаден, остър, метален. Човекът стоеше надвесен над мене с цигара в устата, без очи, без нос и без вежди, едно бяло петно ми се мярна за миг и за миг разбрах, че това е неговото лице, живо, единствено, което не можех да не позная.

— Кажи сега! — чух далечния му глас.

В мене имаше две същества. Едното бях аз, разпънат, разплут и безформен, с грамадна глава и невиждащи очи, умрели за сън, които сънуваха наяве. Всякакви форми и цветове се въртяха и изчезваха в тях. Слабо, безволево, пихтиесто същество беше това. То падаше и се изправяше, огънато в гумените си кости и гумените си мускули. Другото бе стегнато, ясно, свръхчовешко същество, което от време на време излизаше напред и казваше силно:

— Няма какво да кажа!

— Ще кажеш — идваше ехото на неговия глас. — Трето денонощие не си мигнал. Ще те държим буден, докато кажеш!

Идеше ми да му целувам краката, да му кажа всичко, защото вече не разбирах докъде свършва онова, което съм бил, и къде започва това, което съм — каква е разликата между тях, между лъжата и истината, между фантастичното и действителното, между смъртта и живота. Исках само да заспя, да се предам, да изпитам върховната наслада, че съм пропаднал, унищожен, че съм се отказал от всичко, от всичко. Но нямах глас — колкото и да виках, той беше слаб, ехтеше в мен, но не излизаше навън. Трептенето на тоя глас се разливаше в кръвта ми като непоносима болка, трябваше по някакъв начин да го излея навън като черна отрова. Но вместо това излизаше другото същество и казваше като часовник:

— Няма какво да кажа!

Човекът се наведе и в бялото петно се родиха две вежди, две очи, две дупчици покрай нервните тънки устни. Роди се устата, почерняла от пушене, тънкият нос с широки ноздри и тогава всичко — и кръвта, и плътта, и съзнанието, и спомените, и всичко в мен — извика с лудешка радост:

— Ковачевски!

Човекът отлитна някъде високо. Изчезнаха лицето и познатите черти. Аз се мятах на пода, плачех и се смеех, крещях, виках, докато потънах в съня, в тежката, отморяваща тиня. И пак се върнах, издигах се на собствените си коси, хванати от една силна, желязна ръка. Пак познах лицето — беше Ковачевски, партизанинът от нашия отряд, нервното момче, което пишеше стихове, което изрязваше печати от гума, което умееше да стреля и да пълзи тихо, което плака при смъртта на Соня, защото я обичаше.

— Ковачевски! — изкрещях на ръката, която ме вдигаше.

Той ме пусна. Ударих глава о пода и пак я вдигнах, неусетил болката, от която гръмна циментът.

— Аз съм — чух глухия му глас и тогава видях очите му. В тях нямаше нищо.

— Позна ли ме? — изстенах аз.

— Да. Веднага.

— Защо? Кажете... Защо, защо, защо, защо? Защо?... Кажете! Кажете!... — повтарях аз и посягах към ръката му, успях да я улова, тя беше топла, слаба, човешка... — Кажете, кажете!

Кажи!... — повтарях, докато той запуши със същата тая ръка устата ми и прошепна:

— Тихо, тихо!

— Защо, защо, защо?

Тогава Ковачевски залитна към ъгъла, където беше кофата. Повръщаше, изхвърляше всичко, всичко, всичко...

Повече не го видях. След години, в оная софийска сладкарница, където ходят весели и безгрижни момчета и момичета, където седят, пият весели и безгрижни питиета със сламки, пушат и слушат весела и безгрижна музика, аз го видях. Седеше в едно сепаре, облегат с лакът на масата. Косата му беше съвършено бяла. Вратът му бе хлътна дълбоко в раменете, лицето му имаше оловен цвят. Седнах при него и се загледах в тия ръце, които ме бяха обливали с вода и вдигали, за да не заспивам. Той ги дръпна и скри под масата.

— Ковачевски! — казах тихо, без никаква памет.

Той ме погледна и аз се уплаших. В очите му имаше някакво диво веселие, беше пиян, страшно пиян. Музиката донасяше до нас думи на италиански език. По пътеката тичаха сервитьорки, а над тях тежеше облак тютюнев дим, пронизан от увисналите над бара разноцветни лампи. Ковачевски хлъцна и каза:

— Ти ли си?

Не беше нито въпрос, нито констатация, нито радост, нито срам. Това не бяха и думи. След миг и двамата плачехме, уловили ръцете си под масата. После излязохме заедно навън в човешката мъгла и всеки тръгна по своя път, за да се съберем някога там, където разстоянията и различията се заличават и изчезват...

Генерала остави листовете. По коравите му бузи течаха сълзи. Навън пропя първият петел и звукът на бойната тръба изпълни цялата стая, зазвъня в пушките и ордените, в пишещата машина и снимките по стената, в спомените и листовете. Полковете застанаха мирно, редиците се изпънаха. Ура-то екна като един глас. Военната музика свиреше за среща на знамето. По оградата като тръбачи пееха безбройни петли, вдигнали глави към светлото небе. Знамето мина, невинно и леко, заиграло се на нежния утринен ветрець. Мина като идеал над главите на бойците и командирите и петлите и музикалните инструменти подхванаха неговото трепкаме, разнесоха го надлъж и нашир, озвучиха света. Генерала стоеше прав в ниската селска стая,

изпънал ръце по шевовете, гологлав, високо вдигнал челото си. После седна и като разтърка уморените си очи, взе няколко от последните изписани листове.

— Добре — рече Спас. — Само че туй момче си имаше едно момиче. Рядко идеха писма, но като ни ги даваха, за него винаги имаше един и същи плик. Беше от момичето му, което се казваше Щаси.

— Как Щаси? Не съм чувал такова име — попитах аз.

— Името ѝ било Щастие — отвърна Спас, — ама и той, и ние, всички ѝ викахме Щаси. Заживяхме ние с неговите тревоги, а пък и той едно такова объркано момче! Представял се не знам за какво, с някакви чужденци се объркал, бедно момче беше, ама искаше да се изкара нещо. И те го пращаха често, за по два-три месеца. Подържат го, пуснат го, че пак вземат и го върнат... Уж да го оправят. Все го оправяха — един такъв нежен, хилав момък, имах аз слабост към него. Та, викам ти, туй Щаси на всички ни беше влязло в главата. Може би заради името, никой от нас не беше чувал такова име — Щастие!

— Щастие — рекох аз. — И аз не съм го чувал.

Спас помълча, после се засмя и рече:

— Ние май с тебе, Генерале, имаме сходни пътища... Правихме, струвахме, пак тука се върнахме. Поремонтираха ни, позакърпиха ни — не съжалявам — добави той. — Само дето синовете малко ме отбягват, нещо да не им повреди на служебните задължения, единият е партиец... Разбирам ги, всяко дърво да си расте на своя земя. Не съм им дал нищо. Един живот съм им дал, ако им е малко...

— Не е малко — обадох се аз. — Дал си им всичко ти, пък понататък да се оправят сами. Не са малки, професии имат, семейства имат, деца имат. Да се оправят.

— Ще се оправят — пак се засмя Спас. — Дванайсет унука имам. Да дойдат — винаги ще ги посрещна. Има какво да им заколя, с какво да ги нагостя. Вино имам, ракия имам, дал господ.

— Ще дойдат — рекох му. — Ще дойдат, когато са зле, опора ще дойдат да потърсят в тебе.

— Опори дал господ — каза Спас и очите му се втвърдиха. — Цял живот опори съм дялал, да се подпирам от всички страни. Имам и за продан. Ама и ти, Генерале, еша си нямаш. Такъв си беше едно време, такъв си остана. Башка света.

И аз се засмях. Преди Девети за малко не го разстреляха жандармеристите, беше се сбил с един от тях. По една случайност, като го подкарали в Златаново, се намесил един адвокат, който имаше вземане-даване с властта. А иначе, ще го изкарат край някоя нива, ще му пуснат куршума и толкова!

— И ти си башка света — казах му. — Все срещу вятъра вървиш.

— Ами — рече той. — Вятърът върви срещу мене.

— А сега как си, Спасе?

— Добре съм. Купил съм си карти, света изучавам, и речници съм си купил. Затвори ми очите и ме питай за която щеш столица — всичките ги знам наизуст.

— Защо ти са тия карти? Я не си губи времето.

— Времето ли? Какво ще го губя? То ме губи мене. Като опна краката, съвсем ще ме изгуби. Време, Генерале, аз имам много. Порано бях почнал да изучавам английски по един учебник, ама някак не тръгна — много им е лесна граматиката. Уж все едно, пък не можеш да го различиш. Викам си — щом е толкоз лесна тая граматика, значи ще е много сложна. Не е за мене. И го оставих. Не съм балама аз, Генерале.

— Знам — казах аз. — Много добре те знам.

— Знаеш ли — пак се засмя той и ми се стори, че се засмя щастливо. — Мислил съм си как съм кръстосван, Генерале. Една такава кръстоска се е получила от мене — от бай Ганя и от Хитър Петра, — мичуринска кръстоска.

Смяхме се много. После Спас рече:

— Ама и нещо друго има. Трето.

— Какво?

— Виж, туй не го знам — рече сериозно Спас. — Знам, че го мога, ама какво е, не го знам. То ме крепи мене, Генерале, да ти призная истината. Паднало се е на мен, то: да ме крепи. Колкото си ща опори да издялам, ако не е то — ще падна.

— Ти си се родил с него, Спасе — казах аз.

— Сигурно — рече той. — Като корен е то. Щом стъпя някъде, и то се забива в земята. Държи ме прав и аз го усещам, сокове ми дава, със сили ме пълни. Нищо не може да ме уплаши мене.

Спас млькна и пое дълбоко въздух. Лицето му стана пак такова — хитро, селско. Предложи да сме идели у тях, да ми покажел

градината. Казах му: «Друг път, Спасе» — и тръгнах, оставих го сам, с корен, забит дълбоко в земята.“

Генерала остави листовете. На лицето му се беше появила странна усмивка — не можеше да се разбере дали е въпрос, или отговор. На границата на тая усмивка, побрала мъката и радостта, кацна като малка птичка човешкото удивление — тая дивна почуда, която изправя всички хора пред истините и ги прави силни и горди.

Така дойде денят.

МИГОВЕ

Гърбът на вчерашния ден се губи в неяснотата на миналото. Новият ден още не е показал ведрото си, очаквано лице. Часовете капят като презрели круши. Животът изтича през една малка дупчица на ведрото в пресъхналата, вечно жадна земя. Изкачен на най-високия хълм, старият човек вижда и най-малките подробности — разбира всеки миг как се променят отсенките на светлината, как се движат питите на слънчогледите, как се отпускат бавно съхнещите листа, как се изправят полетите тревички нагоре — към върха на живота, завъртял бесния си огнен диск.

Годините са зазидани в стените на къщите, преплетени са в прътите на оградите. Човешките стъпки са отгъпали пътищата, ръцете им са огладили дръжките на сечивата и тоя допир навсякъде е оставил топлина и смисъл. Вратниците виждат с престарели очи кой минава и кой спира пред тях — едното око вече има голямо, двукрило перде, спуснато пред конските и волските коли за вечни времена. Другото е още живо, отваря се скрибуцайки и пропуска в себе си стареещи хора, въздишки и охкания на изтъркани човешки крака и ръце, на износени тела. Зорко и неуморно гледат тези живи очи към пътя, към къщите, към изтичащия през малката дупчица на ведрото живот.

И дядо Димитър, полуглухият столетник, подпрял ухо с ръка, за да улавя последните звуци, все още върви. Всяка негова стъпка носи тежестта на годините и отеква дълбоко в земята. Всички врати по вратниците се отварят охотно при неговото приближаване, но той отминава по своя път, настлан със златна слама от скорошната вършитба.

Върви той, обикаля своето село, наднича без поглед в тревясалите дворове, улавя без слух кипежа на звуците, оживили движенията на хората и сечивата в деня. Високо над годините и времето, над пространствата стои и го гледа слънцето, мъчи се да надникне с изгарящото си зрение под вехтата сламена шапка, да погали мекото старческо теме.

Дядо Димитър върви, оглупял за глупавите неща, отдалечен от дребните грижи. Старата и упорита черна кръв се върти в него, посбутва го, ечи с хиляди камбани при всяко забързване, напомня му, че с този вървеж приближава и последната камбана. Знае старецът, години е изучавал тая истина. Много човешки ниви бяха пожънати пред него твърде рано, много млади фиданки бяха изсъхнали и отсечени. И сега, застанал пред бялата църква на вярата, той съзерцава тоя земен символ на вечното, изправен над селото. Кръстът блести на върха на кубето, голям за хората и малък за небето, и в точката, където се пресичат четирите му ръце, сияе смътният подвиг на Христа.

Старецът се вира със слаби очи в разтворения храм, в меката светлина на отразените икони и полилеи и търси кълненето и съхненето на растенията и пламъчетата на горящите свещи. Напразно. Тук истината е пределно ясна — пламъчето гори и превръща всичко в дим, докато се свърши свещта и угасне на сухия църковен пясък, ограден с пиринчен пръстен.

Изчезва тя — църквата на старата човешка вяра — на своя хълм. Денят я стопява в светлината си, за да изгради наново къщите и вратниците в синьото сияние, да им даде цвят и обем, да ги съедини заедно една с друга. Игрят те, уловени на това стройно хоро от двете страни на пътя, и старецът, седнал на пейката пред старата си къща, улавя тежкия ритъм на вечната им мелодия.

И хората излизат — млади и чевръсти, румени и напращели от здраве и живот, — нареждат се покрай къщите, наловени един за друг в друго, човешко хоро, много по-бързо и много по-осезаемо от хорото на къщите. И животните излизат — крави и волове, коне и биволи, кучета и котки, овце и домашни птици, — нареждат се пред хората и заиграват с различни стъпки, объркани от това зрелище, от липсата на хомоти и юзди, на ведра за доене и котли, на ножове за колене и ясли за храна — извадени от обикновения живот, от работата и почивката, от преживянето на храната и преживянето на времето. И нивите излизат, проточват се из блоковете, нарязват се на парцали, на дълги и тесни ивици, на широки и просторни парчета земя, засети с различно семе, оградени от тревясапи синори, разоравани от еднакви плугове и рала, оросявани от едни и същи дъждове, бити от една и съща градушка, милвани от едни и същи човешки ръце. Старецът се дръпва

назад — а къщите и хората, а животните и нивите настъпват към него...

Дядо Димитър вдигна глава и погледна в бялото око на слънцето. Примижа от студ — слънчевият гвоздей се заби дълбоко в него и го прикова към пейката. В следния миг той сведе глава с нахлупената стара сламена шапка. Едно пеленаче пляскаше с ръчички в него и започваше да расте неудържимо, да се източва, да прохожда, да се бие, да люби и мрази. Идваха ветрове, идваха хора в неговия живот, а пеленачето седеше, приковано от слънцето, и риташе с крачка, голо и розово. То и сега буташе назад слънцето и ветровете, хората и годините с малките си пухкави ръце, без да знае какво прави и какво иска.

Старецът се усмихна и слънчевият гвоздей се стопи. Простря той единия си крак напред — сянката се удължи в златните сламки, напръхнали от горещината. По тях лазеха мравки и буболечки, смаяни от грамадното стъпало на човека. Полъхваше лек обеден ветрец, без посока и без желаня, сух и трепкащ. В двора една кокошка снасяше яйце и в червеното ѝ око зеницата се издуваше от напъните. Тя изкукудяка и скокна — в плявата остана голото топло яйце, оросено с неволно размити капки майчина кръв.

Допрял костелива ръка до голямото си хрущялесто ухо, столетникът се заслушва пак, засмян и добър, но нищо не се чува. Светът е потънал в обедно мълчание, небето е на кръстопът, животните почиват. По дъното на реката лежат укротени риби, водните кончета спят с отворени очи по коренилицата на върбите. Сива мараня нагъва въздуха, притиска го към земята. Мостът дреме, загледан едновременно към селото и към царевичните блокове, толкова години разкъсван между две посоки, без решение коя да избере. Земята дърпа дърветата за корените и ги повлича към себе си, небето вдига листата нагоре и изсмуква тяхната влага. Соковете и въздухът се боричкат в мълчание вътре в изтерзаните растения, разтеглят ги, но не ги скъсват. Хората спят под сенките, разтворили уста. Над лайките летят пчели, полудели от предизвикателни ухания. Старецът чува всичко това с глухото си хрущялесто ухо и вижда всички звуци с тъмносиньото си око, осеяно с тънки, кървави жилчици.

Селото е празно. Никой не минава по нагорещената слама на пътищата, никой не дръпва ведро. Няма човешки думи и човешки

стъпки. Останали са само столетникът и празното село, заслушани от толкова време един в друг. Над църковното кубе кръжи щъркел. Там, до кръста горе, и тая година си е свил гнездо. В партийния клуб висят портретите на решителни мъже и на покритата с червен някога плат маса стои един лист — някакъв недовършен списък от много имена...

Столетникът сваля ръка от ухото си, чул всичко в тоя обеден час. Вратите притварят очи зад клепачите от стари турски керемиди, пердетата на вратниците побеляват съвсем. Някога от планината слязъл овчар и тук си изградил кошара, край веселата тогава река. Ливнал благодатен дъжд — поникнали като гъби къщите и хората. Потекла река от бебета и старци в разпънатата мрежа на това село. Войни и градушки, робства и венчавки пълнели земята с кости. Нивите стенели от лакомията на човека и на неговия труд. После — и той дошел, уловен от мрежата на живота, в някакъв странен миг. Паднало в топлата къщна слама топлото и голо човешко яйце, счупило черупката и погледнало към слънцето. Било по обед, в горещината, когато всички били като мъртви и чакали нещо да стане. Нищо особено не станало — родил се още един човек, две очи повече на земята.

Изтекли сто и една години. Сто и една години! Едно опънато въже през брода на времето. Ръката се хващала за него, пускала се, за да се хване другата, и тъй без край. По дланите кожата загрубяла, превърнала се в камък, а въжетото не свършвало. Бродът се разраствал. Човешките и овчите стада преминавали оттатък, уверени, че отиват някъде. И отивали.

Старецът чу как в мъртвото село се роди тих звън. Отвориха се и двете му очи — и живото, и мъртвото. Ухото чу звука без помощта на костеливата ръка. Дядо Димитър опипа пейката, за да усети твърдата сигурност на дървото. То му отвърна с плахо съчувствие, предано и вярно на своя създател. Камбаната удари. Старецът се залюля. Мравките и буболечките се разбягаха, уплашени от изчезването на грамадното човешко стъпало. Екна селото от камбания звън по това никакво време. Столетникът протегна напред ръце и се хвърли към разбеснелите се камбани.

Привечер го намериха на пейката, седнал чинно, облегнат на старата си къща. Главата му бе клюмнала малко настрани, редките бели косици трепкаха от вятъра като нежни стръкчета трева. В златната слама лежеше старата сламена шапка.

ФАНТАЗЕ

Носеха снопите. Стърнището съскаше при стъпките, късаха се ниско порасли метличини, незасегнати от сърповете къпинаци. Маковете бяха поръсили светлокафявата напръхнала земя с корави, черни семенца. Като стъкмяваха кръстците, горният сноп затискаше останалите заедно с едно „ъъх!“

— Ъъх! — изъхка Сеиза, като натисна снопа да се слегне.

Беше последният кръстчец. Сеиза ги преброи — тридесет и девет. Оттатък Кожушко другата бригада довършваше другия блок. Тук комбайни не можеха да дойдат, из тия хълмища.

Сеиза се спусна в сенките на Кожушкото дере, сред леските и глоговете. При чучурката на извора, попресъхнал от горещините, жени миеха изгорели лица и вадеха осили от дрехите си. От светналите им очи лъхаше възбуда и умора. Бяха все стари жени, а смехът им беше тъничък и закачлив, че те, жените, винаги като са заедно, са по-закачливи. Те бяха много, а Сеиза — сам. Подхвърлиха му по няколко закачки и се заизкачваха нагоре по пътеката, оттатък леските. Другият вързач, Жегъла, още се мотаеше по стърнището и Сеиза беше сигурен, че ще дойде тук. Седна да го чака. Щом седна, и заспа, упоен от топлата сянка и църцоренето на струйката вода. Щом заспа, един бръмбар се покачи по крака му и спря на коляното на Сеиза.

И Председателя спря пред заспалия Сеиз, но не го събуди. Подложи шепа под струйката и дълго, бавно пи. Конят го чакаше горе и пръхтеше, усетил водата. Председателя се върна, доведе го. Кадифените конски ноздри се повдигаха и разтваряха над локвата — животното пиеше също така бавно и дълго. Председателя пъхна ръка под седлото и разтри топлата влажна кожа под сгорещеното кече. Поразхлаби каиша. Конят обърна глава и в гълъбовите му очи светна благодарност.

— Сеиз — рече високо Председателя, — ставай, че ще простинеш.

Сеиза се размърда. Размътените му очи уловиха дългото брадысало лице в бодливата светлина.

— Какво? — сепна се той, все още зашеметен от съня.

— Ставай, викам, че както си заспал, ще простинеш — повтори Председателя.

Сеиза се надигна, пи вода, наплиска очи и сънят отлетя. Остана само умората по цялото му тяло, болката в кръста и тръпката безчувственост на дланите. Цял ден беше връзвал снопи, с малка почивка на обед. Жегъла беше по-млад, нищо му нямаше, но Сеиза се измори здравата.

— Здравата се изморих — каза той гласно и пак седна. Пое цигарата от протегнатата кутия.

Председателя се настани до него и пусна юздата, конят се изкачи нагоре. Мускулите на задните му крака се обтегнаха и лъснаха, след това изчезнаха в листака. Скоро се чу хрупането му — беше намерил неизгоряла от слънцето трева.

— На колко години стана, Сеиз? — попита Председателя.

— Ами догодина чукам осемдесетях — измърмори Сеиза, — ако е рекъл бог. Не са толкова много, но и малко не са. А жените още ме закачат — добави той и се усмихна. Бързо му минаваше всичко — и гняв, и лошо настроение, и сънливост.

— Те едни жени! — пуфна Председателя, като държеше цигарата си с два пръста, като цигаре. — Хвани едната, че удари другата.

— Добри са — каза Сеиза. — Жените си ги бива, ами нас не ни бива.

— Бива ги — рече неопределено Председателя.

— Бива ги я — с внезапна твърдост в гласа каза Сеиза и спря очи на ръцете му. — Председателю, без жените си за никъде. Без тях си без ръце — докато са те, ще има все още какво да ядем...

— То от тях прокопсахме — сопна се Председателя, заслушан в равното хрупкане на коня. — Не е село туй.

— А какво е? — заинтересува се Сеиза. Както всички в рода си, и той имаше клюмнали вежди, малко засенчени очи и остър нос. И устните му, като на всички Сеизовци, бяха тънки.

— Не знам какво е, ама село не е. Гъби започнахме, изкопахме траншеи — вода излезе. Праскови засадохме — червеите ги изядоха. Раницата тъй си и пропадна. Тютюнът, и той не върви, клюмва...

— Той кръстът му е слаб на тютюна, Председателю — рече Сеиза, — не е за нашата почва.

— А какво е за вашата, тоест за нашата почва?

— Царевица, боб, малко семичка... по ливадите люцерна, по припечите — лозя. Тук-там малко житце — и туй ни е землището!

— Сега няма землище, сега има модерно стопанство — строго каза Председателя. Такива разговори водеше всеки ден с всички и не им се насищаше.

— Виж какво — обади се Сеиза, — толкоз години го правим туй модерно стопанство, а не можем да стигнем лева. Не ни храни нас ни старо, ни модерно стопанство.

Едно време всички бягахме по градовете — я търговийка, я зарзават, че и по чужбина, по градините... Жените чоплеха земята, да има за малко хляб и по някой и друг гад да отгледат, като се върнем за Архангеловден. Слушай, тия къщи, дето ги гледаш в село, все с чужди пари са строени... стоим ние по Румъния, по Русия, по Австрийско, по Маджарско, пестим стотинката и като се върнем — къща ще дигнем... Ти не си тукашен, не ги разбираш тия работи.

— Нали затуй питам — вдигна вежди Председателя. — Всеки ден ви питам и разпитвам, някоя идея да подхвърлите, а вие — едно време, та едно време. Сега е друго време.

— Може и да е друго време, ама земята си е същата. Мери я, тори я, вари я, печи я — това е, толкоз дава. Времето не може да я промени.

— Ще я промени — светнаха тъмните очи на Председателя. — Всичко може да се промени, ако има желание за Семичка — слънчоглед, прогрес и развитие. А вие — все постарому си знаете. Хората вадят по шест лева, че и по седем, трудоден, модерно животновъдство, механизация, спомагателни стопанства, а вие тука — ама как се хванах, та дойдох в туй село?

— Ами че като си се хванал, пусни го! — рече съвсем сериозно Сеиза. — Друг да ни пратят.

— Ще ви пратят! За десет години петнайсет председатели сте сменили, а картината е все същата.

— Тя картината си е една и съща. Аз тая картина я знам много добре. Вие докарайте млади хора, а председатели лесно се намират. Какво ще ми обзавеждаш модерно стопанство, расови говеда и нам'кво. Ти докарай хора, да се наплодят — човековъдство модерно направи, един вид.

Председателя го погледна тъжно:

— Ама и ти ги плещиш едни. Само плещите. За приказки ви бива, всички сте едни професори, еша ви няма.

— Няма го — съгласи се Сеиза. — Където е отишел човек от нашето село, не е пропаднал. Яки сме ний, там е работата. Я глей баба Велика — до осемдесет и три годишна възраст на текезето идеше трудодни да прави, социализма да строи. Я си сложи ръка на сърцето и речи, че не работим.

— Не мога да кажа — измънка Председателя. — Че работите, работите, ама резултати няма.

— Е, толкоз можем, таквиз са ни и резултатите — изпъшка Сеиза и се размърда, че кръстът го беше свил. — Ей го на, толкоз години Горския книги чете, все ни просвещава, все речи ни държи, ти по цял ден ни разпитваш какво да садим и какво да сеем и ние си садим и сеем, а че нямало резултати — чия е вината?

Председателя надзърна в светлите засенчени очи на Сеиза, помъчи се да открие подигравка или ирония, но от тях бликаше весела душевна простота. „Всички имат такива очи, дявол да ги вземе — изруга Председателя наум. — На балами се правят, а могат, докато се усетиш, да те купят и продадат три пъти подред.“ Много се ядосваше той, че всички го наричат Председател, сякаш това беше рожденото му име. Никой, дори Горския, не беше го нарекъл на име нито веднъж. Помежду си всички си говореха на имена и на прякори, а неговото име или забравяха, или искаха да го забравят. Колко жадуваше той да му кажат по човешки: „А бе, Иване, дай да видим какво да правим, че не знам какво си и не знам що си...“ Ами!

— А ти какво чакаш тука? — разсеяно запита Председателя, колкото да каже нещо.

— Спях. Нали ти ме събуди.

— А преди туй какво правеше?

— По-напредка пих водица и рекох да седна, че май съм се усадил в кръста. Рекох да почакам Жегъла, нали сме с него вързачи.

Председателя се намръщи. Не обичаше той Жегъла, тоя мълчаливец и недоволенник, макар че работеше яката. Работеше със странна омраза, сякаш биеше земята и я наказваше за отдавнашен тежък грях. И каруцата караше така, със стиснати зъби и оловен поглед, и на вършачката така подаваше снопи, сякаш изсипваше не

клас, а отрова в гърлото ѝ. Опасен е този човек — бе казал Председателя на Горския. Не е опасен — рече тогава Горския, — от деца се познаваме, ами душата му е такава. Никога нищо няма да направи, беля де, ама недоволството го мъчи. А отде да знаеш — може и беля да направи — можеш ли го разбра човека? А бе ти недей ми ги разправя тия психологии — намръщи се тогава Председателя, — ами дай да го оправяме, докато е време, че като духне утре сламата или сеновала, иди му обяснявай тогава душата или психологията. Имам аз опит в тия работи, знам ги аз тия души. И аз ги знам — викна тогава Горския, — ти си от една година тука, а аз — от шейсет. Защищаваш ги — възрази Председателя начумерен тогава, — а аз гледам на нещата принципиално. В революцията шега няма, а ние тука революцията правим. Знаем — рече тогава Горския, — аз съм я почнал революцията тука, ама зависи как я правим, там е работата, Председателю. Имам си име — кипна Председателя. — Иван ми е името. Знаем — рече тогава Горския, — знам, че е Иван, ама ти си Председател, трябва да ти издигаме авторитета... Караха се до среднощ, после Горския го потупа по рамото и рече: Председателю, хубав човек си ти, ама трябваше да станеш чантаджия, тука при нас ще пропаднеш бе, човек! Няма да пропадна — отвърна тогава Председателя, — никъде досега не съм се провалял, и тука няма да пропадна. Ще ви оправя вас, ама съм балама, че карам с демокрация и с добро, всекиго питам, от мнения се интересувам, а иначе, знаеш как мога бързо да ви оправя... Ох! — изпъшка тогава Горския — и аз съм мислил иначе, ама къде е това иначе, в тая тънка работа, че с живи хора работим тука, Председателю, а не с някакви си тикви. Всеки един от тях живота го е варил, че го е преварил. Хубаво ги гледай — цял живот с хляба са се борили. Всичко живо е избягало, това, дето е останало тук, е от челик. И по големи градове са ходили, и в чужбина са били, и хубаво са виждали, ама все тука са се връщали. Едно сито ги е пресявало, Председателю, ей с такива дупки. Как иначе ще се справиш с тях, я ми кажи да разбере?... Тогава Председателя не отговори.

Излязоха двамата на пътя, а селото спеше. Като стигна до спомена за заспалото село, Председателя се сети за разговора си със Сеиза и го погледна. Сеиза чакаше търпеливо да се разминат мислите му и това още повече го ядоса.

— Не го обичам аз този Жегъл — каза той.

— А бе за обичане, и аз не го обичам — рече Сеиза, — ама сме от една махала, от едно село, а сега сме и в една бригада. Работи човекът.

— Знам, че работи. Само че е един такъв...

— Какъв?

— Такъв — Председателя се опита да обясни с ръка, но не можа.

— Той си е малко фантазе — рече Сеиза, да му помогне.

— Мисълта го измъчва него, от малък си е такъв.

— Фантазе ли? — намръщи се отново Председателя. — Не знам дали е фантазе, или не е, ама като го питам какво да правим, той помълчи, па току отрони:

„Който е дробил, той да сърба!“

„И ти си дробил — викам му аз. — Всички сме я дробили, всички ще я сърбаме.“

„Аз не съм дробил, мене ме дробиха — сърбайте ме сега!“ — вика Жегъла, а ти казваш, че е фантазе!

„Ами сърбам те — опитвам се да кажа аз спокойно, — слушай, не ща да се караме, кажи по човешки бе, човек, какво да правим, че е срамота с тоя нисък трудовен?“ А той:

„Не съм човек аз, по човешки не мога да приказвам!“

„А какъв си?“

„Не знам — вика — какъв съм, не знам, ама човек не съм.“

„Слушай, Жегъл — викам аз, — нещо да не си мръднал?“

„Не съм мръднал — вика, — тука съм си. Аз съм си аз, ама ум от мене не искай, защото ум нямам.“

„А къде ти е умът“ — викам.

„На когото му трябва ум — вика, — да иде да си го търси. На мене не ми трябва. Стигат ми и ръцете.“

„Добре де — ръце — ръце. Аз пък те питам, ти си опитен стопанин, кажи как да излезем от туй положение?“

„От кое положение?“

„Ами от тоя нисък трудовен, от тая ниска производителност, от тия слаби добиви!“

„Не знам — вика той, — вий я дробихте тая попара, вие я сърбайте!“

„Стига пъ тая песен бе, човек ли си, камък ли си, кажи какви мероприятия да проведем, какво да засеем, какво да засадим — ти

познаваш тая земя!“

„Не я познавам — вика той, — хич не ми трябва тая земя. На когото му трябва тая земя, той да ѝ търси меро... меро...“ „...приятия... уф! Защо ли говоря с тебе“ — викам аз, а гой мълчи. Като ме ядоса, не се стърпявам и викам: „Мразиш я ти, Жегъл, тая земя — там е истината!“

„Не я мразя — казва той, — не я обичам, но и не я мразя!“

„Мразиш я — повтарям аз, иде ми да изкрещя, но продължавам меко. Меко, ама ясно: — Мразиш я, защото е кооперативна!“

„Не я мразя — инати се той, а очите му, очите му!... Ей такива като твоите, като на всички ви в туй село... — Не я мразя — продължава Жегъла, — ама ми е все една.“

„Все една ли — кипвам аз. — Земята ли ти е все една?“

„И земята, и всичко — вика той. — И ти си ми все един.“

„Добре — викам, — няма какво да се разправам с тебе“ — а той:

„Ами хубаво, не се разправай. Какво има толкова да се разправаме? Искаш да работя — работя! Какво друго искаш?“

„Нищо — казвам аз, — нищо не искам повече от тебе.“ А ти ми викаш, че бил фантазе!

Сеиза въздъхна леко. В очите на Председателя разочарованието и ентузиазмът се бореха на живот и смърт. Ама и тоя Председател беше яка душа. Толкоз време все чука по вратите, а никой не му отваря. „И него си го бива, само че е сбъркал селото — рече си Сеиза, — да беше отишел в някое полско село, чудо текезе щеше да направи.“

— Не знам — продължи той гласно. — Аз с Жегъла много, много не говоря. Седим, похапнем, кажем си туй-онуй — за времето, за вятъра, за облаците, — после пак работим.

— Знам ви вас — каза Председателя. — Работите, не мога да се оплача. Работите, ама горещина няма във вас.

— То само едната горещина ни липсва — засмя се Сеиза. — На стари години, Председателю, горещината не я търси при нас.

— Ще я търся — закани се Председателя, — ще я търся, ако ще наопаки да ви обръщам. Има я тая горещина, сили имате, ръцете ви са златни — ами желание нямате.

— Имаме — отвърна Сеиза, — колкото можем, за толкоз ни е и желанието.

Председателя понечи да възрази с нещо, но махна с ръка. С тия хора заговориш ли веднъж — няма спиране. Говориш, говориш, а после — езикът ти надебелял от приказки, главата ти се върти празна, нищо не останало в нея. „Професори“ — измърмори на себе си той и свирна на коня. Животното слезе, мускулите на предните му крака се изпънаха и лъснаха. Председателя се метна на седлото и като каза довиждане, подкара от другата страна на Кожушко.

Сеиза се почеса по острата брада, примигвайки от приятната светлина на шарените сенки и ромона на чучурката. Унесе се той в светлината и във водата, забрави за Председателя, за неволите му и за всичко. Когато Жегъла пристигна, целият в осил, и се напи до насита, Сеиза излезе от светлината и от водата и рече:

— Жегъл, ама бива си го нашия Председател.

— Бива си го — съгласи се Жегъла.

— Малко е фантазе — продължи добродушно Сеиза. — Не е лош човек, ама е малко фантазе.

Жегъла се изправи, изтри уста с длан и каза:

— Може и да е фантазе, знам ли го?

— Жегъл — Сеиза се понадигна, — я ми кажи ти бе, човек — на тебе все едно ли ти е?

— От кое?

— Ами от туйнака — от земята, дето работим, от живота, един вид.

— Отде да знам — замисли се Жегъла и после добави:

— Един път ми е все едно, пък друг път — не е. Един път аз го влача тоя живот, а друг път — той ме повлича мене. Влачим се, теглим се — тъй върви. Ти остави тия приказки, Сеиз, ами да вървим!

Сеиза не каза нищо. Изправи се съвсем близо до Жегъла и улови живия му дъх.

ДИСКУСИИ

Откак попът избяга от село, църквата остана без пастир. Нов не назначиха, а клисарят умря, без да може да победи щъркела. Всяка пролет тоя щъркел идваше и си правеше гнездо точно под кръста, на кубето. Какво ли не прави клисарят — замеря го с камъни, с прът го гони, лази по хлъзгавия корниз на кубето — щъркелът не отстъпи. Накрая клисарят не издържа и почина, а щъркелът спокойно си сви гнездо до кръста. Цялото село наблюдаваше тая мълчалива борба, продължила много години. Едни бяха на страната на клисаря, но повечето поддържаха щъркела. Божа птица, казваха те, нищо няма да му стане на кръста и на кубето, ако един щъркел си направи гнездото там. Кръстът беше позлатен и всеки беше дал по някоя и друга пендара навремето. Кубето не беше позлатено, но блестеше като златно и хората се гордееха с него. Защо ще му пречат на щъркела — нека си свие гнездо. Другите пък бяха против щъркела: мърсял, казваха, кубето и изобщо не било прилично до кръста да има щъркел. Какво общо има той с вярата и с религията и откъде пък накъде точно там трябва да му е гнездото? Като му се ще гнездо на църква, нека иде и си го направи на старата — наистина, тя нямаше кубе, камбанарията ѝ беше отделно, така както са ги правили още по турско време — но нека е там, там също има кръст, макар че не е позлатен.

Не, казваха привържениците на щъркела, ако е за църква, да, ама щъркелът обича високото, а старата е в дерето, потънала в земята, в най-ниското, наоколо обрасло в бурен, за какво му е да отива там? Като не ще, да се маха, твърдяха привържениците на клисаря, ние си имаме тая църква, тя ни е гордост на нас, че сами, със собствени средства, помощи и дарения, с наш тачен труд, сме я построили. И ние, казваха привържениците на щъркела, сме строили и помощи сме давали, да не сте давали само вие! И така — безкрай. Когато клисарят почина и щъркелът най-после победи, хората и от двете групи престанаха да обсъждат въпроса.

Други въпроси възникнаха по това време. Попът избяга от село, проклинайки най-хубавите си години, прекарани тук. Това можеше да

се разбира двояко — че той е пропилял тези години в това проклето село, или че точно в него, независимо от всичко, бе преживял най-хубавите години от своя живот. Така че не стана много ясно защо точно избяга попът. Едни от хората приеха първото обяснение и проклинаха попа за неговата неблагоприятност, спомняйки си всички случаи, когато му бяха давали доказателства, материални и морални, че го уважават и ценят труда му. Втората група прие, че попът е много доволен от прекараните тук години, но бяга, защото годините вече не са такива. Те го кълняха за това, че бил мързелив и стиснат, че правел поразии, че веднъж заспал на служба и не знам какво още. Хубави години, казваха те, като намери такива балами като нас, за него бяха хубави, балами, които да използва, да ги обира и те да го търпят. Така че двете групи пак започнаха безкрайни спорове за попа и неговите последни думи, от което се родиха толкова много спомени за толкова много случки, че някои едва не стигнаха до бой. Но точно тогава дойде кампанията на атеистите и Горския, като представител на това движение, реши да направи събрание.

Изведнъж двете групи забравиха споровете около борбата на щъркела и клисаря, както и около бягството на попа и последните му думи. Мъжете се отдръпнаха от бойното поле и оставиха Горския да се разправя с жените. Ние, казваха те, на черква не ходим, ние ходим в хоремага, говори с жените, те ходят на черква. Те, откак попът избяга, започнаха сами да си метат черквата, сами да си купуват свещи от църковното магазинче, без продавач. Оставят стотинките в една кутия от бисквити и всяка, запалила своята свещ, влиза и стои в празната черква, гледа светиите и мъчениците — и никой не пее, и никой не държи исо, и никой не кади с тамян, и никой не проговаря. Та, казаха мъжете, иди ти, Горски, жените събери, нас не ни закачай, ние сме си в хоремага и ако потрябваме за някоя друга работа, насреща сме, значи.

И тъй, Горския избра подходящ момент. В една неделна утрин той влезе в широко разтворената черква под зоркия поглед на щъркела от кръста, който си помисли, че това е може би новият клисар, влезе на пръсти и чинно застана пред вътрешните врати. Всички полилеи бяха запалени. Едно кандило гореше пред иконата на Исус Христос, а десетина бабички стояха със свещи в ръце и гледаха към олтара мълчаливо. От време на време прошепваха нещо тихичко. Чули шум, те извърнаха глави и запалените свещи се извърнаха в ръцете им, да

осветят новодошлия. Бабичките бяха облечени празнично: с черни кърпи на главите, с черни фусти и черни калеври и обувки (някоя с черни чехли), с черни контошчета и кадифени надфустници, шити по руски образец още в началото на миналия и началото на сегашния век. Тъй като черквата миришеше силно освен на тамян и на нафталин и стари бабешки сандъци. Бабичките стискаха в сухите си длани освен свещите и по един черен пош, ей тъй, от време на време да избърсват по някоя сълза, ако се появи в сухите им горящи очи.

Горския пристъпи напред, преглътна веднъж. Очите и свещите го гледаха очаквателно. Стъписай малко от миризмите на тамян и нафталин, от бляскавата тържественост на иконите и празничната тишина на черквата, Горския пристъпи още малко към бабичките.

— Горски — обади се баба Велика Йорданчината, — що щеш тука бе, Горски?

Секретарят се смути, трябваше да почне спокойно, с такт.

— Дойдох — започна той колкото се може по-спокойно.

— Дойдох, таман сте се събрали заедно, да обсъдим един въпрос.

Бабичките се разшаваха, наведоха глави една към друга. Чу се нетърпеливо фъфлене и мърморене, но Горския не разбра нищо.

— Не ща да ви преча на работата — допълни той, малко окуражен, — постойте си, никой няма да ви закача. Аз тъй, един вид, искам да ви поканя след туй.

— Къде искаш да ни поканиш? — запита баба Велика Йорданчината, като погледна другите бабички с израз на лицето, който означаваше: „Ами тъй де!“ Бабичките кимнаха в знак на съгласие със същия израз на лицата си.

— На едно малко съвещание искам да ви поканя — рече Горския и се окашля. Ехото пое кашлицата му и я завъртя във висините на купола. — Тъй че след туй заповядайте в клуба да си поприказваме като хората. Там ще ви чакам.

— Пак ли ще се записваме? — не се стърпя баба Черна, на Ивана Стоянов майка му. Другите бабички приеха тези справедливи предположения с израз на лицата, който означаваше: „Хубаво му го каза!“

— Няма да ви карам да се записвате — отвърна Горския. — Ей тъй, ще си поприказваме като хората, научно и прогресивно ще си побеседваме, свободна беседа, един вид. Тъй че заповядайте!

Без да дочака отговора, той се обърна и излезе от черквата. От кубето щъркелът го изгледа с ненавист и за малко не литна, но го мързеше много. Задоволи се да изтрака с дългия си клюн, тъй че ако тоя мъж долу е някакъв нов клисар, да знае, че ще предстои тежка и решителна битка за светия кръст. Горския, увлечен в мисли за другата предстояща битка за светия кръст, не чу предупреждението на щъркела. Той стигна бързо в клуба, прегледа бележките и цитатите, каза си от тях някои наум, без да чете написаното, и зачака търпеливо.

В черквата бабичките пак застанаха срещу олтара, но любопитството и съмнението вече ги изгаряха. Никоя вече не изтри с черния си пош сълза, никоя не хлъцна, извадила от спомените си някой повод за състрадание и жалост. Доброто, състраданието и жалостта се изпариха и на тяхно място дойдоха готовността за борба, упоритостта и безкомпромисното решение да отстоят своето. Какво беше то — те още не знаеха, но разбираха, че са прави. Изпитали прилива на нова енергия, те се побутаха и решиха да тръгнат към клуба. Заклучиха вратата на черквата, туриха ключа на едно скрито място в купчината камъни на двора и потеглиха. От кубето щъркелът ги поздрави с тракащия си клюн и им пожела победа. Но те, увлечени в мисли предположения, не го чуха.

Насядаха в клуба по пейките, с ръце на скутовете, стиснали черните пошове. Срещу тях, зад Горския и масата, покрита с поизбелял червен плат, висяха портретите на тия решителни и брадати мъже, които бяха виждали неведнъж. И те мълчаха, както мълчеше и образът на Христа, загледани някъде над човечеството или вътре в него. В клуба миришеше на подово масло, на мухи и миризмите на нафталин и стари бабешки сандъци неусетно се смесиха с другите. Горския прелистваше бележките си, преструваше се на съсредоточен, макар че беше разсеян и развълнуван.

— Ако ще приказваме, Горски — рече накрая баба Велика Йорданчината, — да приказваме, че като си забол нос в тоя тефтер, май забрави, че ни повика.

— Тъй де — повториха в хор бабичките и заизтриваха с черните пошове изсъхналите си уста.

— Такаааа — обади се Горския. — Хубаво, че дойдохте, да си кажем приказката.

— Кажи я де — настоя баба Ана Гунчовската. — Ако ще я казваш, започвай де!

— Даааа — каза Горския, като не знаеше откъде точно да започне. — Та, викам, напоследък се забелязва едно особено явление... — Той си спомни за цитата, в която се говореше за явления, за свобода и необходимост, за идеология и суеверия, за опиум за масите и като видя, че повече ще се обърка, реши да кара направо: — Викам, напоследък се забелязват някои неща, например това, дете се събирате в черквата без поп...

— Не щем поп — прекъсна го баба Велика Йорданчината. — Хич не ни е притрябвал поп. Не му щем нито жилото, нито меда. Те и без туй сега ги заравят без поп. Ако е за туй, хич не отваряй приказка.

— Никакъв поп не ни е притрябвал — подкрепи я баба Ралка на Ивана Пенчов. — В Златаново имат два попа, а черквата им е по-лоша от нашата.

— И кръстът им не е позлатен — обади се и баба Петра Кустовската. — Толкоз пендари сме дали за тоя кръст, и за златото по иконите и по олтара. Златановци могат да се перчат с десет попа, ама черквата им е по-лоша от нашата.

Объркан и забравил всички цитати, Горския се чудеше как да ги усмири. Като не можа да измисли друго, почука с ножчето си по пресъхналата мастилница, която някога имаше черни криле, докато се умълчат. Наистина бабичките млъкнаха, но лицата им бяха много възбудени и устата полуотворени, всеки миг да открият огън.

— Не става дума за поп — каза Горския. — Онзи избяга, слава богу.

— Слава богу — казаха в хор бабичките, като че присъстваха на служба.

— Става дума за религията — добави Горския, по челото му изби пот, но той нямаше черен пош и не се избърса.

— За религията става дума — по-ясно добави той.

— За коя религия — запита баба Черна, на Ивана Стоянов майка му.

— За източноправославната — поясни още по-подробно Горския.

— За нашата бе — посмушка съседките си нетърпеливо баба Ана Гунчовската.

— А, щом е за нашата, тъй кажи — повториха няколко бабички.

— За нея става дума — продължи Горския, като търсеше в дъното на мозъка си някой цитат или някоя спасяваща фраза. Не намери нищо, ядоса се на паметта си, на бележките и цитатите и бутна тефтера настрана. Реши пак да кара направо: — Викам аз, вие в кое общество живеете, та сте тръгнали на черква без поп, без служба, ей тъй като някакви си фанатици и езичници, а?

— Не щем поп! — викнаха в хор бабичките.

Горския стана прав, тупна по масата и извика:

— Никой не ще да ви вика поп!

Те млъкнаха озадачени, баба Велика се обади:

— Тъй кажи, Горски, да се разберем по човешки.

— Тъй я — рече Горския. — За поп тук хич и не става дума.

— Че тогаз за какво? — обади се баба Ралка на Ивана Пенчов.

— За религията, нали вече казах — тръсна Горския. — За идеологията става дума, за демонстрациите става дума, за научното мислене става дума, за прогреса изобщо и в частност!

Бабичките се сгушиха една до друга по пейките, объркани от толкова много неща, за които ставаше дума. Тъкмо баба Ана Гунчовската щеше да попита, ама точно за какво става дума, Горския издебна моментното затишие и продължи:

— Ние или сме хора на новото време, или не сме. Или сме за религията, или не сме. Не мога да ви разбера — уж не искате поп, а ходите на черква и палите свещи.

— Не щем поп — рече твърдо баба Ана Гунчовската и стана права, но баба Велика Йорданчината я дръпна да седне и да замълчи.

— Знам вече — продължи Горския, — а мога ли да знам защо ходите на черква и палите свещи?

— Цял живот сме ходили — рече баба Велика Йорданчината, — и пак ще ходим. Хубаво ни е там, че тая черква сме си я строили ние. Там можем да си помълчим, да се облечем като за празник, по някоя и друга свещ да запалим за умрелите, да си поплачем, ако има нещо за плач. Къде да идем другаде? Ти от черквата не ни отбивай, Горски! — Тя добави твърдо: — И ти си дал три кола дърва за нея, а пък баба ти даде две пендари и един Наполеон за кръста.

— Вярно е — обади се баба Черна, на Ивана Стоянов майка му, — с очите си видях как баба ти ги даде.

— И аз видях — рече баба Петра Кустовската, — и аз я видях с очите си. Тогаз бях по-млада, очите ми виждаха, а не като сега, да не мога да си вдяна иглата.

Засегнат от това доказателство, Горския се намръщи. Вдигна рамене, за да прехвърли отговорността върху миналото, и каза:

— Дал съм три кола дърва — вярно е. И баба даде две пендари и един наполеон, ама тогава времето беше друго.

— Какво беше времето? — запита баба Ана Гунчовската и пак стана, турила ръце на кръста си.

— Друго беше — рече Горския, — и тогава бяхме прости и не знаехме науката.

— Че ние и сега сме си прости — рече баба Велика Йорданчината. — На нас не ни трябва наука, Горски! На когото трябва — да иде в града. Там само наука се е нацвъкнала, че от наука не може да се диша. Който толкоз е приритал за таз пуста наука, да иде в града — ние сме прости и прости ще си умрем.

— Няма — кипна изведнъж Горския, — няма да умрете прости, със затворени очи, със заблуди и суевория. Не за това сме се били и лежали по затворите, не затова ходихме по Балкана, сега да не можем да просветим народа, очите му за новия живот да отворим. Хората в Космоса полетяха, на Луната и на Юпитер ще стигнат, а вие сте кукнали в тая църква с тия свеци. Кого чакате, а?

— Никого — рече спокойно баба Черна, на Ивана Стоянов майка му. — Никого не чакаме, Горски. По-рано чакахме попа да почне службата и да я свърши, а сега никого не чакаме. Сами си метем черквата...

— Сами я — прекъсна я баба Ралка на Ивана Пенчов, — сами си бършем праха по троновете и олтаря, да не се запуска имотът. Поред ходим, всяка си отбива дълга, я я виж, свети като нова. Такава черква няма никъде.

— Няма — казаха всички бабички в хор и избърсаха гордо уста с черните си пошове.

— Знам аз кого чакате, на кого се молите — рече Горския, сякаш не ги беше чул. — Бога чакате, на него се молите, ама бог няма, истина ви казвам!

Бабичките премигнаха, усетили, че сега вече ще почне истинската битка.

— Ти откъде знаеш бе, Горски? — запита баба Ана Гунчовската.

— Знам — скочи Горския. — Науката го знае, цял свят го знае, цялото прогресивно човечество го знае, че е една отживелица и едно измислено учение за опиум за масите, които днешната наука отхвърля изобщо и в частност. Ан-ти-на-уч-но! — натърти той на последната дума и вътрешно се засмя на находчивостта си.

— Слушай, Горски — кротко се обади баба Велика Йорданчината. — Ти пък откога взе толкоз да отбиращ от науката?

— Отбирам — отвърна той със светнали очи. — Чета, образовам се, мъча се да вникна във всяко ново нещо. А вие слушате поповете.

— Не щем поп! — пак извикаха няколко бабички.

— Слушай, Горски — рече баба Ана Гунчовската. — Може и да няма бог, а може и да има — никой не го е виждал. Ти виждал ли си го?

— Не — отвърна той. — Нали затова ви казвам, че няма бог.

— Щом не си го виждал — няма да приказваш тогаз! — тръсна баба Ана Гунчовската. — Аз пък ти казвам, че бог има.

— А мога ли да запитам къде е? — ехидно рече Горския.

— Навсякъде — каза баба Ана Гунчовската, — никой не го знае къде, кога ще дойде и кога ще си отиде. Ей оня бял щъркел, дето толкоз години с клисаря воюва, може и той да е бог, никой не знае това. Може да е една мухичка и сега да ни слуша ей от онуй стъкло, дето не сте го изтрили, че ако няма кой да го изтрие, вземете, че мене повикайте, да дойда да го измия, да светне, да се види, че хора има тук, а не да ни викаш, че бог нямало и нам ти кво и поп да искаш да ни докараш...

— Не ща да ви докарам поп! — изкреця Горския. — Само поп ми е притрябвал на всичко отгоре!

— Тъй, тъй де — съгласиха се бабичките поуспокоени.

— Няма да ни докарваш поп, Горски — обади се и баба Петра Кустовската. — Ние сами ще си метем черквата, и праха ще бършем. Ако искаш, и клуба можем да чистим всяка подред, я виж колко сме много!

— Много сме я! — каза баба Дамянца Браганчанката, мъничка бабичка с живи добри очи и малко носле, като на бебе. — Сами ще се оправяме ние, Горски, приготвили сме си нови ленени ризи, и сукмани сме си приготвили, и всичко, дето трябва. Щом науката го иска, сами ще се заравяме, без поп, че и да ни опява, и да не ни опява — все туйто!

— Сами я — рече баба Ралка на Ивана Пенчов. — Ще ни скове Дачо по един кръст, пък все някой ще дойде да ни посади на гроба я цветенце, я тревичка, да ни радва в дългия път. Пътници сме веке ний, Горски, не ни отбивай от пътя с тая наука!

— Не ви отбивам — измърмори Горския, внезапно изпаднал в униние. — Аз ви говоря като човек прогресивен, доброто ви мисля.

— То, доброто, ако е за него, и ние ти мислим доброто — каза баба Велика Йорданчината, — ама не те отбиваме от твоя клуб. Помощ искаме да ти дадем, наряд, един вид, подред да идваме да го чистим. Ти си дръж клуба, пък ние ще си държим черквата! Какво ти е сторила черквата бе, Горски? Седи си тя на най-високото, селото ни краси, че и щъркел на кръста ни е почел гнездо да си свие. Какво ти пречи, кажи де?

— Не ми пречи на мене — изпъшка Горския. — На човечеството пречи — въпросът е принципен.

— Може и да е принципен — намеси се баба Ана Гунчовската. — Че и нашият е принципен, а щом е принципен, значи не е лош, нали тъй, Горски?

— Ох! — изохка Горския. — И аз съм седнал да ви просвещавам, главите ви със знания да тъпча, очите ви да отворя, света да видите в истинския му ръст и да му се зарадвате като свободни хора.

— Че ние му се радваме бе, Горски — възрази все така кротко баба Велика Йорданчината. — Я му се зарадвай и ти, да видиш как ще ти олекне!

— Ще му се зарадвам — закани се той. — Вие си знаете вашето, а аз — моето си знам. Няма да ви се дам така лесно. Ако другата неделя отидете пак в черквата, след туй елате тук, пак ще поговорим. Ще се подготвя аз и ще ви докажа, че атеизмът, а не религията води човечеството по пътя на прогреса и социализма.

— Докажи — рече баба Ана Гунчовската, — докажи го твоя тизъм, ама не ни докарвай поп, защото тогаз черно ще ти се види.

— Няма да ви докарам поп — тихо изстена Горския, останал без сили.

— Щом няма, тогаз ще дойдем другата неделя — заключи баба Велика Йорданчината. — Я сега ни покажи де туряш ключа, че да дойдем да ти почистим клуба — и стъклата ще измием, и покривките ще изперем. Да светне всичко.

Горския вдигна рамене. Като излязоха и заключи вратата, той показва на бабичките къде крие ключа. Пъхна го в купчината камъни до пътната черница и всички запомниха къде могат да го намерят. После се разделиха, бабичките за вкъщи, а Горския — към хоремага, където го чакаше другата част на това село, което не приемаше науката и знанията — мъжката.

Над пътя плесна с криле черковният щъркел. Беше литнал да търси храна и селото под него му се стори съвсем малко, като гнезденце сред хълмовете. Щъркелът усети мириса на блатата и се насочи натам.

СЕДЯНКА

Двете големи електрически крушки осветяваха купчините царевични кочани и хората, седнали край тях. Чуваше се човешки говор и шушукане на царевични листа. Белеха кочаните и ги хвърляха на една голяма купчина. Зад липовите дръвчета тъмнееше сградата на съвета. До общинския обор, на дебелията греда, където някога връзваха младите кончета, преди да ги скопят, сега бе вързано магарето на Спас. И то бе дошло на седянка.

Горския обикаляше хората, обелваше по някой кочан и разменяше две-три думи. Идеята беше негова — да си спомнят старите традиции, да направят вечерна седянка-белянка, като някогашните. Дойдоха много хора, почти всички здрави, които бяха останали в село, насядаха сред струпаната царица и започнаха да я белят. Не се чуваха любовни закачки, нямаше кой да извика някоя мома зад оградата, да открадне една бърза и плаха целувка с парещи, младежки уста. Хората седяха спокойно, от време на време се обаждаха, прихваше и смях, много различен от някогашния, но все пак здрав — горчив или сладък — човешки смях.

— Улах — рече Горския на Улаха, седнал заедно с цялото си домочадие до едната купчина. — Донесе ли кранлето?

— Донесох го — отвърна Улаха и посочи с палец назад, към зебловия чувал, където беше завил кранлето.

— Искам да изсвириш нещо бодро — каза Горския. — Ей тъй за повдигане на духа. Знаеш ли маршове?

— Знам — рече Улаха. — Знам два марша — „Шуми Марица“ и „Интернационала“.

— Ти „Шуми Марица“ вземи, че го забрави — намръщи се Горския. — фашистки маршове не ни са необходими. Гледай изобщо да го забравиш!

— Не мога да го забравя — рече Улаха, — щом нещо съм го научил веднъж, никак не мога да го забравя.

— Ще го забравиш — светна очи Горския. — А ако не го забравиш, ще си теглим изводи. — Той направи някакво неясно

движение с ръка, но Улаха по интуиция усети накъде отиват изводите и побърза да каже:

— Щом казваш, чорбаджи, май ще го забравя. Ами ако не мога?

— Ако не можеш, пак ще го забравиш — уверено рече Горския.
— Само да си го засвирил някога, мисли му. И не ми викай „чорбаджи“, туй не ти е едно време. Не съм аз никакъв чорбаджи, чу ли!

— Чух — каза Улаха. — Няма да свиря „Шуми Марица“ и няма да викам чорбаджи. Сега да засвирия ли, или да беля царевица?!

— Бели царевица — рече Горския и махна с ръка. — Като потрябва да засвириш, ще ти дам знак кога да почнеш „Интернационала“.

— Хубаво — рече Улаха, — ти само ми дай знак, и аз отведнъж ще почна.

Като отмина Горския, Улаха размени поглед с Улахинката и единадесетте улахинчета. За да не подцени и бъдещото поколение, той хвърли ласкав поглед и към корема на жена си, където вече се оформяше дванадесетото улахинче. Улахинката се усмихна и през разтворените ѝ виолетови устни се показаха всичките ѝ зъби, обвити в бял метал. Светнаха устата ѝ, а Улаха изпита неземна гордост. Всички белеха царевица и от време на време се чуваше как тупва на купчината някой обелен мамул.

— Няма да свиря „Шуми Марица“ — рече с очи Улаха и всички кимнаха в знак на съгласие. — Каквото ми кажат, това ще свиря. То кранлето всичко може да свири.

— Всичко — потвърдиха очите на останалите.

Така приключи този разговор. Домочадието потъна в движенията на ръцете, в шумоленето на жълтите сухи листа, в блясъка на прясно миришещите мамули.

В това време запя дядо Стефан. Песента му излезе от охрипналото гърло и заразправя за един хайдутин, който бил тръгнал за гората и ѝ заговорил, че как бликнали ония ми ти сълзи на гората, как заплакала тя, а той вървял и ѝ разправял къде ще иде, как с турци ще се бие, как при мило либе ще се върне, а ако не се върне, да го търсели в гората, белите му кости да открият. Като свърши, дядо Стефан вече не можеше да чува гласа си, само думите му бяха останали, толкова беше охрипнал.

Заговориха за песни, спомниха си как даскала Димов свиреше на цигулка по вечеринките, или пък за концертното рисуване, сетиха се за сватби и годявки, за някогашни седенки и не усещаха как купчините намаляват. В това време Улаха забрави какво точно беше обещал на Горския и се уплаши — какво точно му беше поръчал да свири — „Шуми Марица“ или „Интернационала“? И ако сега даде знак, с какво да почне? Той попита с очи домочадието си, но то нищо не можа да му отвърне с положителност и Улаха още повече се обърка. Попипа кранлето в чувала зад гърба си, то си лежеше кротко и си мълчеше. „Добре де — рече си Улаха, — ами ако трябва да засвирия, като Горския иска маршове, ама не ще единия?“ Улаха беше отчасти посветен в историческите и социални промени на времето и знаеше, че сега е времето на колектива, както бе пояснил и на домочадието си, като го сочеше с пръст, но не можеше да свърже тези неща с музикалните произведения. Той умееше да свири и двата марша с много завъртулки, кранлето можеше да изписка и на двата на определени места, малко игриво за маршове, ама много приятно, и след това да подеме следващата част на мелодията. Той се изпоти от страх, привидяха му се някакви неясни изводи и гърлото му се схвана.

В това време Горския бе седнал при една група и белеше кочани. Там беше и Председателя, който използваше това мероприятие, за да изложи отново своите безпокойства и да търси идеи за оправяне на положението.

— Да може да бликне нефт — продължи мисълта си той.

— Ей тъй, както си седим и белим царевица, да дойде някой запъхтян и да рече: „Хора, геолозите откриха нефт на Ръта!“

Хората около него мълчаха и слушаха внимателно.

— Или в Кожушко изведнъж да намерят златен пясък — добави Председателя и потърси около себе си някаква надежда, възторг или подкрепа. Но хората слушаха внимателно, белеха царевица и примигваха на равни интервали.

Горския се обади:

— А бе то ние да залягаме на себе си, че нито нефт, нито злато ще ни огреят.

— И в Плевенско залягах на себе си — възрази Председателя с досада, че са го прекъснали, — ама като бликна нефтът, иди го спри. Може и природен газ да бликне!

— Каквото и да бликне, държавата ще го експлоатира — рече Горския. — На стопанството нищо няма да се падне.

— Няма, ама си е друго — оживи се Председателя. — Ще надойдат хора, младежи ще пристигнат задъхани, ще се заселят тука, магазини ще открият, блокове ще построим, ще влезем в модерния живот. Деца ще започнат да се раждат на наша територия, училището пак ще отворим, а може да се наложи и друго да построим, футболен тим ще имаме, телевизори ще турим във всяка къща и тия, от големите антени, дето ловят всичко.

— Няма такива антени, дето ловят всичко — обади се Спас. — Тия ловят само Белград и Букурещ.

— Ти не се обаждай — прекъсна го недоволно Председателя. — Знам какво ще кажеш, като отвориш уста.

— Нека каже — намеси се Гунчев. — Защо да не каже човекът, нали устата му е за това, да се изкаже. — Той потърси погледа на Американеца, но разбра, че приятелят му мисли за съвсем други неща. Гунчев добави: — Туй за телевизията може да стане, ама за нефта — хич не вярвам.

— И аз — рече Спас, — никакъв нефт няма из нашия край. То ако имаше, все някой щеше да дойде, да го потърси. Кой е виждал геолог из нашия край, Председателю?

— Може и да не е виждал — сопна се Председателя, — ама ще види. Те, геолозите, само да надушат, от тях няма да можем да се отървем — изведнъж селото ще стане известно из цяла България, че и в чужбина ще го научат.

— Не знам — намеси се Гунчев отново, — в чужбина, ако е за чужбина, и сега ни знаят. Колко наши градинари има в чужбина, еее!

— Туй за нефта и аз не го вярвам — обади се и Дачо. — Виж, ако направехме гатер, работата е съвсем друга. Сега дървеният материал толкоз се цени.

— За гатер нямаме дърва — намръщи се Горския. — На тебе все дърва ти се привиждат, Дачо, а не виждаш, че бичиш боклуци на резачката. Толкоз ленти изхаби.

— Не съм ги изхабил аз — обади се Дачо. — Като ми докарват върбови трупища, ще ги изхабя с тия чворове и бубунки. Я ми докарайте чамови трупи, да видим дали някоя лента ще се счупи. А вие — само брястове и върби.

— Такива има, такива ти докарваме — рече Председателя. — Ти много-много не се оплаквай, Гатер! Държавата се е задъхала за дървен материал, ценна валута ѝ трябва, а той — гатер!

— Като се е задъхала — намеси се Спас, — да вземе, че да си отдъхне, че и горите да си отдъхнат. Горите изсякохте и все ви е малко.

— За кого говориш? — рече нервно Горския. — Кои са тия вие?

— Вие — отвърна Спас. — Ти, Председателя и държавата.

— Хм — измърмори Председателя, — значи пак взе да правиш вража агитация на публично място?

— Не правя — дръпна се Спас и му се привидяха дигите край голямата река. Един вътрешен глас го улови за гърлото да млъкне, но той добави в инат: — Хем искате да говорим, идеи да подхвърляме, хем веднага — вража агитация! Че то тъй никакъв разговор не може да се състои. Ако е за социализма, аз съм за социализма.

— Знаем ние колко си за социализма — прекъсна го Горския, — ами да не правим тия работи достойние на масите.

Той стана недоволен от всички, най-много от Председателя. „Не е масовик — помисли си Горския, — все така ще насочи беседата, че да изпусне главната нишка. А тоя, нашия, само му дай да критикува. Държавата ще ми критикува, елемента му с елемент. Дебелата му глава не увира — на сто години да стане, и няма да му уври главата.“ Той дръпна Спас настрани и му каза същото. Спас се засмя:

— Че тя старата кокошка по-бавно увира бе, Горски.

— Ти много да не знаеш, чу ли! — тросна се Горския. — Толкоз пъти съм те отървавал, ама един ден няма да мога да те отърва.

Спас се замисли как така Горския го е отървавал и много му се искаше да го запита, но се сети, че веднъж бяха говорили вече за това, когато почина жената на Горския, и рече помирително:

— Горски, нека да не се заяждаме. Кой печели от тая работа?

— Никой — отсече Горския. — Никой не печели, там е работата, затова ме е яд.

— И мене ме е яд, ама си трая — рече Спас.

— За какво те е яд?

Неусетно те пак бяха седнали на купчината и бяха продължили да белят. Спас каза, че го е яд, дето немало организация и дето не взимали никакви мерки, че да оправят положението. Удивен, Горския

се втрени в него и му се стори, че Спас и Председателя са един и същи човек, който говори с едни и същи думи за едни и същи неща.

— Как да се оправи? — запита той.

— Ами да вземем, че да развием една търговия с добитък — предложи Спас, светнал изведнъж. — Отдавна си мисля аз тая работа, Горски.

Председателя, глух за много други неща, улови отстрани идеята в тихия им разговор и се намести до тях, забрави за спречкването.

— Я кажи, Спасе — подхвана той меко. — Стори ми се, че подхвърли нещо.

— Нищо не съм подхвърлял — каза Спас, — ами, викам, да вземем, че да отпочнем една търговия с добитък. Ще внесем кочове, от Канада например, австралийски — също, орловски жребци от Русия, млади разплодници. Ще ги продаваме на стопанствата, сума ти пари ще спечелим.

Председателя и Горския се спогледаха.

— Спасе — рече Председателя, — ти все към джамбазлъка се тикаш. От Канада, от Австралия... орловски жребци... толкоз години народна власт, а главата ти не увира.

— Не увира я! — каза и на него Спас, като се смееше.

— Тя и старата кокошка по-трудно увира.

— Ще уври — рече уверено Председателя.

— Знам — отвърна Спас, — само че ме е яд, дето не ме използвате.

— Какво да използваме? — заинтересува се Председателя, с поглед от долу до горе, сякаш искаше да прецени точно какво може да се използва от него.

— Ами всичко — рече Спас гордо. — Имам опит, в джамбазлъка съм цар, мога да ви развия едно племенно животновъдство, дето му няма еша никъде.

— Ами валута? — рече Председателя.

— Ами фураж? — рече Горския.

— Ами хора? — рече Председателя. — И освен туй, кой ще ни остави да правим животновъдство, като сме полски район? Те хората и за полето не стигат...

— Не сме полски! — ядоса се Горския. — Ей го Балкана де е, какъв ти полски район!

— За държавата сме полски — каза тежко Председателя. — За Балкана може да сме горски, а за държавата сме полски район.

— Не се карайте бе — опита се да ги успокои Спас. — Нито сме полски, нито сме горски!

— А какъв район сме тогава? — запита Председателя!

— Изобщо не сме никакъв район — спокойно отвърна Спас. — Ако бяхме някакъв район, все щеше досега да се уточни дали сме полски, или горски. По-рано бяхме горски, а сега ни сложиха при полските, защото им е по-лесно...

— Кой са тия те? — запита Горския застрашително.

— Ами те... тия, дето определят районите, държавата де — рече Спас.

— Слушай, Спасе — изсъска Горския, — я вземи, че млъкни и повече не приказвай!

— Ама не приказвай изобщо и въобще — намеси се и Председателя.

— Добре — докачен измънка Спас. — Най-напред искате някакви идеи, а после — правиш вража агитация, не приказвай изобщо и въобще и така нататък.

— Не разваляй атмосферата — каза мрачно Горския. — Няма да се държиш като чужд елемент. Тук сме се събрали на седанка и няма сега да правим демонстрации.

— Добре — каза Спас. — Ще млъкна и после ще ме молите да подхвърля някоя идея, ама няма да обеля думица.

— Няма да те молим — рече Председателя. — Никого не сме молили за нищо. Ние никого не молим!

— Кой вие? — запита Спас.

— Ами ние — Горския, аз и изобщо държавата. — Председателя почувства нужда да седне при другите хора, да повдигне отново болните въпроси и добави: — Само си губя с тебе времето, Спасе.

Спас не отвърна. Като останаха с Горския, продължиха да белят царевица. На Спас очите му се смееха, а устата му бяха свити сърдито: не можеше да се разбере дали се смее, или е обиден. Дачо, седнал наблизко, белеше кочани и си мислеше, че братовчедът пак ще е на път. Той се примъкна към него и рече:

— Батьо, май пак ще те пращат на ремонт, а?

— Може — отвърна Спас. — И твоята резачка я ремонтират от време на време.

— Да имаш да вземаш! — извика Горския. — Само ще те праша, да се връщаш пак същия и на герой да се правиш. Да имаш да вземаш, никой никъде няма да те прати — тук ще стоиш и ще понасяш трудностите!

— Ще стоя — твърдо рече Спас. — Трудностите не ме плашат.

Горския се премести при Босьо и Жегъла, които мълчаливо белеха кочани. Не можеше да го слуша вече тоя Спас.

— Как си, Босьо? — запита Горския по-раншния мълчаливец.

Босьо не отвърна, нито реагира на тоя въпрос.

— Тебе питам, Босьо! — повтори Горския.

— Не ще да приказва — обади се вместо него Жегъла.

— И аз го питах, ама не ще.

— Защо! — удиви се Горския. — Че нали беше почнал да говори?

— Беше — кимна Жегъла. — Все за оная птичка разправяше, какво му изпяла и обадила, а сега мълчи и веке не поменува за нея.

— Трябва отново да е онемял. Те са такива — подхвърли Спас от другата купчина, а очите му се смееха. — Те са такива всичките.

— Кои? — запита Жегъла.

— Ами всички от техния род.

— Не знам — рече мрачно Жегъла. — Нищо не знам и не ми е ясно. Може сега да мълчи, гледаш го отвън като паметник, а вътре може да си води някакви разговори. От вън и на човек не прилича, само лицето му дето е човешко.

— Ама и ти ги плещиш едни — ядоса се отново Горския. — Какъв бил отвън, какъв бил отвътре! Човек е.

— Не е човек — настоя Жегъла.

— А какво е тогаз?

— Не знам — Жегъла се умисли и продължи: — Хем е човек, хем не е. Като погледнеш, уж всички сме човеци, пък като наближиш, виждаш, че си се излъгал.

— Уф! Заболя ме главата от вас — изстена Горския и се хвана за главата.

— От кои нас? — запита Жегъла.

— От тебе, от Спаса, от Босьо, от Председателя, от всички. Нищо човешко няма във вас — изпъшка Горския.

— Ами че аз нали туй ти разправям — рече Жегъла.

Горския скочи като подивял. Жегъла не го и погледна, беше се навел към царицата, умислен за човека и нечовека. Горския потърси с очи някого, от когото няма да го заболи глава, и съзря патриархалната група на Улаха. Седна при тях, а Улаха вече трепереше от страх. Горския го попита:

— Какво ти е бе, Улах? Да не си простинал, че трепериш?

— Ннне съвсем — отвърна Улаха.

— Слушай, Улах — каза Горския, — я вземи, че изсвири нещо бодро, да ми олекне на душата.

Разтреперан още по-силно, Улаха хвърли последен поглед към своя род и бръкна в зебловия чувал. Извади кранлето и като се прости в мислите си със спокойствието на бъдещите дни, засвири. Кранлето изписка, направи една майсторска завъртулка и над седянката се понесоха звуците на „Шуми Марица“.

КЪСМЕТИ

— Защо американска? — намръщи се Горския, като плюнчеше ожесточено молива си. — Не знаеш ли съветски песни?

— Не знам — отвърна Американеца. — Тая е прогресивна бе, Горски, за бащиния дом.

Горския го изгледа с бялото на очите си. От заранта бе тръгнал по къщите да агитира за новогодишната вечеринка. Бабите щяха да направят баницата с късмети. Какви късмети да турим бре, Горски — запита го баба Велика, — като всички веке сме за гроба? Да има млади, да им турим късмети, все нещо ще изтеглят — Вие турете — отвърна той, — пък кой ще ги изтегли, ще видим, като нарежем баницата. Ами колко късмети да турим бре, Горски, запита баба Велика, а другите бабички закимаха. Петдесет и четири — отвърна Горския, толкоз сме останали в село, толкоз турете. Имаме трима в разход. В какво? — запитаха бабичките в хор. В разход — рече Горския, — един в болницата, един при своите в града и един пътник, вече май ще го изпращаме. За Сеиза ли думаш — запита баба Петра, — няма да умре той баш срещу Нова година. Щом носят му още не е съвсем изтънял, няма да умре. Добре — рече Горския, — турете и за Сеиза един късмет, аз ще го изтегля заради него по пълномощие и ще му го занеса подир вечеринката. А за Бося да има ли? — запита баба Ралка на Ивана Пенчов. И за него, и за баба Неделя, и за Жегъла — нали вече казах, за всекиго да има. Че то толкоз късмети по целия свят няма бре, Горски — обади се баба Ана Гунчовската. Може да няма по целия свят, ама за нас ще има — каза авторитетно Горския и пак наплюнчи молива си. Огледа бабичките и продължи: Та вий, таквоз, и номера си измислете. Какви номера бре, Горски — запита баба Черна, на Ивана Стоянов майка му. Номера художествени, усмихна се Горския, всеки трябва да изпълни по един номер — я рецитация, я някоя песен, я художествено рисуване. Вие, ако речете, може и нещо колективно... Колективно ли! — тъничко изписка баба Ралка на Ивана Пенчов. — Ти, Горски, като си ни подхванал с туй колективно! Не съм ви подхванал аз, отвърна Горския, епохата ви е подхванала, ами сега да не разискваме по

принципиални въпроси. Помислете си за номерата, за късметите и кой каквото има, вино и мезе, да донесе за общата трапеза. Ще има и музика. Улаха ще свири.

Значи, с бабичките се оправих, мислеше си сега Горския, като гледаше лъсналата гола глава на Американеца и още по-лъсналите му железни зъби, правени в Америка, и със Сеиза ще се оправя, стига да издържи довърх Нова година, а сега той Американец ми подлива водата.

— Може да е за бащиния дом — възрази той, — ама някак не иде бе, Американец, на Нова година да пеем империалистически песни.

— Тая песен не е империалистическа, Горски — рече Американеца. — Щом като е за връщане в бащиния дом, значи хич не е империалистическа.

— Уф, не ми ги бай тия — ядоса се Горския. — Добре де, а на какъв език ще я пееш?

— На английски — кротко отвърна Американеца.

— Уф! — изуфка още веднъж Горския и като разбра, че няма да изкопчи от него някакъв друг номер, склони. — Добре, ама внимавай за текста!

— Ще внимавам — обеща Американеца и наложи зелената си сталинка.

Горския пак наплюнчи молива и си записа в бележника: „Амер. на англ. песен за бащ. дом???“ Босьо го посрещна в двора, забил очи в новия си мухарник, където вече висяха четири свински бута.

— Значи, няма да изпълниш никакъв номер? — приготвил молива, го запита Горския за трети път.

Босьо мълчеше.

— Разкажи пък, ако щеш, за птичката — примоли се Горския, — тая, дето кацнала на тополата и ти изпяла всичко.

Босьо вдигна очи към голата черна топола и те потъмняха. Разбра Горския, че Босьо нищо няма да разкаже. Добре, каза му той, освобождаваме те от наряд за песента и за художествен номер изобщо, затуй ще дойдеш да ми помогнеш да очистим стаята на трето отделение от пашкулите и да окачим лозунгите, дето сега ги пише Даскала Димов.

Босьо кимна в знак на съгласие.

Генерала вдигна глава от купчината листове, натрупани край пишещата машина, когато Горския влезе. Изслуша го внимателно. Номер ли, запита го Генерала, напоследък беше много отслабнал от това писане, че аз не знам нито да пея, нито да свиря. Виж, да командвам мога, цялата Втора армия съм командвал. Не, не става дума за командване, рече Горския, щом не знаеш нито да пееш, нито да свириш, тогаз прочети нещо от тез листа. Две години вече стана, откак пишеш, а ний нищо не сме разбрали от това писане. Аз още не съм разбрал, рече Генерала, а вий искате да разберете, то после ще се разбере. Добре, рече Горския, аз ти предлагам довечера да прочетеш нещо, пък кога ще го разберем, остави това на нас. Той огледа стаята му — пирамидата с оръжието, коравите партизански обувки, униформите, трофейните снаряди и тия от Втори армейски артилерийски полк. Дадено, усмихна се Генерала, ще прочета нещо, хем и на мене може да стане по-ясно, като си го чуя, аз досега на никого нищо не съм чел. Ама да е нещо по-оптимистично, рече Горския, като за случая, да не прочетеш нещо тъжно, ей тъй, дето размеква и те кара да се отпуснеш. Никога не сме се отпускали, гордо отбеляза Генерала, щом искаш, Горски, оптимистично ще прочета. Ще донеса и немски шмайзер, да попукаме навръх Нова година. Донеси го, рече Горския, и аз ще взема моя Валтер. И отбеляза:

„Генерала, нещо оптим. нем. шмай.“

— Добре, Горски, дадено — каза му Спас, като излизаше от избата. — Знаеш, никога не съм се делил от масите.

А колкото за номер, може да издекламирам уводната статия за международния туризъм, дето напоследък все по-често се говори за него...

— Спасе — изръмжа Горския, — няма да се шегуваш с международния туризъм, това е държавна политика. — Той млькна и се позамисли: „А защо да не я издекламира, щом я е научил наизуст? Това е по-добре, отколкото да прави вража агитация“ — и добави на глас: — Добре, Спасе, издекламирай я, ама да вървиш по текста, дето е отпечатан във вестника, чу ли!

— Чух — каза Спас. — А да взема ли нещо за пиене и за мезе?

— Вземи — рече Горския. — Ще правим обща, народна трапеза.

— Дадено, Горски — засмя се Спас. — Тъкмо мерех надениците. Двайсет и два метра и тринайсет санти излязоха. Ще отрежа един

метър и тринайсет санти, таман да ми останат двайсет и един метра.

„Спас, увод. стат. меж. тур. наден. 1 м 13 санти“ — отбеляза в бележника си Горския.

Дачо обеща да изпее една войнишка песен: „Анушка, дай ми любов!“

Защо пък Анушка, намеси се в разговора жената на Дачо, която подслушваше откъм кочината, че каква е таз Анушка? От бистрите води на езерото, отвърна ѝ Дачо през рамо и смигна коцкарски на Горския. Добре, щом искаш, съгласи се Горския, изпей за Анушка.

Не знам да пея, отвърна му Гунчев, нито стихотворения знам, наша Гена едно време знаеше едно „Минзухарко, мили братко“, ама аз не го помня по-нататък. Виж, да е нещо за пренасяне, някаква тежест например, веднага повиквам Йордана Бръснаря и готово, ама за художествен номер! Не знам, рече строго Горския, повикай го Йордана и довечера да сте измислили нещо — или индивидуално, или колективно. Чуваш ли, Гунчев, вие сте ударници, нашата гордост, на табло ви снимахме, портретите ви гледахме цяла година, приеми го като партийно поръчение, чу ли? Чух, отвърна Гунчев и красивите му женски очи се свиха жално, щом като е за поръчение, ще видя да измисля някой номер.

Улаха вареше казан чорба на двора и цялото му домочадие наблюдаваше как свещенодейства с голямата бъркалка. Улахинката държеше единадесетото улахинче на ръце, а коремът ѝ беше пак набъбнал. Какъв номер ще искам от Улаха, помисли си Горския. Той номерът му един — роди се едно, веднага поръчва и зарежда следващото. Затегна ли кранлето, запита го той. Затегнах го, бай Горски, ухилен отвърна Улаха. Цялото домочадие прие усмивката му и я разтегли в полукръг. И тъй, Горския си излезе от някогашната бабина Мина къща, дете съветът я отпусна на Улаха като малцинство, пък той все повече ставаше болшинство. Нищо, нека раждат, рече си Горския държавнически, нека раждат.

Накрая той откряна вратата на Сеиза и го намери в долната соба. Лежеше до джамала, покрит с нечаршафосан юрган и отгоре му одеяло на палми, бледен и готов за път, а баба Неделя седеше по турски край него и го гледаше неподвижно с вечно младите си зелени очи. Чакаше го.

Чака го проклетата, рече си Горския наум, всички ни е повивала и всички ни ще изпрати, а после се сети, че тъкмо баба Неделя е напалила джамала, че е сварила мляко на умиращия и се е грижила за него, защото той нямаше никого. Затова Горския ѝ кимна благодарно и приближи.

— Сеиз — прошепна Горския.

— А! — сепна се Сеиза, загледан в далечините, които го очакваха.

— Сеиз! — повтори Горския. — Довечера ще правим новогодишна вечеринка. Всички ще дойдат, чу ли?

— Чувам — глухо отвърна Сеиза с гаснещи гълбови очи.

— Баница с късмети сме приготвили — додаде Горския. — За всекиго ще има. И за тебе ще има, Сеиз, чу ли? — Сеиза кимна, очите му малко просветнаха. Горския добави: — Може да отmine, Сеиз, не се предавай!

Умиращият премести поглед към лицето на баба Неделя, грейнало в зелено сияние под шамията, и чертите му се раздвижиха. Носът му още не е съвсем изтънял, помисли си Горския, изпълнен с надежда — може и да му размине.

— Не се предавай, Сеиз — рече той и погали костеливата му, все още топла ръка. — Късмет сме ти турили в баницата. Лично аз ще ти го изтегля и ще ти го донеса. Чуваш ли, не се предавай! Може и да размине.

— Няма, Горски... — с мъка изговори Сеиза, — а ти... ти... доне-донеси ми къс-ме-та... чуваш ли?

— Чувам — отвърна Горския, извади бележника си и записа:
„Сеиза, късм.“

НАЧАЛО

Недьо похлопа на вратника. Почака, отвътре не се чуваше шум. Пак похлопа, ушите му звъннаха от тишината. Подир малко се тракна врата, стъпки прошумоляха, дрънна бутнато котле. Баба Неделя се появи, разбра каква е работата по смутеното лице на Недьо, но пак попита:

— Почна ли?

— Май че почна — смотолеви той.

— Ида — рече тя.

Дачо се беше събудил след съня с кукумявката. Потърси раните по лицето си — кукумявката го беше кълвала дълго и настойчиво, — но рани нямаше никакви. Като чу хлопането, Дачо се измъкна от леглото и взе да занича през решетките на прозореца.

— Почна — рече той на жена си.

— Кое? — запита тя насън. — Заваля ли?

Тя пък беше сънувала, че времето е едно такова притеснително, горещо, че слънцето припича откъм Ръта и че идат тежки напрасцели облаци.

— Не — сбута я Дачо, — никакъв дъжд няма да вали, ами май че Зорка ще ражда тая нощ. Недьо повика баба Неделя.

— Вай! — извайка жена му и скочи от леглото.

Докато Дачо будеше Горския, жена му прескочи до Графицини. Графица обади на Спас, а пък той събуди Босьо. Графица изтича и до Жегъла, отби се и у дядови Стефанови. Гунчев чу гласовете и заедно с Американеца събудиха Йордан Бръснаря, който беше сънувал някаква жена, ама много кръшна и много дебела, защото четвъртата му жена пак беше умряла и всички разправяха, че той я е уморил, както и първите три. Генерала изобщо не бе заспивал. Остави пишещата машина, без да прочете написаното досега. Председателя чу шума и гласовете под прозореца си и помисли, че пак се е запалила кооперативната слама, както миналата година, дори потърси под възглавницата револвера си.

Нагоре из махалата вече светваха лампи, бабичките ставаха, старците се прокашляха. Селото светна посред нощ, все още в сняг, макар че южнякът беше избучал в Боаза вечерта, а вие знаете как бучи южняка в Боаза и как изяжда снега след това. Генерала облече стария шинел и излезе, по пътя вървяха хора и той тръгна с тях, някои приказваха тихо, други мълчаха, още не бяха се събудили съвсем или не бяха заспивали. И тъй, пред къщата на Недьо се събра цялото село, а Зоркината къща стоеше тъмна в общия двор. Откак се ожениха, Недьо събори оградата помежду двата двора, но откъм пътя я остави — тъй че сега имаха два вратника и две къщи, а дворът беше един. През вратниците влизаха хора, търсеха място под сушините, макар че не валеше, само небето беше тъмносиньо и ниско, като след южняка. Цялото село се събра в тоя голям двор.

— Кольо фелдшерчето пък точно сега замина за курсове — мърмореше Горския. — Да бяхме повикали акушерката от Златаново. Баба Неделя вече май не вижда, пък и отде да знаеш...

— Добра си е баба Неделя, Горски — обади се баба Ана Гунчовската и тръгна към къщата да помага. След нея заситниха баба Велика Йорданчината, баба Петра Кустовската, баба Ралка на Ивана Пенчов, баба Черна, на Ивана Стоянов майка му, и баба Дамянца Бараганчанката. Графица и Стояна понечиха да идат след тях, но Председателя ги спря.

— Стига толкоз — рече той, като закопчаваше кожуха си. — Няма горе да правите съвещание я!

— Добре де — отвърна Графица, — че нали и ние можем да помогнем с нещо, я вода да донесем, я...

— Има кой да свърши тая работа — каза Председателя.

— Ние вече наредихме, образувана е колективна бригада за помощ. Ако потрябвате, ще ви пратим и вас. Стойте сега и мълчете.

Но на никого не му се мълчеше. Хората се гушеха в сушините или тъпчеха на едно място в кишата на двора. Южнякът бе млъкнал, чуваха се капчуци, кашляне и драскане на кибритени клечки. Миришеше на дим от къщния огън, който поради безветрието падаше ниско и търсеше закопаните лози в градината или тлеещите петна потъмнял сняг, миришеше на ранни цигари, на стоплена овча кожа, на какво ли не миришеше само! Усещаха хората и се чудеха откога не са се събирали така. Никога не се бяха събирали, тъй посред нощ и

посред зима. Затова не им се мълчеше никак. Дори Улаха изпитваше желание да каже нещо, но не знаеше какво. По едно време директорът на бившето училище Даскала Димов прошепна с развълнуван глас:

— Брей, това ще е първото раждане от толкоз години!

— Ами Улаха? — обади се Спас.

— Улаха не е кореняк — рече Горския.

— Какво искаш да кажеш — засегна се Председателя. — Че и аз не съм кореняк. Няма да вземем да делим сега хората на кореняци и некореняци. В републиката всички граждани са равни.

— Равни са — спокойно отвърна Горския, — но населението се дели на различни слоеве.

— Няма слоеве — рече Председателя намусен и прошепна на Горския: — Хайде сега, и ти сам почна да разпалваш расови въпроси. Каква е тая дискриминация?

— Не бе, Председателю — засмя се Горския. — Улаха си е наш човек, ама е нов още за селото.

— Не е толкова нов — докачи се още повече Председателя, — и аз не съм толкова нов.

— Не си — обади се Спас. — Вече май свикнахме с тебе.

Замълчаха примирени. Дачо използва примирието и каза:

— Пък аз тъкмо сънувах една кукумявка, че ме кълве по лицето. Май няма да е на хубаво...

— Няма да е на хубаво — обади се и дядо Стефан. — Веднъж и аз сънувах кукумявка. Точно по лицето ме кълвеше, а след туй ми взеха бостана.

— Ти пък тоя бостан още сто години ще го жалиш — намръщен го прекъсна Горския. — Да вземем, че да ти го върнем, голяма работа от твоите три декара.

— Три декара и два ара — поправи го дядо Стефан. — Няма нужда да ми го връщате, Горски — добави той кротко и подсмъркна. — Аз бостана съм го прежалил. То едно нещо, като го вземеш, после и да го върнеш — не е същото!

— Не е я — мрачно се намеси в разговора и Американеца. — Никога не е същото. Много добре ги знам аз тия работи.

И Босьо искаше да се намеси и да каже, че е точно тъй, но си премълча. „Да — каза си той, — нищо, което е било веднъж, не се връща същото. Ето, и птичката се върна и ми изпя моята собствена

песен, а аз не мога да я обясня на другите хора. И тополата не беше същата като някогашната, червясалата, дето я отсякохме с тати. Всяка топола, всяка песен и всяка птичка са си различни — каза си тъжно Босьо — и ние сме различни, макар че уж сме си същите. Да.“ — каза си Босьо наум и млъкна, дори за себе си.

Облаците бяха дръпнали малко, в небето трепнаха звезди, но капчуците не млъкваха, а в двора трепкаха огънчета на цигара и човешки сърца. Хората бяха насядали по качета, по сандъци, по трупчета, по дървета, струпани под навеса, къде ли не. Дядо Стефан бе седнал в някогашната си бричка, която съветът бе откупил, за да изпраща старците в последния им път, а Недьо я беше взел да ѝ стяга яйговете и остана у него на гараж.

— Аз пък сънувах, че ще вали — реши да каже нещо и жената на Дачо, но той я прекъсна грубо:

— Ти мълчи сега. Никой не те пита дали ще вали и какво си била сънувала.

Жената млъкна и каза на себе си онова, което трябваше да му отвърне. Удовлетворена, тя си го повтори още няколко пъти и притихна, да види какво ще кажат другите. Вместо другите пак заговори Дачо:

— Да ѝ се не надяваш на таз Зорка. Вече внуци има и пак ражда. Здрава ѝ е утробата на нея, целият им род е як и здрав.

— Ами онез — рече Спас, — дето са в града — синовете и дъщерите на Зорка и Недьо. Те ще ги прокълнат навеки.

— Няма да ги прокълнат — рече Председателя. — Ние всички сме зад Зорка и Недьо. Цялата страна е зад тях и всичките закони барабар. Аз съм разписал гражданския им брак като вдовец и вдовица. Толкоз години са живели като съседни и са се разбирали, защо да стоят самотни един от друг, като се имат хората. Никой няма право да ги кълне.

— Само да се роди здраво детето — прошепна Гунчев, загледан в светналите прозорци с красивите си женски очи.

— Може и да умре — рече Дачо. — След известна възраст на жените кръвта им става отровна.

— Устата ти е отровна — не издържа жена му, но той я сръга леко в ребрата и изсъска:

— Тебе никой не те е питал. По-добре си мълчи.

— Дано се роди здраво детето — промълви Стояна и заплака само със сълзи, без глас. И Графица заплака, заразена от Стоянините сълзи, и някои други жени хлъцнаха, спомнили си своите раждания, че и някои мъже се насълзиха, без да усетят — то плачът е като смеха, като тръгне, не можеш да го командваш.

— Уф — какво се разциврихте — рече Горския, — сякаш сме дошли не на раждане, а на погребение. Улах — добави той, — да беше донесъл кранлето, да е готово за всеки случай.

— Не ща — дръпна се Улаха уплашен. — Не ща да го нося туй кранле. Аз му викам едно, а то свири друго.

— Ще свири, каквото му кажеш — отсече Горския. — От тебе зависи какво ще просвири. Я иди го донеси.

— Не ща — повтори Улаха и се заизтегля към вратника през размразените локви.

— Иди бе, Улах — подвикна Горския. — Няма да има никакви изводи.

— Щом няма да има, пък да го донеса — измънка Улаха, ама много не му се вярваше.

Недъо обикаляше по сайванта като пиян. Местеше столове, слезе долу, откачи една кобилица, разнася я, после пак я закачи. От вътрешната стая се чуваха стоновете на родилката и магьосническото нашепване на баба Неделя. В стаята влизаха и излизаха бабички, носеха вода, шептяха си възбудени, пъдеха Недъо, кълняха го и се усмихваха съзаклятнически една на друга.

— Недъо — викна му Горския от двора, — я ела при народа бе. Ти твоята работа вече си я свършил, ела да чакаш при нас.

Прихнаха да се смеят, сълзите изсърхнаха, дори Жегъла се засмя. И Босьо се засмя наум, само Американеца си остана с вечния си неизменен израз на лицето, но вътре душата му се засмя с всичка сила.

— И все пак не ще да е на хубаво таз кукумявка, дето я сънувах — рече Дачо.

— Ти мълчи, братовчеде — каза Спас. — Млъкни най-после с таз кукумявка. Уж си човек прогресивен, пък вярваш на сънища.

— Не вярвам, бацьо — каза Дачо, — ама пък отде да знаеш, той нали всеки сън си има някакво предназначение... — Има — съгласи се Спас. — Наистина, всеки сън означава нещо, ама то си е цяла наука, а

не суеверие. Чел съм аз по тези въпроси. Каквото си преживял, вътре в тебе се смила и пак се появява.

— Че аз отдавна нито съм виждал, нито чувал кукумявка! — учуди се Дачо. — Отде да я смеля тогаз тая кукумявка?

— Просто не си я забелязал досега — отвърна Спас ухилен и посочи с очи към жена му.

Всички пригнаха да се смеят, само Дачо и жена му не можаха да разберат причината на смеха, но все пак се обидиха и замълчаха.

В това време запъхтян пристигна Жепето, като се бършеше по тила с голяма носна кърпа. Седна на един ок, пое дълбоко въздух и рече на пресекулки:

— Ставам, ей тъй... по никое време... гледам към село — цялото светнало. Рекох си, я мобилизация, я атомна война е почнала... Просто съм тичал дотук — пък тя каква била работата!

— Ти, Жепе, от любопитство ще пукнеш — обади се дядо Стефан от някогашната си бричка. — Ами ако сега мине някой влак, кой ще му даде път?

— Никакъв влак няма да пристига. Първият ще мине по първи коловоз точно в нула пет, нула нула — рече Жепето.

— А по втори коловоз кой ще мине? — запита Спас.

— По втори коловоз ще минеш ти — отвърна Жепето ядно. — Като го построим, по него ще те изпратим с краката напред, заедно с проклетото ти казанлъшко магаре.

— Хората раждат — възрази Спас, — а той предвещава смърт. Май че и друга кукумявка се намери!

Пак се разсмяха. От сайванта се обади баба Ана Гунчовската:

— Млъквайте бре! Какво сте се разхихикали, да пукнете дано!

От стаята на родилката се чуваха къси, чести викове. Недьо се спусна към къщата, но баба Ана Гунчовската го върна назад. Председателя погледна часовника си, но часовника му го нямаше, беше забравил да го вземе. Вместо това в джоба му тежеше револверът. „Тюх — затюхка се Председателя наум, — за какво съм го помъкнал туй желязо, дявол да го вземе. Ако жената роди, няма да разберем в колко часа е родила.“ Виковете се повториха, хората по двора и под сушините и навесите наостриха уши. Виковете стихнаха, но тенекиите на покрива дръннаха, комините засвириха изведнъж. Южнякът пристигна внезапно, разклати черните клони на дръвчетата, разтрака

вратниците. Оттук се чуваше как бучи в Боаза — ако имаше сняг, южнякът за няколко часа щеше да му види сметката. Всеки си мислеше сега, че след южняка утре може да довтаса севернякът и да закачули селото с нов, къде по-голям сняг. Само Недьо не мислеше за Боаза и за ветровете. Той седна на един обърнат кош от плява и изпъшка:

— Може и да умре, горката!

— Няма да умре — уверено рече Спас. — Ти мене слушай, Недьо. Ще роди, няма да умре.

— Няма — каза и Горския.

— Няма — натърти и Председателя и тогава всички в двора и под сушините и навесите казаха:

— Няма!

Недьо се озърна, съзрял толкова много лица и чул толкова много гласове, и промълви:

— Боже господи!

Генерала, който бе мълчал досега, облегнат на една ритла, разкопча шинела. Беше му станало топло. Знаеше той, че ще запише цялата тая ветровита и притаена нощ, и вече му се стори, че я пише — понякога нали тъй трудно се различаваше действителното от записаното. „Да — записа той в ума си, — хората са живи и издържат всичко. Животът си тече независимо от всички премеждия, той е посилен от всякакви спирачки и нещастия, тече и излита напред, нагоре — навсякъде.“ „Малко схематично го записах — рече си Генерала, — малко заприлича на статия, ама нали и статиите са такива, какъвто е животът.“ И продължи да записва наум.

— Добре де, ами как ще го кръстим тогаз — запита Дачо сред настъпилото мълчание.

— Ако е момиче, да вземем, че да го кръстим на името на селото — обади се Гунчев и красивите му женски очи се разшириха. — Никак няма да е лошо.

— Няма да е момиче — рече Йордан Бръснаря.

— Отде знаеш? — запита Горския.

— Знам. От Недя се раждат само момчета.

— А от Зорка пък само момичета — вмъкна се и Жепето. — Момиче ще е.

Заспориха дали ще е момче, или момиче. В това време пристигна Улаха с увитото в зебловия чувал кранле. Вмъкна се в двора и се скри в

една сянка, да е по-далеч от Горския. Дядо Стефан се провикна уверено от някогашната си бричка:

— Момче ще е. Ами тогаз как ще го кръстим?

Председателя пак потърси часовника си и се почеса по главата.

— Да — каза той. — Имам една идея. Ако е момче, да го кръстим Димитър, на името на най-стария човек, който почина наскоро — дядо Димитър Столетника. Да му вземе името и да живее сто и една година.

Хората мълчаха. Мислиха, премисляха и решиха, че никак няма да е лошо, ако е момиче, да го кръстят на името на селото, а ако е момче — на името на дядо Димитър Столетника. Та Зоркините и Недьовите деца бяха обрели имената на дядовците и бабите си — родовият закон беше спазен! Пък и нали тоя брак си беше съвсем друга работа, отделна, и всеки чувстваше, че има пръст в тая работа.

Така каза и Горския:

— Всеки има пръст в тая работа, тя е наша, обща, колективна, държавна работа, бих казал. Ние да решаваме и аз предлагам дори да гласуваме с явно гласуване. Кой са съгласни?

— Съгласни сме — извикаха всички в двора и вдигнаха ръце.

— Чакайте бе — извика Спас. — Чакайте и ме чуйте, нали съм кум на Недя. Нали има демокрация, а още не сме питали бащата и майката. Ей го Недьо, седи на коша, а ние гласуваме без него.

— Че да гласуваме пак — обади се Недьо като замаян и стана от обърнатия кош.

Горския повтори тържествено.

— Добре. Който е за това, да се кръсти новороденото на името на селото, ако е момиче, и на името на дядо Димитра Столетника, ако е момче, да гласува с вдигане на ръка.

И вдигна ръката си. Всички гласуваха „за“, включително Недьо. Нямаше „въздържали се“, нямаше „против“. Не забелязаха, че при гласуването всички бяха станали прави, дори Улаха излезе от сянката. „Да — записа си наум Генерала, — всички гласувахме и бяхме заедно като полк преди битка. Сякаш ни предстоеше голямо и тежко сражение, най-голямото и най-важното сражение за нашия полк.“ „Да — каза си наум Босьо, — всеки човек се ражда веднъж и веднъж намира своята птичка. Само тя може да му изпее песента, дете е създадена за него и за никого друго.“

Председателя се огледа наоколо и каза в тишината:

— Брей, че сте хора бе! Ашколсун!

— Иване — обади се Спас и всички се обърнаха към него да разберат чие име е назовал. Председателя също се обърна. Разбра, че Спас го гледа в очите и че е казал неговото име. — Иване... — повтори Спас. — Иване — каза го за трети път и млъкна.

Тогава всички казаха гласно:

— Иване!

Председателя остана с отворена уста, за първи път гот наричаха с името му, и то всички, и Горския се обърка, й хората нещо зашепнаха и нещо им стана, ама какво, никой, не разбра, пък и да разбираше, не можеше сега да го обясни. Те така се бяха увлекли с гласуването и с това объркване, че не усетиха кога баба Неделя бе излязла на сайванта. Когато я видяха как светнаха със страшна сила вечно младите й зелени очи, те се люшнаха нататък. А тя събра целия си глас и изпя високо, да я чуят всички на двора:

— Хай честито ви, хора! Роди се момче!

ЧАСТ ВТОРА

ВЕЧНИ ВРЕМЕНА

Иван въздъхна.

Беше изкопал гроба плитък, около метър и нещо на дълбочина и половин метър на ширина. Колко му е, едно нищо и никакво сандъче, не е ковчег. Обърната към върбата, жена му Коца хлипаше. Милозлива бе, плачеше от малко. Наоколо пресни гробове, сиво-жълти, още тревата непокарала. Бяха продължили парцелите — Ликоманов кандиса да отпуснат малко от блоковата земя за заселниците, да ги заравят на новото място. Като е милозлива, защо мърмори за щяло и нещяло, раздразнен се питаше Иван. Натъкмена с новите си дрехи и някогашния румънски контош, майка му, баба Черна, бе приклепнала пред сандъчето. Какво седим сега, кипеше Иван Стоянов — да го заравяме и да си ходим, Ликоманов ме чака, а аз съм се изправил пред това сандъче. Че и Стоян докарахме, да ни гледа сеира момчето. Намръщен, той обходи с очи широкия гръб на жена си, сведената фигура на майка си и спря на момчето, едро, кокалесто. Ей туй останахме, рече си Иван омекнал, всички се разпиляха. Спориха много с баба Черна, тя искаше кръст, а Иван — пирамидка, червена като на всички други. Никаква пирамидка, че и червена на туй отгоре — отсече баба Черна. — По-рано си беше заровен под кръст и сега под кръст ще е. Скова Иван Стоянов две дръвчета, боядиса ги с черна боя и изписа с бели букви трите имена на баща си, датите на рождението и смъртта му. Двайсет години бяха изминали, откак бе умрял.

Духаше топъл вятър, от тоя, дето съхне на езика. Наблизо, в края на блока, църкаха врабчета. Баба Черна положи ръце върху боядисаното сандъче. Коца подсмърчаше, а Стоян примигваше, загледан в ръцете на баба си.

— Стояне! — изпъшка баба Черна.

Момчето трепна.

— Мале — ниско промълви Иван, — да бяхме някак така, побързо!

Тя вдигна глава, сбръчканото ѝ лице, тъмно, с оцъклени, сухи очи, стана още по-тъмно. Иван млъкна. Майка му започна да милва

сандъчето и да му разправя как напуснали родното село и се преместили тука, в полето, дето нямало баир, и Балкан нямало. Земята била плодна, ама де била нашата земя, то тука трактори, комбайни, торове, авиация — плод много, ама нашата земя си била друга.

— Каква беше нашата земя? — изръмжа Иван Стоянов. — Камъни!

— Камъни ли? — изсъска баба Черна. — От тия камъни си ял и си порасъл.

Не го слушай Ивана, продължи тя на сандъчето, че от тия камъни е порасъл, но сега да не отваряме на въпрос, а ти не се кахъри, тука сме добре, и къща дигна Иван на три ката, и дворът му двор, и градината му градина, тя къщата още не е измазана, сега не бързат да ги мажат, че цвят не им липсвал, ама викам аз на Ивана и той обеща, че къща без мазилка и без цвят е като оскубано пиле. Тя земята тука дава, каквото боднеш, покарва, и всичкото му всичко, и парите му пари, че и перална машина купи Иван, то като няма вода още, само до машина втасахме, ама да не го отваряме на въпрос, а водата я поливат. А пък хора, Стояне, бол, стичат се от нашите села, и от колибите има, и рекох аз на Ивана, иди докарай баща си, там вече няма работа той, не скланяше, ама накрая склони да си дойдеш при нас, макар и на чужда земя, пък Иван като се сопна — не е чужда, вика, наша е таз земя, на народа, на държавата, не е наша, викам аз, а чия е, не знам, пък Иван като се напуши, комунист станал, по-лют и от Горския, дето взе земята, а сега не знае какво да я прави, ама Иван дума не дава да обеля против тях.

— Мале — прекъсна я Иван, като се огледа, — давай по-кратко! Хора ще дойдат.

— Че да не крадем бе, синко, Стояне — обърна се тя към внука си, — я ела, баби, ела!

— Остави детето — обади се пак Иван, — ами давай да го заравяме.

— Я ела, Стояне — повтори баба Черна, без да обръща внимание на сина си, — ела, баби, че ти си го подновил, ти ще го носиш по-нататък.

— Кого да нося? — не разбра внукът, пристъпил към нея.

— Кого? Дяда си. Него ще носиш, щом името си му взел. Я ела.

Внукът коленичи до нея нацупен. На кръста, оставен до сандъчето, бяха изписани и трите му имена — Стоян Иванов Стоянов,

— но момчето не помнеше дяда си и не му стана мъчно.

Тури си ръцете тука, рече баба Черна, и той положи ръце до нейните. Сандъчето беше студено и чуждо, и черната боя още лепнеше. Тъй, продължи баба Черна, та викам, Стояне (малкият я погледна, сякаш говореше на него), не на теб, ти мълчи и слушай сега, та викам, всичкото му всичко, а цък внучката Цонка учи за техничка по изчислението в града, то сега всичко се изчислява, а Бончо е войник, идва си в отпуска, с мустачки, одрал ти е кожата. Като изкара войниклъка, щял да учи за доктор, то сега само доктори и учени, а малкият, ей го тука, още хвърчи и го мързи много, дай му само телевизия на него, ще я изяде таз пуста телевизия, ама какво да го правим, той ще те носи тебе и ще те продължава.

— Мале — обади се и Коца. Вече не подсмърчаше.

— Ти мълчи — срязва я баба Черна.

Коца млъкна. Иван пушеше, като се оглеждаше наоколо и хапеше уста. Коца се умисли за своите родители, погребани отдавна, за младостта си, но се оплете в по-близки събития и грижи. За Бончо се умисли и за оная медицинска сестра, дето се беше хванал с нея. Да не е глупав — да свърши войниклъка, да се изучи за доктор, че тогаз. Тез, дето ще ги любиш, Бончо, беше му казала Коца там, при портала на поделението последния път, те сега се раждат. Бончо се разсмя и отпи от ракията, дето му я беше донесла, и младши сержантът отпи, като се оглеждаше към алеята с тополките, да не иде някакво началство. И за Цонка си мислеше Коца сега, много я биваше нея по математиката, щеше да работи в изчислителния център. Отдех се появи такава оперена, самостоятелна, с бръчки на челото. Пак ще кажа на Ивана да й даде онез петдесет лева да си ушие дълго палто по модата. Ще й дам аз едни петдесе лева и едно дълго палто, бе кипнал Иван Стоянов, порано душата ми извади за къса рокля, кълките й да се виждат целите, сега пък дълго палто! Урсуз е Иван, ама ако не склони, аз ще й дам парите, като ни платят паричните. Коца погледна свекърва си, защо мъчи тъй момчето. Преклонението пред покойника, забравен отдавна, и мимолетната й жалост се бяха изпарили. Да свършва по-бързо, си рече Коца, че станахме за смях.

— Мале — не издържа Иван. — Дай да го заровим, пък подир туй приказвай. Работа имам.

— Подир туй ли? — изписка баба Черна. — Цял живот все подир туй — подир туй, подир онуй! Двайсет години дума не съм обелвала! — Тя разпери ръце и изплака:

— Стояне!

— А! — обади се внукът. Коленете му бяха изтръпнали, понечи да стане.

— Стояне! Стояне! — извика пак баба Черна и се похлупи върху сандъчето.

На Иван чак сега му домиля, стегна го в гърлото. Цяла година го бе задявала да донесе костите на баща си и той най-после склони. Взе мотоциклета, привърза отзад бела и сандъчето и отиде. Едва намери гроба, кръстът избелял, буквите похабени, кандилото счупено и клеясало, тревата изгубена в бурен. И чесън бе покарал. Иван оскуба чесъна, гадеше му се. Ненадейно из буренака изникна баба Неделя.

— Ще го изравяш ли, Иване?

Иван не отвърна. Заби бела в краката на баща си. По-рано, преди дваайсет години, като погребваха баща му, баба Неделя пак беше тука.

Между гробовете имаше петна нестопен сняг, посинял, мравки пъплеха в припечите, земята леко димеше. Съклет и отмала наливаха мускулите, в очите трептеше синкавият въздух. Попът напяваше носово, наоколо прелитаха гълъби. Бяха дошли братята на Иван: Кръстю, майор, препасан и тържествен, с почервенял дебел врат и разплакани очи, и Игнат — бледен, жълт, с тънко черно палто и леки половинки, внимаваше де стъпва, да не ги окаля. Майка му, похлупила ковчега, милваше краката на покойника и виеше, и нареждаше — на кого ги оставял, къде отишли нивите, защо не продал още навремето оная на Урушкия стубел, за вола Сивчо нареждаше, дето чукал нощем с рога о яслата, че бил жаден, за кучето Гарип, за венчилото, как я откраднал баща му и как избягали в Долната махала, у Гунчовските. Баба Неделя бе приклепнала край главата на мъртвеца, пъдеше налетелите лицето му мравки и подреждаше цветята. Тя го бе повивала при раждането, тя го бе изкъпала при смъртта. Цялото село бе повивала баба Неделя, цялото село щеше да изпрати и изкъпе.

— Ще го изравяш ли, Иване?

— Ще го изровя — тежко отвърна Иван, забил очи в пръстта.

Дървото се разпадна, като удари с бела. Прах, рече си Иван, само една прах е останала, нищо повече. Не му беше мъчно, душата му бе

студена, сякаш копаеше гериз. Закоравяла и отрупана с близки и всекидневни грижи, тя не се поддаде на жалостта. Не можеше да изкопае нито миналото, нито младостта си, нито слегналите се в пръстта години. Копаеше обикновена пръст. По едно време се извърна, видя очите на баба Неделя, горящи и зелени, и потръпна. Наведе се отново, остави бела и разрови с ръце. Прах, прах, после напипа костите, отърси ги от пръстта, измъквайки ги една по една, и ги събра в полиетиленовата торба. Свлече пръстта в гроба, утъпка я, кръста захвърли в буренака. Изправи се запотен и намръщен. Срам го беше от костите, от деня го беше срам.

— Иване! — обади се баба Неделя.

— Какво! — сепна се той, беше я забравил.

— Там ли ще ги носиш?

— Там.

— Ами Черна какво прави? Жива ли е?

— Жива.

— Дълго ще живее тя — измърмори баба Неделя. — Като й бабувах, връвта й едвам се откъсна. Як й е пъпът на нея, Иване.

И пак се взря в него. Неиздържан погледа на горящите й зелени очи, той се наведе към торбата. Туря я в сандъчето, беше му сковал дръжки от двете страни и като го вдигна сега, се удиви, че е толкова леко. И чак тогава си спомни оня ден, когато за първи път над него изгря широкото лице на баща му, закрило слънцето. В сянката Иван бе чул гласа му, думите за земя, за кръстци и декари, чул бе звън на хлопатари и вечерни стада, клопане на маслобойна. Грамаден беше тогава баща му, по-висок от Балкана.

— Иване?

Той остави сандъчето на земята и започна да облича шушляковото яке с двете катарамии на гърба.

— Нали знаеш, че аз съм го повивала?

— И тебе съм повивала, Иване.

— И мене. Че какво от туй?

— Нищо. Ами знаеш ли от какво умря баща ти?

— От какво! От сърце умря.

— Ами, от сърце! От тебе умря, Иване.

— Я не дрънкай!

— От тебе умря. Дето даде земята...

— Хайде, сине — обади се най-после баба Черна.

Целуна тя сандъчето, после повика снахата и внука си, да го целунат и те. И Иван се наведе, допря събрани корави устни до прясната черна боя. За миг му стана чудно, че той се е навел над баща си и е закрил слънцето и че наоколо вече няма никакви баири, никакъв Балкан. От близките блокове идеше глухият тътен на трактори. И двамата му братя ги нямаше: Кръстьо, отдавна пенсиониран, и Игнат, с тънкото някога палто и половинките, дето внимаваше да не ги окаля. Нямаше ги и синорите, които изораваха тогаз, и малките блокове на първото стопанство, нямаше ги събранията до зори, опушените от тютюн стаи, шишовете, дето бодяха в плевните на хората да търсят скрито зърно, нямаше го Велико, дето се обеси в обора, нямаше ги бележниците, дето Иван Стоянов бе записвал с криви букви науката и политиката, нямаше ги онез дваисет и два декара на баща му, пустите дваисет и два декара земя.

Хвърлиха по една бучка пръст върху сандъчето и Иван започна да го заравя. Като хвърляше с лопатата, струваше му се, че засипва не само костите на баща си, а и цялото старо родно село. Намръщен, стиснал уста, той свлече в гроба и Барагана, и бостана при Васьовото, и нивата на Урушкия стубел, и ливадата в Кожушко, и лозето във Вехтите лозя. Отдавна бе съборил бащината си къща, а тя рухна едва сега, подир сандъчето, вдигна пушката и той бързо я покри с пръст. Закопа и баирите, и Новите лозя, и Ръта, най-после смъкна и Балкана, засипа и него с пръст, с полска пръст. Като изравни и оформи гроба толкова, колкото да беше побрал един умрял човек, той забодде кръста при главата на баща си и се изправи.

Баба Черна преля пресния гроб, подреди цветята и разтвори бялата бохчичка. На всекиго тури в протегнатата шепа по малко жито и се заслуша. Слушаше тя как дъвчат сладкото жито: Иван все тъй напушен, свил уста, снахата Коца, разсеяна и отпусната, с далечни и празни очи, и внукът Стоян, разпилян нейде из ширното поле. Тя извади кутията с бонбоните „Мока“ и скъса обвивката. Взеха си от бонбоните.

— Вземи си още един — рече тя на внука си и му се усмихна ласкаво. — Нали името ти е двойно.

Стоян изяде още един бонбон. Поне да му бяха показали костите, да беше ги видял, а то едно нищо и никакво сандъче. Момчето

премигна, слънцето го беше напекло. Вторият бонбон неусетно се стопи в устата му, но не се реши да си поиска трети.

— Е, мале, аз ще вървя — рече Иван с облекчителна въздишка, — че Ликоманов ме чака.

— Че върви — махна баба Черна. — Всички си вървете.

— А ти? — запита Коца — Няма ли да се прибереш с нас?

Старата не отвърна. Изчака да затихнат стъпките им, да свият покрай блока и да поемат пътеката. Грабна от бохчичката и остави шепа жито в една хартишка под кръста. Пак подреди цветята и приседна до главата на мъжа си.

— Ех, Стояне — заговори тя. — Ей туй място, дето ти е отляво, е за мене. Накарах Ивана да закупи и двете, и твойто, и мойто, за вечни времена. То вече вечни времена няма, никой не знае дали утре тракторът няма да мине и да ни изоре и двамата.

Баба Черна се заслуша в ръмженето на трактора откъм блоковете, но не обърна глава натам.

— И да ни изорат — продължи тя, като галеше пръстта, — поне ще ни изорат заедно, вече няма да се делим. Ти земята не я мисли, Стояне, то земя вече няма, и блокове май няма да има, че сега комплекси щели да правят. Наш Иван става и ляга сал с тез пусти комплекси. Масиви, вика, мале, ще правим, модерно стопанство: масиви по двайсе хиляди декара единия. То всичкото им е на хиляди, с малко вече не могат. Каквото рекат, и го правят, няма кой да ги спре.

Едно време до града беше далече, на другия край на света, а сега всичко им е близко. Сега и месечината им е близко, стъпват си по нея, когато си рекат, и по телевизията даваха. Да станеш и да надникнеш в телевизията, очите ти вяра няма да хванат. Нищо не остана, Стояне, само една лакомия е останала, все повече и повече искат, и земята вече не им стига, ами из небето щувъкат, а доде стига туй небе, един господ знае, ама то дертовете край нямат, пък ти не се кахъри, Стояне, сега и ти си близичко, ей го, на два разкрача — ще идвам цветя да ти донеса, водица да ти прелея, житце да ти оставя, то сега житото не е като нашето, купешко е, ама друго няма.

Къщата, и тя е близко, на Ивана му спори, и децата пораснаха, и Кръстювите, и Игнатовите се учат и се подреждат, а Кръстювата Виолетка породи момче, на тебе го нарекоха, пак да те подновят, да не секваш. То много стояновци станаха, всички ще те носят тебе, ама къде

ще те занесат, един господ знае, ако рекат един ден да тръгнат за месечината, и там ще идат и ще те пренесат, а мене няма кой да ме носи.

Седем женски унуки имам, ама никоя не кръстиха на мое име, да ме поднови и да ме носи, и всичките ме отминаха, че ми било черно името, не щат да се зачернят. Страх ги е, Черна съм била, Стояне, такваз ми била орисията, дето викаше баба Неделя, като ме повивала, пъпът ми не пуцал връвта, а пък да ти кажа, тя още е жива, само тя остана в село май, и Спас, и Горския, дето взе земята и душата ни извади за социализма, и още шепа хора наоколо, а баба Неделя много здраве ми пратила по Ивана, като ходи да те изравя, рекла, аз баща ти и майка ти съм повикала, че и тебе. Право си е, нали тя пак те изпрати тогаз, като си тръгна, Стояне, изкъпа те, нагласи те за дългия път. Къде си ходил, какво си видял, само ти си знаеш, нали тогаз те изпрацахме, пък сега на, пак те посрещнах! То може времената вече да не са вечни, Стояне, ама ние да сме вечни и да сме заедно.

Баба Черна стана и се поклони доземи:

— Че добре дошел, Стояне, на новото землище! И да ме чакаш!

БЕБЕТА

Баща му Недьо бе отишел с Горския, Гунчев и Йордан Бръснаря да сее, а майка му шеташе в птицефермата. Легхорни с легхорни, рече малкият Димитър, майка все ги храни, а те — насищане нямат. Беше се опитал много пъти да си играе с тях, ама легхорните от игра разбират ли! Момчето изпъшка — денят дълъг, селото празно. Само баба Неделя се е върнала от гробищата и седи на сянка под чардака, тъй че да я виждат всички и тя да ги вижда.

Пък Рурка се подаде от прозорчето на Другата къща.

— Рурке — подвикна й Димитър.

— А?

— Ела да си поиграем.

— Не мога. Пера. Едно пране ме е налегнало.

— Ела да си поиграем ма, Рурке. Остави прането.

— На какво?

— На двама, на какво! Ти ще си жената, аз — мъжът.

— А бебето? — запита Рурка. — Кой ще е бебето?

Димитър се почеса по главата. Кой ще е бебето? Отде да го намери туй бебе? Докато той се чешеше по главата, Рурка се прибра в Другата къща. Прането я налегнало, помисли си с досада Димитър, а мене какво ме е налегнало?

— Няма никаква Рурка — казваше баща му Недьо.

— Как да няма? — питаше Димитър.

— Няма я. Ти сам си я измисляш.

— Има. Ей я ни, живее в Другата къща.

— В Другата къща никой не живее — пъшкеше баща му Недьо. — Едно време там живеех аз, с майка ти бяхме комшии, самотни бяхме, та рекохме да се вземем. После съборихме дувара помежду двата двора. Каква Рурка те е патила?

— Рурка. Тя си живее в Другата къща — настояваше Димитър.

— Каква ти Рурка! Там държим конопа, вълната и качетата, да не се разсъхнат. И черги има. Баба ти, на майка ти майка, ги е тъкала.

Тъй говореше баща му Недьо и клатеше глава. Сега баща му беше отишел да сее, а майка му шеташе в птицефермата.

— Рурке — подвикна пак Димитър.

— А? — извика тя от Другата къща, но не се показа.

— Там ли си?

— Там я! Пера, нали ти казах.

— Ела да си поиграем ма, Рурке!

— Като свърша прането. А ти иди, намери бебето!

Димитър се нацупи и погледна големия пръст на десния си крак. Събудил се камък, бе казал баща му, като го превързваше. Те камъните си спят, само чакат някой заплес да ги събуди. Няма! Рурка! Няма, ама иди ти го намери туй бебе! Къщите празни, дворовете празни, само баба Неделя си седи на сянка и гледа тъй, че да я виждат всички. Ама кои са тия всички, като няма никого? Къде ти на всичко отгоре и бебе? Димитър си спомни как плаче най-малкото улахинче и неусетно гласът на улахинчето го хвана за гърлото. Пусни ми гърлото бе, улахинче с улахинче, поиска да рече Димитър, но гърлото му взе, че изплака. Като котка измяука най-напред, после тъничко ааааааааа, сякаш бе станал самият той бебе-улахинче, и пак ааааааааа, ама гърло с гърло. Превързаният му ударен пръст тръгна, и петите му тръгнаха боси след него. Къде отивам, запита се Димитър, а бебето плачеше в гърлото му. Помъчи се да го запуши, а то извряка по-силно. Ама ей го бебето бе, сети се Димитър. Като свърши Рурка прането, ще й го занеса. Щом иска толкоз бебе, на й бебе! Забравил за улахинчето, той вече знаеше, че си имат тяхно бебе и че то всеки миг може да зареве. Ами да млъкне!

Бебето млъкна.

Потънала в размисъл за гробището, откъдето се бе върнала преди малко, баба Неделя пресмяташе на кого от мъртвците за кого от живите какво бе казала и как, дали не е пропуснала някого или нещо. Всичко им разказах, рече си тя, ами като се върнат живите от къра, какво да им разкажа за мъртвите? Сеиза пита за Горския, и дядо Стефан пита за Горския, а Горския хич и не пита за тях — щом са в земята, все едно че ги няма. А Сеиза по-жив от всякога, лежи си кротко човекът, скръстил ръце, тъй както му ги бях турила, когато го изкъпах и облякох на изпроводяк. И за сеитбата пита, и за земята, и за къщата. Всички ме питаха — и Ана Гунчовската, и Велика, и Ралка на Ивана

Пенчов, и Петра Кустовската, и Дамяница Бараганчанката — искат да знаят какво става в село. Какво става в село, кой е заминал за града или за Рисен и кой е останал. Дали Илариона, след като се върна от града и си откупи къщата от Спаса, само че с горница, дали пак му я е продал, пък аз им казах, че пак му я продаде, на старата цена. Питаха ме ще удържи ли Горския на Ликоманов. А бе, викам, засега удържа, нали си го знаете, по инат от него няма в село, нали съм го повивала и него.

Като стигна до повиването, тя забрави гробището и Сеиза, дядо Стефана и другите. Счу й се, че нейде проплака бебе. Отначало тъничко, сякаш котка мяучи, после едно дълго аааааааа. Плачът секна и пак подхвана, тоя път още по-силно и по-настойчиво, тъй както бебе плаче да го разповият.

Баба Неделя се вдигна от сянката, дето бе седяла като котка с подвити крака, и тръгна към бебешкия плач. Откак се пръкна детето на Зорка и Недьо и го бяха кръстили на името на дядо Димитра Столетника, да живее сто и една година и да продължи селото, никой не се бе раждал, ако не турим в сметката челядта на Улаха, която се умножаваше всяка година, ама Улаха си беше човек чужденец и преселник. Че кой може да е родил и аз да не зная, чудеше се баба Неделя.

Спря точно пред Дачовия вратник.

Всичко си беше на мястото. Котката на Дачо си седеше на дувара, полудяла за стопанин. Дерето със сините хлезги си течеше помежду бъзаците и дивия пипер. Дачовият мост-люлейник си висеше, самотен и зажднял за човешки стъпки и човешка тежест, а перилата му — за човешки ръце.

— Че здравей — рече баба Неделя на моста-люлейник.

— Кой плаче тъдява?

Мостът вдигна рамене. И той беше жив, и той имаше душа, разпъната между двата бряга на дерето. Баба Неделя често му продумваше, разправяше му и на него за Сеиза яли за Ана Гунчовската или му напомняше за онуй време, когато дерето придойде и отнесе стария мост, а Дачо построи новия, или го подсещаше как по него бяха минавали козите, само оная въртоглавата, Сашка, прецапваше направо през дерето. За хората да не говорим, всички си минаваха по него, и стари, и млади. Ще ги полюлее той, ще им се порадва и ха на другия бряг.

Бебето приплака пак. Баба Неделя се послуша цялата, без да съзре Димитър, покачен на един клон на крушата в двора на Жегъла.

Димитър все още се чудеше как тъй бебето си седи в гърлото му и той може да го изкомандва кога да изплаче и кога да млъкне. Пусна още веднъж гласа му — бебето пак измяука като котка, после едно дълго аааааааааа и накрая загука. И точно тогаз Димитър зърна заслушаната баба Неделя, която вече тръгна към гласа му и се упъти към вратника на Жегъла. Димитър скочи от крушата и побягна през комшулука. Пръстът му пак събуди един заспал камък в двора на Йордан Бръснаря. Димитър изохка, хвана си крака и седна в доматената леха. Понечи да лапне пръста си, но туй не ти е пръст на ръката, че да го стигнеш с уста, да го лапнеш и да ти мине.

— Жегъл — чу той гласа на баба Неделя отвъд високите цъфнали метли.

Никой не ѝ отвърна.

— Къде плаче туй бебе?

Димитър се засмя, болката в пръста на крака му тозчас премина. Къде плачело бебето, а? Ей тука, бабо Недельо, ей тука — тихичко си рече той и му просветна. Ами щом Рурка е заета с прането, защо да не си поиграя с баба Неделя? То май да си поиграеш с някого, непременно трябва да има бебе. Димитър прикуцука, присламчи се покрай къщата на Йордан Бръснаря и като се скри зад едно буре, пълно с дъждовна вода, пак пусна бебешкия плач. Едното му око следеше вратника, а другото премигваше, опряно до изпъстрените с черни дупчици дъски на бурето. Миришеше на буре и застояла дъждовна вода.

Баба Неделя отвори вратника и надникна. Димитър ослепя за миг от зеленото сияние на вечно младите ѝ горящи очи и бебето ослепя и млъкна.

— Няма никого — рече баба Неделя, — къде ти в къщата на Йордан Бръснаря бебе! Той отдавна умори и последната си жена, ами да не го отваряме на въпрос.

Постоя, постоя, чудеше се на бебето. Сърцето на Димитър бумкаше често и силно, страх го беше да не тръгне баба Неделя към къщата, но тя не тръгна. Върна се, затворената врата я скри от прогледналите му наново очи.

Димитър се разсмя от удоволствие. Ще ви кажа аз, дете викате, че нямало Рурка в Другата къща, закани се той, и бебе нямало, тъй ли? Той тури пръст на устата на бебето да мълчи, полюля го малко, за да го позамае и позалъже. Като прескачаше ниския плет от преплетени пръчки и засъхнал говежди тор, той вдигна бебето високо, да не го закачат пръчките.

Няма кой да роди, повтори си баба Неделя, спряла на сянка под луминесцентния стълб пред вратника на Йордан Бръснаря. Ето, туй сигурно е ехо от онуй време, когато децата се раждаха и аз бабувах, че нали всички в туй село съм ги повивала освен дяда Димитра Столетника, че ме беше изпреварил с няколко години! Искра раждане селото, затуй ехото се връща, и плачът се връща, и жените се връщат, ей ги на! Жените се зададоха, посред бял ден с дълги бели ризи, боси, с дълги разпуснати коси — клатят се ония ми набъбнали кореми, напращели, раждане искат вече. Спряха се те в сянката пред вратника на Йордана Бръснаря, а баба Неделя усети дъха им, на мляко подаваше. Тя им стори знак да мълчат и те мълчаха, а косите им лъщяха и на сянката. Обещах да ви поведа, тихичко им дума баба Неделя, на къра да ви изведа, венчета да наберете, в реката да ги пуснете за берекет, че и земята да роди, и вие да се освободите щастливо от трудността, че да наспорят къщите. Че да тръгваме тогаз, тихичко се обади една от жените, беше майката на Горския. Да тръгваме, склони баба Неделя, ама най-напред, да мръкне, че посред бял ден по къра хора има, и стока има, твар жива, ще ни видят и работата ще развалят. Тогава жените заплакаха и сълзите им закапаха по прашния път, по камъните и миналогодишната плява. Защо плачете мари, рече им тихичко тя, защо толкоз сте се разбързали, всяка ще си дойде на реда, на всяка ще бабувам, пъпната й връв ще прережа и ще я хвърля — къде да я хвърля, където е рекъл господ, пък после той ще дойде и ще си я прибере, той човешкият живот толкоз — една пъпна връв.

Жените млъкнаха, сега заплака баба Неделя. Димитър видя сълзите й през една пролука на съседния плет, чу тихото й скимтене и се чудеше защо плаче посред бял ден, сама в сянката пред вратника на Йордан Бръснаря. Не можеше да види пръста на десния й крак, да не е събудила и тя някой заспал камък. Нищо, бабо Недельо, успокой я той тихичко наум, недей плака, ще ти мине. Хайде сега да си поиграем, ей

го ни бебето, после Рурка ще свърши прането и ще си играем с нея, а ти пак ще си седиш там, на сандъка.

— И тебе съм те повивала — бе му казала тя веднъж.

— Как тъй си ме повивала — не бе разбрал Димитър.

— Ами като се роди — бе рекла баба Неделя. — Отрязах ти пъпната връв, после те пових и те показах на хората.

Цялото село се беше събрало в двора.

Тогава Димитър си помисли, че всеки човек, преди да се роди, виси на една връв под небето. Идва баба Неделя, прерязва връвта и човекът пада в селото, роден. След туй пък го повиват. Сети се Димитър за повиването и бебето пак изду гърлото му.

Изплака то съвсем нетърпеливо, Димитър едвам успя да му запуши устата. Баба Неделя вдигна глава, сълзите ѝ секнаха. Очите ѝ пак изгряха със зеленото сияние и тя тръгна към плета, но Димитър вече тичаше нататък, през разкопаната градина. Излезе на тясната уличка и хукна към Барагана. От време на време бебето проплакваше — той спираше и се криеше в сенките, зад ъглите на къщите и извивките на стоборите, а баба Неделя вървеше неотлъчно след него. Димитър я виждаше как залита, как изкачва стръмните пътеки или се спуска по тях, как пъшка и дори веднъж се хлъзна и захлупи в един трънак, но пак стана и тръгна след гласа на бебето. Забрави Димитър сълзите, забрави Рурка и увлечен в играта, прекара бабата из целия Бараган. После прекосиха дерето и той дълго я разкарва из градините, докато пресече и шосето и навлезе в Парцаля. Не се умаряше нито той, нито бебето.

Като се връщаше по пътеката към дерето и насреща му се показва Дачовият мост-люлейник, Димитър се скри в бъзаците и дивия пипер, за да види как баба Неделя ще мине по моста. Зададе се тя отгоре, едва пристъпяше от умора. Намерила някакъв прът, тя се подпираше на него, съвсем грохнала. Шамията бе паднала над очите ѝ, сиянието бе угаснало.

Баба Неделя стъпи на моста-люлейник, извървя няколко крачки и спря. Мостът само това и чакаше. Изскърца весело, запя Дачовата песен и започна да я люлее. Всичките му перила и дъски нададоха глас. Димитър пусна бебешкия плач, но мостът го заглуши с песента си. И дерето запя, и сините хлезги, и бъзакът, и дивият пипер нададоха глас, и църквата се обади тежко и бавно от високото, чак от златния

кръст, дето щъркелът всяка година си свиваше гнездо. И къщите подхванаха, и дуварите, и вратниците — всеки със своя собствен глас — дебел или тънък, дрезгав или меднонежен, или страховит, и песента нямаше никакви думи, нито някаква мелодия, защото нито бе започвала, нито щеше да свърши. Момчето се опита да запее и то, но гласът му вече не го слушаше, а бебето бе изчезнало.

Разбра Димитър, че играта е свършила. Стана от бѝзака и дивия пипер, които още си деряха гърлата, мина под моста и прецапа дерето. Горе баба Неделя пееше за берекета, за раждането и смъртта, за земята и семето, за вечния кръг на живота, но Димитър не разбираше нито думите, нито мелодията на тази непозната песен.

Той се прибра в празната къща и седна на стълбата. Другата къща си стоеше, пълна с коноп, черги и бурета, които чакаха да не се разсъхнат. Димитър не се обади на Рурка да я запита дали е свършила прането, нито пък тя се подаде от прозорчето на Другата къща. Вечерта, когато баща му Недѝо и майка му Зорка се върнаха, той за пръв път забеляза, че и двамата са много стари и много уморени.

— Игра ли си? — попита го баща му Недѝо.

— Не — отвърна вяло Димитър.

— Ами ходи ли в Другата къща?

— Не.

— Ами Рурка?

— Коя Рурка? — запита разсеяно Димитър.

— Как коя! — намеси се и майка му Зорка. — Твоята.

— Няма никаква Рурка — рече момчето.

Двамата се спогледаха, а Димитър млъкна, втренчен в превързания пръст на десния си крак.

ЛОЗУНГИ

Откъсна Горския един лист от бележника си и рече:

— Даскале, ей ти текстовете! Десет текста съм написал, десет лозунга да направиш. Ей ти хартията, ей ти плакатната боя, ей ти и четките!

Даскал Димов пишеше хубави букви. Разбираше от изкълчено, от рибарство, и пчели развъждаше. Хубав глас имаше той и пееше на учениците, като дрънкаше пицикато с цигулката. Кой не знаеше тъмносиния му костюм на райета, двуреден, винаги като нов в неделя. След като пенсионираха училището и го напълниха със зърно и пашкули, Даскала отбягваше да минава през него. Един ден се отби, беше зима, извади училищния звънец (беше го скрил в комина, при саждите) и звъня, докато не събра всички старци. Защо биеш звънеца бе, Даскале, питаха хората, пак ли ще откриват училището? Даскала мълчеше, после и тия, дето бяха попитали, млъкнаха — знаеха много добре, че няма деца, че ученици няма и че няма как така да открият училището. Е, добре де, рече един, той Даскала хубаво го би звънеца, ами ний нямаме ли си работа, ами стърчим тука? И си разотидоха. Горския чете конско евангелие на Даскала, поиска да му вземе звънеца. Не го давам, рече Даскала, прибра се въщи, а като излезе отново, очите му бяха зачервени.

Всичко това мина през паметта на Горския така, както стоеше прав сред намазания с подово масло клуб на БКП, който напоследък служеше и за пощенска станция, и за съвет. Телефонът мълчеше, във въздуха бръмчеше тежка миналогодишна муха, миризмата на подово масло бе непоносима. На преградката имаше бланки за телеграми и мастилница.

Даскала се бе върнал заедно със запустялото училище, с изминалите години и избягалите в Рисен хора, заедно с умрелите, които вече не можеха да се съберат и да питат защо бие звънецът. Горския седна на жълтия скърцащ стол. Цяла нощ бе чел „Държавата и революцията“, както хиляди пъти досега, знаеше, че всичко е казано там добре, ама тия работи не бяха казани. Как става тъй, че вдигаш от

гроба умрелия от рак в гърлото Даскал Димов, даваш му един лист и му казваш да напише десетте лозунга. Горския се взря в листа и зачете текстовете, написани с мастило за телеграми: „На кого оставяш земята?“ „Къде се дяна кооперативното ти съзнание?“ „Ако всеки избяга, ще опустеят родните къщи. Остани!“

„Ще довършим докрай започнатото дело, трудностите не ни плашат!“

„Върнете се! Има още време!“

И така нататък, до последния лозунг:

„Защо?“

Като стигна до него, очите му се замъглиха. Защо? Защо? Защо?

Беше кооперирал земята на туй село, обръщал бе налице и наопаки, наопаки и налице хорските души. Докараха първия трактор, музиката на Цанцито свири „Интернационала“, издула бузи, тракторът пърпори и хвърля назад облаци син дим. Хората вървят след него, газят пръстта на изораните межди — едни пеят или пригласят, други кълнат тихичко, трети направо реват. Стъпил до тракториста Горския, загледан в хоризонтите, в сияйните хоризонти на комунизма, а знамето плющи над главата му. После Горския се изправя пред сушината на Велико — цъка, чуди се — Велико пръв се записа, колко му беше имотът, някакви си двајсетина декара. Нито агитация, нито нищо — просто улови молива, наплюнчи го и подписа. Горския го прегърна, а после Велико се върнал вкъщи, преоблякъл се, измил си лицето, взел вършитбеното въже за снопите, метнал го през гредата на сушината и се обесил. Изплезен, почернял се люлееше Велико на въжето, босите му крака търсеха земята с изпружени пръсти.

Кажи ми какво е човекът бе, Горски, питаше едно време дядо Стефан. Не можеше да прежали трите си декара бостан край моста. Велика работа е туй човекът, дядо Стефана, рече Горския. Човек — това звучи гордо! Гордо ли, запита дядо Стефан, че какво му е гордото на него?... Връщаше се Горския вкъщи, жена му Мария мълчи, свела очи, кротка беше тя. Мълчи, а Горския знае какво нарежда наум, че защо ще се смразяваме бе, Горски, с хората, на чешмата жените дума не смеят да обелят с мене. Тогава той ще й отвори „Държавата и революцията“. Ще ръкомаха и ще обяснява, ще й открива посред ноц хоризонтите, дето беше съзрял и повярвал завинаги в тях. За тия хоризонти му бяха вадили с клещи ноктите на ръцете, за тях му бяха

набивали в пръстите обуцарски клечки. Нали заради тях бе бродил из Балкана, беше се клел и сдържал клетвата си!

Защо?

Горския се вдигна тежко от стола, размота рулото хартия и улови четката. Натопи я в червената плакатна боя и започна да реди буквите — гледаше да не изкриви линията отдолу. Пише той, реди и изписва буква по буква, а пред него Спас, наметнал по чорбаджийски зеленото си палто, с желязна усмивка на устата. Подава му Спас една тетрадка, вземи, вика, Горски, изпитвай ме за столиците, да видиш, че всички ги знам. Горския науми да пухне тетрадката в земята, пък после махна с ръка, разтвори я и рече:

— Добре, да видим. Коя е столицата на Испания?

— Мадрид.

— Ами на Австралия?

— Канбера.

— Тъй, вярно. Ами на Ек-еквадор?

— Кито.

— На Венецуела?

— Каракас.

— На Чили.

— Сантяго.

— Брей, дявол! Ами на Финландия?

— Хелзинки!

Горския хвърли тетрадката на плетения виенски стол от гарнитурата, дето Спас я беше купил от Илариона два пъти заедно с къщата.

— Ние главите си бъхтем как да решим въпроса — изсумтя той, — а нашият човек география учи!

— Защо да не уча — рече Спас. — Време бол. Че то днес всичко се е юрнало да учи бе, Горски.

— И за какво ти са тез пусти столици?

— А бе аз да ги знам, че може и да потрябват. Един пирон виждаш на земята, Горски, че се навеждаш да го вземеш. Ако е крив, ще го поочукаш, ще го поизправиш с теслата. Прибираш го, че може да потрябва — а туй не са никакви си пирони, столици са туй.

Говореше проклетникът за тия столици, сякаш бяха разпилени по земята и само чакаха някой да се наведе, да ги поочука с теслата и да

ги прибере, че може да потрябват. Уф! Изпъшка Горския, преследваше го тоя Спас и наяве и насън. Цял живот бе спорил с него, и агитация му беше дръпвал, и с добро, и с коткане, че и два пъти на лагер го беше пращал да му уври главата. Нощем Горския се случваше да го убие, да му забие ножа в гърдите, после да се събуди разтреперан и потен, а на сутринта Спас се хилеше насреща му, яхнал омразното казанлъшко магаре с голямата глава.

Горския махна с ръка — на Спаса не му трябват лозунги, той ще остане и няма да избяга никъде, ами защо ми е — горестно се запита Горския и за малко не изкриви буквата. Оправи я с четката. Вече се стъмняваше, та запали лампата. Изведнъж Спас изчезна и Горския почувства самотата. Усети я като смърт, ей тъй просто — един миг само — и смъртта пристига — ни лице, ни очи, а ей я тука — в подовото масло, в мастилницата и бланките за телеграмите, в електрическата крушка, в бръмченето на тежката миналогодишна муха. Ей я, хванала дръжката на телефона, облежната на парапета пред бланките, седнала зад масата, дето правеха партийните събрания. Беше я срещал из къщи, в глъхнещите дворове, сред запуснатите царевични блокове и тогава тя миришеше на вятър и дим или на млада бухнала земя, или на гробищни цветя. Надничала бе в очите му след изоставения инвентар, при млъкналата резачка на Дачо, наред моста-люлейник, при новата будка за лепене на афиши, дето имаше само един афиш за „Океан“ от Щейн. Нощем, когато трескаво разгръщаше страниците на „Държавата и революцията“, дочуваше стъпките ѝ навън, по циментената пътека, улавяше присъствието ѝ в дрънченето на някое котле или в шумоленето на съхнещите, пожълтели листа. Тя идваше с есенното тление и горчивия дъх на печката, пълна с влажни дърва, тя го търсеше в огледалото чрез собствения му образ, когато стържеше наболата си брада и нахлупваше стария кожен каскет, или пък долавяше внезапно болката за умрялата му жена Мария, за оня светнал зъб в отворената ѝ навеки уста. Не, няма да ти се дам, изсъска Горския и продължи да изписва буквите, ожесточен, навел упорито якия си обгорял врат, сякаш беше натиснал дръжките на плуга и сега продължаваше да оре. Няма да се дам, докато селото не съживя, докато и тука не построим социализма. Е, Ликоманов, друго си е в полето, брат, в плодородните земи. Ще направиш интеграция, промишленост, друго си е, трудоденът висок, хората се стичат отвсякъде. Техникуми,

училища, висока механизация, ракети за дъжд, химия, самолети, нали? Не, бако, тука ела да правиш социализма, в тая камениста земя, в тия балкански дерета и по тия хълмове, дето хората винаги са гладували и всяка къща е с чужда валута построена! Ще я отгладува човекът в чужбина, на градината поклони ще прави, хляб и лук ще яде, ама ще се върне след години със спестеното — ей я къщата, ей тая, и оная, всичките, дето сега ги напускат, а жените, децата и старците ще човъркат тая стисната земя, дето иска много, а пуска малко.

Очите му се замъглиха пак и вместо самотата и смъртта от тях бликна неудържимо дивата му фанатична вяра и закапа с червената боя по буквите. Горския завърши последния, най-краткия лозунг с една голяма въпросителна:

„Защо?“

Като тръгна из глухото село, той се почувства млад и се върна в ония отколешни времена, когато шареше дувара на фабриката в града заедно с две момчета от гимназията. Четката пареше ръката му, боята се разливаше от консервената кутия, капеше като кръв по земята, а някъде в дъното на тъмната улица вече се чуваха полицейските свирки и тропотът на подковани ботуши. Горския не се уплаши и завърши с удивителна:

„Съюзъ със СССР!“

Спря пред дувара на Гунчев. Прозорците бяха тъмни, в крушата пръхна крило. Горския разви лозунга и намаза с дебел слой лепило единия му край. Опъна хартията, тя се бялна в нощта, буквите й пробягаха бързо от единия до другия край, като войници, вдигнати по тревога.

„На кого оставяш земята?“

Там в долната соба сега спяха женските милозливи очи на Гунчев. Нека, като се събудят сутринта и се отворят, да прочетат лозунга. На всичко отгоре Гунчев е бил винаги ударник, партиен член е, да се поразмисли, макар че Йордан Бръснаря го подкокоросва да тръгнат и те за Рисен, а двамата с Йордана са дупе и гащи. Ама тоя Йордан, маскарата му с маскара, за жени само бълнува. Няма жени бе, Горски, вика, дъвчейки кора хляб, кръвта ми още кипи, ако е за работа, знаеш ме, работа ми дай на мене, ама какъв е тоя живот — един след други умираме, или бягаме, а жени няма. Ще ти дам аз едни жени на тебе, закани се Горския, като спря пред неговия вратник, толкоз жени

умори и не миряса. Върху почернелите дъски залепи следващия лозунг.

„Къде се дяна кооперативното ти съзнание?“

Упоен от надежда, Горския продължи да разлепва лозунгите върху дувари и вратници. В тъмнината се чуваше тихият ромон на дерето, някъде тънко проскръцваше от вятъра дъсчица. Селото още дишаше, още имаше нужда от сън, от утро и от някого, който да посрещне утрото. Горския толкова се беше увлякъл в лепенето, че не забеляза как след него по пътя върви една човешка сянка, как спира пред разлепените лозунги. В тъмното лице на човека бликаше ярост, докато прочиташе буквите, после ръката му се вдигаше и ядно скъсваше лозунга. Но Горския не забелязваше това.

Вече стигнал къщата на Жегъла, той надникна да види дали свети вътре. Легнал си е, рече си Горския и въздъхна. Нямаше в цялото село по инат човек от Жегъла, по-неразбираем и по-затворен. Вършеше работа, отиваше, където го пращаш и каквото му наредиш, а ти разбираш, че ако някой палне кооперативната слама или пусне отрова в семето, това ще е само Жегъла и никой друг. Двайсет години откак бяха кооперирали земята — други измираха, изселваха се, — Жегъла не мръдна и лицето му не се промени. В погледа му Горския съзираше убийства, кръв, саботажи, пожарища и набучени глави, жестокост и диво отмъщение, а Жегъла мълчеше и караше каруца, жънеше и вършееше, пренасяше чували и сееше, копаеше царевица и береше памук.

Горския знаеше, че и Жегъла ще избяга. Беше му останал един-единствен лозунг, последният, и той го залепи на неговия вратник. Отдръпна се и го прочете отново: „Защо?“

И тогава се обърна и го видя как къса лозунгите, как хвърчат парчетата хартия. Горския изрева, хвърли кутията с четката и лепилото и хукна към него.

— Лозунгите ще късаш, гад! — извика той.

Улови го за гърлото. Селото се преобърна, краката му увиснаха в небето, земята се блъсна с всичка сила в рамото му. Усети Горския впитите в собствения му врат жилави ръце, чу пъшкането до самото си ухо. Жегъла дишаше тежко и в дъха му горяха въглени и чесън, мъжка пот и конска сбруя. Двамата вече се въргаляха в праха, в парчетата накъсана хартия. В пушилката се преобръщаха, ту един отгоре, ту

другият, и вече пуснали гърлата си, удряха и ръмжаха. Чуваха се псувни и думи, или части от псувните и от думите, чуваха се години, тия двайсет изминали години, или части от тях, чуваха се имена на местности или имена на събития, или на хора, отдавна измрели или изселени, и най-много се чуваха имената на собствените им майки.

Горският усети как юмрукът му потъна в ребрата на Жегъла и в миг ослепя. Кръвта бликна над окото му, той изохка и падна назад. Натезалото тяло на Жегъла се строполи върху него. Мина му през ума, че това ще е краят, а мозъкът му търсеше трескаво в кървавата мъгла думата и най-после я намери: Защо? Защо? Защо? Вече потъваше, омекнал и отпуснат, когато разбра, че тялото на Жегъла се изхлузва настрана, а небето отново се изкачва нагоре, оцъклило звезди. Пое дълбоко въздух, събра сили и се надигна.

И Жегъла се надигна, падна, после се вдигна отново и седна тъй, както седят децата понякога, когато чакат някого или нещо. Със здравето си око Горския виждаше лицето на Жегъла, разкървавено и обезобразено, чу тежкото му дишане и разбра, че и двамата дишат, че са още живи. Яростта му се стопи. Той отри с ръка кръвта от окото си и каза глухо:

— Защо?

— Не знам — изпъшка Жегъла.

И двамата млъкнаха. Бяха връстници, наедно бяха ергенували, после всеки тръгна по своя собствен път. Бяха вървели, вървели и най-после стигнаха дотук.

— Горски — обади се Жегъла.

— Какво?

— Помниш ли тогаз, като избиваше кучетата?

— Помня.

— А дето ти поисках пистолета, за моя Алишко, помниш ли?

— Помня.

— Знаеш ли... знаеш ли защо ти го поисках?

— Знам.

— Защо ми го даде, Горски — простена Жегъла, — Не те ли беше страх.

— Страх ме беше.

— И пак ми го даде... пък аз, вместо моя Алишко, тебе исках да убия!

Горския се надигна с мъка, застана на колене, едната му ръка притискаше кървящото око.

— Защо не ме уби? — извика той.

И Жегъла се надигна, и той целият в кръв, ризата му съдрана, едната му обувка я нямаше. Изправи се, заопипва да намери обувката в праха, после въздъхна дълбоко. Горския си спомни оная нощ, когато пиеше в избата сам, затиснал прозорчетата със зеблови чували и кальпи сапун, когато Жегъла дойде с каруцата и конете и седна до него. Пак бяха водили същия разговор и винаги щяха да го водят, и всякога щеше да е като за пръв път, защото нито Горския можеше да си обясни защо точно му е дал пистолета, нито Жегъла — защо не го е убил. Стана и той, овалян в прах, ръцете му в кръв, наоколо парчета скъсана хартия, Жегъла пипа като слепец в тъмното, търси си обувката, а аз какво правя, запита се той и срамът го опърли като пламък. Ако Мария беше жива, сега щеше да хукне към къщи, да разкаже всичко и тя ще му прости, ще разбере. Но Мария вече я нямаше, къщата му беше празна и стъпките му кънтяха в нея. Как да ги задържа тия хора — идеше му да изкрещи, но вместо това той рече тихо:

— Жегъл!

Жегъла се приближи, взря се в него, сякаш го виждаше за първи път. Познавам ли те, питаше се Горския, цял живот сме живели заедно, ставали сме и сме лягали, мълчали сме и сме се карали, а сега щяхме да се избием. Можеш ли бръкна в човешката душа да видиш какво има в нея, дето викаше Спас. Той очакваше Жегъла да каже нещо, и той опърлен от болката и срама, а чу гласа му, само че то не беше нито глас, нито хъркане, нито стенание.

Жегъла се смееше. В нощта екна дивият му смях, блъсна се в глухия дувар, в празните къщи наоколо. Вратата скръцна. Жегъла се помъкна през градината и смехът му секна.

На вратника остана единственият оцелял лозунг:

„Защо?“

МАЛЦИНСТВО

Бяха вървели през угарта. Насреща в Ръта слънцето бе подпалило вече лозята. Бяха спирали при моста да се преброят, да не липсва някой или нещо и тогава Улаха откри, че са забравили белия пластмасов бидон. В двора на бабината Минина къща го бяха турили отпред при багажа — жълтия куфар, отдавна купен на един вехтошарски пазар, четирите бохчи, сгънатия родов шатър с четирите кола, кафяви и излъскани, шестте черги и стария пробит чадър, торбите и другите дреболии. Само бидонът липсваше, остана в бабината Минина къща. Бяха живели в една от стаите на горния етаж — сред звука на скърцащи панти. В носа те удряше миризма на паяци и прах, защо да живеят в другите четири стаи? Да сме си заедно, казваше Улаха, не ни трябва на нас пет стаи, и една ни стига. Ако няма и една, небето ни стига. Ще разпънем родовия шатър, коловете още държат, и чадър си имаме.

Сега всичко това беше минало. Улаха пожали белия бидон, пожали, пък реши, че Ликоманов ще им даде друг бидон в Рисен. Вървяха направо през угарта, той стискаше зебловия чувал, където бе завил кранлето, в очите му гореше изгревът, лозята горяха по Ръта, и оная стара кръв гореше в него, дете все искаше посока, промяна, път.

— Значи, бягаш, а, Улах? — рече Горския в двора на бабината Минина къща, застанал пред цялото домочадие и пред целия багаж. И белият бидон беше там.

— Не бягам бе, бай Горски — измънка Улаха.

— Не бягаш? Ами къща дадохме ли ти? — запита Горския.

Улаха кимна виновно.

— Надбавки получаваше ли?

Улаха кимна пак. Цялото домочадие кимна, макар че не всички разбираха като какво ще да е това надбавки. В момента най-малкото сучеше от тъмната пълна гръд на Улахинката, а в наедрелия ѝ пак корем растеше следващото. Горския ги огледа подред — когато Улаха дойде и му дадоха бабината Минина къща, улахинчетата бяха седем, а сега — четиринайсет. Манчо вече имаше мъх над горната устна,

каскетът беше вече кривнат на ухото му, значи скоро щяха да го женят. Сулейка, цялата изписана, с тънко кръстче, вече я бяха пременили с бяла прозрачна блузка, отгоре старовремско джубе, забрадката пъстра, на морави и зелени цветя. Облеклото беше от пъстро по-пъстро. Улахинчетата носеха различни обувки и гуменки, стари чепици, дори едни лачени сандали с каишки, а да не говорим за шапките — една скиорска, плетена, войнишко кепе, сержантска фуражка без козирка, но с каишка-подбрадник, какво ли не. Едно от най-малките, красиво и къдраво, голо, само по розови гащи с ластици под коленете и тото-шапка, си смучеше пръста и се взираше в горящия обвинителен поглед на Горския.

— Ей го ни — оправдаваше се Улаха, като разгъваше зебловия чувал и вадеше кранлето. — Не ще и не ще.

— Кой не ще? — запита Горския. — Какво не ще?

— Кранлето бе, бай Горски! — Улаха го извади от чувала, сглоби го и го наду. Кранлето само плювна и кихна като човек.

— Защо не ще? — рече Горския. — По-рано нали щеше.

— Ама вече не ще, гласът му пресъхна — завайка се Улаха. — Ни сватби има, ни кръщенета. Хора няма бе, бай Горски, за какво да ще?

Улаха поклати глава, и цялото домочадие поклати глави. Разбра Горския, че няма да ги задържи. Изнизаха се те из вратника на бабината Минина къща в партизанска нишка, нарамили родовия шатър, коловете, чергите и бохчите, куфара и чадъра, изнизаха се и от очите му, и от надеждата в тях, и от оня списък, дето го бе закачил над леглото си с кабърче и често задраскваше по някое име. Сега щеше да задраска таман четиринайсет и две — шестнайсет имена.

Вървяха направо през угарта. Ниско се стрелкаха сойки, слънцето се мъчеше да подпали и тях, да стигне крилете им. Гореше угарта и стъпките горяха, а спирката вече се виждаше — малката жълта постройка, пристройката до нея и първият коловоз на жп линията. През целия път Улаха не се обърна нито веднъж — сякаш селото бе вече изгоряло зад гърба му и сега вятърът разпръсваше черната пепел, за да не остави и спомен от него, и следа. Бяха изгорели и годините, и хората в тях, и бабината Минина къща. Единствен Горския още догаряше пред очите на Улаха, изваян от камък и желязо. Улаха си знаеше много добре, че ако се обърне на-; зад, и ще се

разреве, затуи стисна зебловия чувал под мишницата си със завитото в него кранле и закрачи по-бързо.

Щом влязоха в сенките на салкъмите, пожарът на Ръта утихна, лозята позеленяха отново. И селото поникна с къщите си нататък, към баирите и към Балкана — сякаш нищо не бе горяло. Улаха се хвана да брои хората си и парчетата багаж. Тоя път излязоха с едно повече. Улаха се почеса озадачен по главата, ама че шейтанска работа! Като ги брои на моста, излязоха с едно по-малко, нали бяха забравили белия пластмасов бидон. Отново ги преброи на пръстите на ръката си и тоя път излязоха точно, брей, че шейтанска работа, рече си Улаха, вече няма да ги броя, пък колкото стигнем — толкоз.

Най-после стигнаха перона, постлан с кафява сгурия. Пред жълтата къщурка на спирката беше спряла каруца — платформа с два ока, — а разпрегнатият кон не се виждаше. Улаха затърси коня с очи, отзад имаше кочина, кокошарник и две почернели от чакане ролки с дебел железен тел. Единственият коловоз се точеше надолу към върбите, нататък в омарата се криеше и Златаново.

На спирката излязоха Жепето и жена му Мицка, двамата носеха железна пружина за легло персон и половина. Подпряха пружината на платформата, Жепето отпусна ръце и въздъхна. Тъкмо се накуниха да се върнат отново в спирката, Улаха извика:

— Ей, Жепе, здрасти бе, човек!

Жепето се обърна, отхлупи служебната фуражка, избърса глава с голямата си носна кърпа на зелени и червени квадрати. Пак нахлупи фуражката, но на поздрава не отвърна. Влезе с жена си Мицка в спирката, все едно че Улаха и цялото му домочадие с багажа изобщо не се бяха появявали на перона.

Излязоха след малко пак — тоя път мъкнеха креватни табли.

— Жепе — обади се отново Улаха, — здрасти бе, човек!

— Я не ми губи времето — отвърна през рамо Жепето.

— Какво искаш?

— Билети бе, Жепе — рече Улаха и посочи домочадието и багажа. — Четири големи и другите половинки и с намаление.

Жепето размени кратък поглед с жена си Мицка. Тя вдигна рамене и изцвили досуц като кон. Страшна беше тая жена, имаше мустаци и никой не я беше чул да проговори. Жепето разправяше наляво и надясно, че изгаряла от любов по него, а тъмните й, прикрити

зад тесни цепки очи светеха със страшна омраза. Улаха трепна — Мицка пак изцвили като кон и влезе в спирката. Жепето я последва със ситни стъпки, под извадената извън панталоните риза коремът му се тресеше. Като извадиха навитите на руло дюшеци и ги стовариха направо върху платформата, Улаха поде отново:

— Жепе, дай билети бе, човек, че влакът ей сега ще дойде.

— Кой влак? — запита изненадан Жепето, сякаш не бе чул добре.

— Ами тоя, 205, дето всеки ден минава по туй време.

— Тъй ли! — изненада се още повече Жепето и отново размени поглед с жена си Мицка. Тя изцвили кратко.

— Значи, казваш, за 205, дето всеки ден минавал по туй време?

— Ами за него.

— И искаш билети, тъй ли?

— Ами тъй.

— И искаш да заминеш по първи коловоз?

— Искам я — усмихна се Улаха. — Всички искаме. Отиваме в Рисен.

Жепето пак обърса глава с носната кърпа, пак нахлупи фуражката. Без да каже дума повече, той заситни след жена си Мицка и изчезна в спирката. Тоя път се върнаха с друга пружина, един персон. Домочадието на Улаха се бе наредило в кръг около платформата. Онова с розовите гащи с ластичите и тото-шапката кихна. Бебето изплака, а Улахинката му подаде дебелото като биберон зърно на гърдта си.

— Жепе — удари на молба Улаха. — Дай билети бе, човек, не се май. Ще изпуснем влака!

— Кой влак? — заинтересува се Жепето.

— Ами че 205. Да не са го сменили?

— Да са го сменили, казваш? Мицке, чуваш ли го какво рече, да не са го сменили?

Тя отвърна с тънко и кратко изцвилване, без да помръдне мускулче от тъмното си мустакато лице. В тоя миг се чу локомотивната свирка нейде далеч откъм върбите, където отвъд омарата се криеше Златаново. Всички я чуха и всички обърнаха глави нататък, само Жепето и жена му Мицка не я чуха сякаш и се върнала в спирката, все едно че никаква локомотивна свирка не бе изсвирвала.

Улаха изтърча до единствения коловоз, който Жепето винаги бе наричал първи, в очакване да прокарат и втори, огледа се и се ослуша, после приклепна на чакъла и долепи ухо до релсите. Те трептяха и звъняха. Улаха изтича до спирката, започна да чука по спуснатото боядисано със сива боя стъкло на единственото гише.

— Жепе, Жепе — простена той. — Влакът идва бе, дай билети!

Стъклото не се повдигна. Жепето излезе от спирката с денка на гърба и цинкова кофа в ръка. Остави бавно, извънредно бавно, денка на платформата, тури кофата до колелото на сянка и седна на единия ок. Улаха се спусна към него, съвсем го удари на молба, а Улахинката пусна тихо няколко клетви — чу се нещо за очи, нещо за изсъхване — ама нищо не помогна, Жепето дори не помръдна от ока на каруцата. А влакът вече приближаваше, ето, подаде се от завоя. Машината ставаше все по-голяма и по-голяма, релсите вече гърмяха. Съвсем объркан, Улаха започна да прибира домочадието си като квачка, нямаше време да брой хората, нито багажа, щяха да се качат без билети, ще удари на молба пред кондуктора да не ги глобява. Локомотивът в това време връхлетя спирката, но вместо да спре, отново изсвири и с грохот отмина, вагоните му се изнизиха за миг от очите на Улаха и подгониха локомотива към Ръта. Улаха хукна към него заедно с цялото домочадие, с багажите, заедно с родовия шатър и пеленачето. Тичаха, тичаха, докато влакът кривна в завоя и се изпари, сякаш изобщо никога не беше минавал оттук. Те спряха, после поеха обратно, задъхани и запотени. Върнаха се на перона и се наредиха около платформата в кръг. Събрал дъх, Улаха се обади с побелели очи:

— Защо не спря бе, Жепе?

Жепето пак размени поглед с жена си Мицка, но сега тя не изцвили.

— Защо не спря, казваш? — измънка вяло той. — Ами че вече няма да спира.

— Че нали е спирка?

— Беше спирка, ама вече не е спирка, Улах.

— А какво е? — примигва Улаха.

— Нищо. Не виждате ли, че се изнасяме?

— Как се изнасяте? — ококори се Улаха.

— Спирката я съкратиха — отрони през зъби Жепето.

— От месеци никой не е слизал и не се е качвал тука. Викат — щом никой не слиза и не се качва, за какво ви е спирка. Вече ще спира направо в Златаново. — Жепето не се сдържа, пухна служебната фуражка в сгурията и добави:

— А бяха обещали да пуснат втори коловоз, заплатата да ми увеличат!

Улаха седна на другия ок, премигна пак, да смели чутото. И домочадието премигна, без да разбира за какъв втори коловоз и за какво увеличение става дума. И домочадието седна, направо на сгурията, и перонът изведнъж заприлича на дом. Улахинчетата надигнаха стомни и зелени шишета — вода за из път. Манчо запали цигара и пусна засмян едно облаче, а Сулейка извади мазно тесте карти и реши да хвърли едни, за късмет. Жепето надигна глава, огледа това малцинство и се учуди как така изведнъж отменената спирка оживя, как отминалият 205 вече е забравен, все едно че никога не е минавал, не са го очаквали, не са искали билети и не са го гонили чак до прелеза и до завоя. Спря очи той на бебето, заспало с долепена буза до оголената гръд на Улахинката, на нейното достолепно лице с изкуствена бенка, на усмивката ѝ, която разкриваше два реда блестящи метални зъби, и в сърцето го клъвна вечната, непоносима сега болка за деца. И надеждата го клъвна пак с острия си клюн, дето пращаше жена си всяка година на бани, дето обходи всички лекари и всички болници и поликлиники, и все напразно, тая надежда го клъвна, защото още живееше. Беше се тешил с пчели, с работа — хем на спирката, хем на къра — годините бяха отлетели, а децата не идваха. Жена му Мицка го обикваше все повече и повече (всъщност хората разправяха, че тя го намразваше все повече и повече), ревнуваше го от всичко и всички и нощем не го оставяше на мира — хайде да опитаме пак. Опитваха, опитваха. Беше намразил тъмното ѝ кокалесто тяло, поникналите през последните години мустаци, киселия мирис на плътта ѝ, солената ѝ, горчива като жлъчка целувка.

Вдигна глава — невинното синьо небе и прелитащите птици му се сториха виновни и нелепи, нелепа и виновна беше и тая ялова спирка, и тоя 205, дето вече нямаше да спира, и това умиращо село насреща в баирите. И Улаха му се стори нелеп и виновен с щастието си и с пълнотата на своя живот, с пуфкащата засмяна цигара на Манчо и картите на Сулейка, които винаги предричаха късмет, с пълната гръд

на Улахинката и онова голо дете с розовите гащи с ластици под коленете, дето бе нахлупило тото-шапката до очи и сега играеше кючек, и останалите, които подплясваха с ръце и подвикваха.

Мицка не изпускаше погледа му. Стоеше между спирката и кочината с ръце на кръста, тъмна и кокалеста, пълна с дива омраза. Гледаше тя живота си и го виждаше цял-целеничък в разпрегнатата и натоварена платформа: двата разглобени кревата, дюшеците, поели съня и надеждите им, тихите им надежди, острите свади и обвиненията, гардероба и шкафа, дето бяха заключвали омразата и любовта си, сега празни, с разкривени и отворени врати и чекмеджета, сякаш някой бе минал и обрал всичкото богатство, дето бяха държали в тях. Жена му Мицка видя семейството на Улаха, неговия дом под светлото открито небе, уютата и удобството, розовите гащи на това, дето играеше кючек, и металната блестяща усмивка на Улахинката. Тя тръгна като замаяна, подмина кочината и спря в шушукация миналогодишен царевичак. Там стоя, докато Улаха не вдигна домочадието си, докато не прибра захлупената в сгурията бивша служебна фуражка на Жепето и криейки я зад гърба си, не каза едно — хайде, да сме живи и здрави, Жепе, — не тръгна и не ги поведе с багажа нагоре, покрай линията.

Понесоха родовия шатър с четирите излъскани и почернели кола, стария жълт куфар, купен на някакъв вехтошарски пазар, чергите и бохчите, стомните и шишетата. А Улаха стискаше под мишница зебловия чувал с кранлето и бившата служебна фуражка на Жепето, която щеше да нахлупи на главата си само зад първия завой. Най-отзад подскачаше и се кълчеше онова с розовите гащи с ластици под коленете, килнало тото-шапката.

Те се смалиха, смалиха и изчезнаха в пламъците на деня, които отново бяха подпалили лозята, отново бяха подпалили шосето и моста и се насочваха към старото умиращо село, което все гореше и все не искаше да изгори.

Жепето намери жена си Мицка там, в царевичака, седнала със забодени пети в земята. Улови я за черната кокалеста ръка, после я вдигна и прегърна. Тя не трепна, не изцвили, не каза нищо. Жепето разбра, че през отменената жп спирка беше минал не само 205, без да спира. И друго беше минало и не беше спряло. И за да махне другото, да заличи спомена за него, той рече пресипнало:

— А бе циганска работа!

САМО ТРИМА ОТ НАС

Едно време тая маса беше за президиума, а сега щяха да насядат около нея само тримата. Зад тях на драпираното червено платно висяха старите рамкирани портрети — Маркс, Енгелс, Ленин и Димитров. Горския сам бършеше стъклата, а портретите наистина бяха стари, видели всичко в туй село и в целия тоя свят. Гледайте, неведнъж се беше обръщал към тях Горския, гледайте и проумявайте какво сме научили и как го строим тоя социализъм тука. Те гледаха и мълчаха. Някога събранията имаха по петнайсет-двайсет точки, свършваха призори и хората излизаха като пияни от облаците тютюнев дим. Горчиви гърла, възпалени очи — караха се за бригади, за квадратно-гнездова сеитба, за силаж и класови врагове, за натурално възнаграждение и битово разложение. Те гледаха и мълчаха. Нищо човешко не ми е чуждо, бе запомнил Горския думите на Маркс, добре де, ами ако запалят кооперативната слама, туй човешко ли ще е?

Маркс мълчеше. Беше си казал думата.

И сега мълчеше. А те бяха насядали около масата, ръцете им положени на поизбелялата червена покривка — Горския в средата, от двете му страни Генерала и Гунчев. В тишината се чуваше как Генерала остри молива, бавно, съсредоточено, наметнат с военната куртка без пагони, пет реда лентички за ордените над левия джоб. Лицето му широко, загоряло, масивният нос малко кривнат на една страна, устните бели, все ги облизва, лесно пресъхват. Гунчев бе забил очи в една точка, милозливите си пъстри женски очи, големите му лопатести ръце лежаха на покривката, единият нокът черен. Сила сме, все пак, мислеше си Горския, трима сме, ама сме сила.

Генерала подреди листата, написа с едри букви „Протокол“ и се окашля.

— Да почваме, другари — обади се Горския. — Откривам партийното събрание. И така, най-напред дневния ред. Да избираме бюро е излишно.

— Съвсем — рече Генерала.

— Излишно я — продължи Горския, — той Генерала си е протоколчик. Та предлагам една-единствена точка: обсъждане на положението.

— Горски, все таз точка ли ще обсъждаме бе — каза Гунчев.

— Гунчев, ти нямаш думата. Ако искаш, направи предложение по дневния ред. Имаш думата.

— За какво ми е думата. Не я ща. Аз само тъй.

— Някакви предложения по дневния ред? — запита Горския.

Гунчев премигна, Генерала държеше подострения молив готов, гълъбовите му очи чакаха.

— Няма — заключи Горския.

Няма ли? Как да няма? Долненци искаха две бригади, а имаха хора за една. Кой да бъде бригадир — Сеиза или Сарандето? Звеното на Графица повдигаше въпроса за натуралното — защо за едни тъй, а за други — онъй? Трябваше да определят и двама души за тракторни курсове. Единият си беше Иван Стоянов, а другият? Йордан Бръснаря не щеше, те двамата с Гунчев си бяха бригада, ударна, за най-тежката работа. На всеки участък, нали тъй, Гунчев? Тъй. Друга точка: борбата с религиозните предразсъдъци, а) Да се престане с тия борби около гнездото на щъркела на черковната камбанария, до кръста — дали клисарят е прав, дето гони щъркела, или бабичките — но спокойно, с убеждаване; б) Да се предприеме нещо за антирелигиозната пропаганда и движението на атеистите. Беседа с бабичките, но спокойно, с убеждаване; в) Бабичките не искат поп, искат сами да се опяват и погребват, сами да си метат черквата и свещи си купуват сами, от една бисквитена кутия. Да се обсъди въпросът с погребенията — дали кръстове, или червени пирамидки. Друга точка — положението на Спас. Ако продължава да говори срещу народната власт и кооперативния строй, да се вземат мерки. Какви мерки бе, Горски? Има мерки, щом главата му не увира. В края на краищата или тука има пролетарска диктатура, или няма! Точка трета: да се открият детските ясли. Точка два-сет и трета: да се закрият детските ясли. Имаме само едно дете. Димитър на Зорка и Недьо. Чакай бе, да не съберкаме дневния ред — Зорка и Недьо имат синове и дъщери в града, внуци имат, а са решили да се съберат. Морално ли е? Да се обсъди на партийно събрание, макар че и двамата са безпартийни. Резолюция на партийното събрание: да се съберат, толкоз години в село не е имало

сватба, а на синовете и дъщерите да се напише официално писмо, подписано от Горския. Винаги Зорка и Недьо са се разбирали, комшии са, техните ги зарязаха, ще дойдат веднъж на две-три години. Да се направи мъмрене на Жепето за клюки. Как ще му направим мъмрене на Жепето бе, Горски, че той не е партиен член? Нищо, че не е. Следваща точка: за училището, за даскала Димов и за училищния звънец, дето го бие по никое време и без никаква нужда (даскал Димов да върне земното кълбо, дето си го е прибрал вкъщи).

Точките се редяха в главата на Горския без дати и определен ред и това партийно събрание се разбърка с други партийни събрания от най-различни години. Гунчев и Генерала чакаха търпеливо. Най-поел е Горския се сепна и повтори:

— Няма. Генерале, запиши, че няма други предложения по дневния ред.

— Записах вече.

— Тогава да преминем към точка първа: обсъждане на положението. Кратко изложение ще направя аз.

Значи, започна Горския и говори един час и нещо за селото, за съзнанието, за бягствата, за Рисен, за Ликоманов, дето идваше през ден и подмамваше хората, че и него подмамвал — няма да ида, каза за стотен път Горския, и решение на окръжния има, и Ликоманов ме натиска да поема заместник-председателството на комплекса, може и да ме накажат, ама аз селото няма да напусна, докато в него има един човек, докато баба Неделя е жива.

— Че тя баба Неделя никога няма да умре бе, Горски — прекъсна го Гунчев. — Всички ни е повивала, и всички ни ще изкъпе и изпрати.

— Гунчев, потърпи да свърша изложението — рече Горския, — после ще ти дам думата за изказване. Дали баба Неделя ще умре, или няма да умре, това сега не е точка, ама ей го Спас, вече има седем къщи и както е тръгнало, цялото село ще мине в негови ръце, а вие бягате. — Той се окашля, разбрал, че е прекалил, защото Генерала и Гунчев го слушаха търпеливо, поне засега нямаха никакво намерение да бягат. — Тъй си е думата де...

Той говореше неща, които всички знаеха много добре. За Рисен, за комплекса и интеграцията — и за хоризонталната, и за вертикалната, за сливането на кооперативната и държавната собственост, разясни, че това е вторият етап, държавната и

кооперативната земя се сливат и пак се запазват, ама не е там работата. Работата е там, че в нашето село вече не останаха хора, че земята пустее, че миналата година останаха неприбрани и гроздето, и ябълките, и памукът, и царевицата, че и Улаха напусна селото и намали населението с цели шестнайсет души и един в проект, че Жепето и жена му Мицка се изселиха в Рисен, а спирката я съкратиха поради неизползваемост и т.н., и т.н. После се върна на къщите, напомни, че те бяха строени навремето с чужда валута, че земята е бедна и винаги си е била бедна, но какво да сторим, като къщите си стоят, и училището ей стои, и стопанският двор, само дете хора няма и там е въпросът, как да задържим тези, които са тука, да не избягат, и не само това — ами да върнем и други.

— То други няма да върнем — обади се пак Гунчев, — най-много Илариона да намине пак насам, ама тя къщата му е пак в ръцете на Спаса, че и горница му взе втория път, петдесе лева.

— И за виенската гарнитура още двайсе — допълни Генерала.

— Генерале, ти по-добре записвай — намръщи се Горския. — Като свърша изложението, тогаз ще имате думата.

Генерала и Гунчев кимнаха. Като записваше изложението на Горския, Генерала неусетно бе започнал да влита в протокола свои мисли и откъси от онова, което пишеше на машина вкъщи толкова години. Не разбра, че вмъква и влита, само се учуди, че толкова леко и бързо пише на ръка.

— Добре де, вика Горския, земята, ама какво е виновна земята, че е бедна, тя винаги си е била бедна, нашите бащи и деди неслучайно са ходили на гурбет в чужбина, а тука са оставали само старците, жените и децата. И семичката е слаба, и царевицата, каза Горския, ама няма кой да ги обере. И ябълките в кооперативната градина останаха неприбрани: окапаха и изгниха, и лейтенант Рогачев беше в моя полк — втори армейски артилерийски — и много го наказвах аз, и на ония маневри край Хасково пак го наказах, а той един такъв дребничък, с лунички по лицето, ха да се разплаче. Викам му аз — кой номер ботуши носиш, а той — трийсет и осми, другарю полковник! Слушай, викам му, ти знаеш какво е офицерска чест и съд на честта, затуй да не те виждам разплакан. А аз ще те наказвам и занапред, докато не стегнеш взвода и самият ти не се стегнеш, както подобава, чу ли? Тъй вярно, чух, вика, другарю полковник. Значи, каза Горския, ако всеки

избяга, няма да останат хора, а Босьо вече не ме поздравява, ще се срещнем ний на Дачовия мост-люлейник и ще се разминем. Знам си аз как го измъчват думите, как го мъчи тая пуста безсловесност, ама не му казах нищо, нито му викнах да се върне. Значи, хората бягат, продължи Горския, а ние нищо не правим. За какво вдигнахме тия двайсет и два стълба с луминесцентно осветление — за да светят на хората, да не се препъват вечер. Защо направихме навсякъде тротоари? Толкоз тротоари няма и в Златаново. Защо? За да не ходят хората в калта, да стъпят на чисто. Хората с главна буква, нали за тях е всичко? Едно време Маркс е казал, че нищо човешко не му е чуждо, а селото, питам аз, не е ли човешко?

Тук Горския се наведе и надникна в очите на Генерала и Гунчев.

— Чуждо ли е — продължи той, — че ще го напускаме и ходим в Рисен, парцели да ни дадат, къщи нови да вдигаме и така нататък?

А реката като придойде, продължаваше да записва Генерала, и замъква всичко: и камъни, и стобори, и хора, и добитък, и виновна ли е реката, питам аз? Можем ли да се сърдим на природата, на земята, че не ражда повече. Нали и торове ѝ слагаме, и с химия я тъпчем — това е, толкоз пуца.

— И човекът е тъй, значи — продължаваше Горския, — никой повече да не напуска селото. Малко сме, но ще удържим.

Генерала продължаваше да записва и Горския, свършил вече, го погледна учудено. Гунчев не забеляза, че Горския е млъкнал и че Генерала продължава да пише. Той си мислеше за баба Ана, леля му, как затвори очи, как я пренесоха и заровиха, как баба Неделя я изкъпа, премени и оплака, как на гробището имаше два коса, дето цвърчаха през цялото време, и изведнъж му се пристори, че е съвсем малък, с матерени гащи и една презрамка, че тича по нивището и сяда да извади кокошия трън от петата си. И залезът се изпречи пред него, слънцето, дето потъваше бавно към Балкана и селото, изведнъж притъмня и стана хладно, а козите вече се катереха по оградата на дяда Коля Пенчов, макар че беше турил бодлив тел да не ядат листата на младите черници.

— Генерале — тежко рече Горския. — Мога ли да знам какво записваш?

Генерала се сепна и дръпна молива от листа.

— О — възкликна изненадан той, — че аз съм изписал всичките листа.

— Какво записваш питам?

— Че да прочета пък — вдигна рамене Генерала.

— Нали слушахме досега — обади се Гунчев, — какво ще го четеш, че да го слушаме пак?

Мъчеше се той да остави козите, но те не го оставяха и го поведоха към Барагана. Спряха точно пред градината на Илия Авджиев. Защо пък спряха точно там? Гунчев се чудеше защо, градина, като градина, Илия отдавна го няма, майка му умря, ама как тъй ще е умряла бре? Чакай, нещо май съм сбъркал, и Илия е тука, как тъй ще го няма?

— Добре, няма какво да четеш — реши Горския. — И пести листата, Генерале, малко сме и трябва да правим икономии. Туй не ти е у вас при машината, там листа — бол. Разгеле, колко листа вече си изписал, откак се върна в село?

— Четири хиляди и нещо — отвърна Генерала.

— Илия е тука — рече Гунчев.

— Кой Илия? — запита Горския.

— Авджиев.

— Гунчев, я не се занасяй — измърмори Горския. — Илия отдавна се премести в града. И стига сме се разсейвали. Така, сега имате дума за изказване по точката — обсъждане на положението.

— Че то си е същото — рече Гунчев. Козите стояха на същото място и Илия Авджиев си беше там.

— Гунчев — сопна се Горския. — Искам да ти напомня, че си на партийно събрание. Ако ще се изказваш, изказвай се!

— Туй да го записвам ли? — запита Генерала.

— Не — отсече Горския, — ще записваш само изказванията, и то само вкратце. — Стана, донесе нови листа и ги остави пред Генерала. — Гунчев, хайде започвай.

— А бе аз да започна, Горски, ама не е там работата.

— А къде е работата?

— И аз туй питам, къде е, а ти!... Викаш, да останем, ами я поглеж колко сме. Знаеш много добре, ний с Йордана Бръснаря от работа не се боим. Ей сега да речеш, идете и извадете трактора в Кожушко, тръгваме да го изваждаме.

— Гунчев, никой не е рекъл, че се боите. Остави трактора в Кожушко и давай по същество.

— То по същество, викаш, Горски — поде Гунчев, а очите му не се откъсваха от козите. Сякаш се бяха вкаменили тия кози там, пред градината на Илия Авджиев. — Викам си, едно време и кози имахме, и овце, стока много, а сега — една птицеферма е останала, само Зорка да я гледа с две ръце. Викаш, Горски — Гунчев сведе милозливите си женски очи, — да останем, а не виждаш, че май вече никой не остана. Само Босьо и Спас, и баба Неделя, че и ний тримата... а, още Жегъла, Зорка и Недьо, и малкия Димитър...

Че то ще подивее тука туй дете бе, Горски!

— Ти за детето не бери грижа. Има си то родители.

Генерала записваше. Пак се увлече и вмъкна в изказването на Гунчев още много неща — за Зорка и Недьо, за малкия Димитър, как се беше родил в оная нощ, как се бяха събрали всички в двойния двор, станал единичен, и как Дачо каза, че жените на тая възраст имали отровна кръв, и жена му се сопна, а Жепето бе говорил за втори колотовоз. Някой пък поменуваше, че сънувал как го кълве кукумявка, май че Дачо беше пак, че не било на хубаво, а баба Неделя най-последно се показа на чардака и рече: „Хай честито ви хора, роди се момче!“ И как го кръстиха на името на дядо Димитър Столетника, да носи селото на гърба си и да живее сто и една година като дядо Димитра и него да носи на гърба си, и как, ако се беше родило момиче, щяха да го кръстят на името на селото.

— А бе не бери грижа — възрази Гунчев, — ама жал ми е за него бе, Горски.

— Гунчев, аз питах ли те, като гласувахме дневния ред, имаш ли предложения за други точки? Защо не предложи да обсъдим малкия Димитър?

— Стига с тез точки. Тя работата не е в точките.

— А къде е? Кажи, в туй и туй е работата — тъй и тъй да направим, че хората да не бягат — тогаз ще видим къде е работата. Мероприятия предложи.

— Нищо не мога да предложа. — Гунчев се сви, женските му милозливи очи сякаш угаснаха. На покривкатаостанаха двете му лопатести ръце с разперени пръсти. — И аз съм объркан, Горски. Тръгвам към Горната махала, а се намирам в Долната. Ей ни, сега уж

съм тука, пък все едно че съм на Барагана, пред градината на Илия Авджиев. Ей ги козите!

— Какви кози? — сепна се Генерала.

— Гунчев — тропна по масата Горския.

— Сигурно вече съм откачил — кротко промълви Гунчев, — какви ще са тез кози?

— Гунчев — Горския се намръщи, — ти си партиен член и нямаш право да откачаш. Ние носим отговорност и трябва да бъдем винаги в първите редици.

— Горски — намеси се и Генерала. — Остави човека бе, ами сигурно се е объркал. Ти не си ли се объркавал?

Горския въздъхна тежко. Как да признае, че и той се е объркавал, най-много от всички, че вече не знае кое е ден и кое нощ, ама той най-малко имаше право да се объркава. Той погледна Маркс на портрета и го попита тихо: ти не си ли се объркавал, и Маркс му прошепна нещо, което той не можа да чуе или разбере добре, само си спомни, че е човек и че нищо човешко не му е чуждо, а пък за миналото, дето казваше Маркс, нали трябва да се разделяме с миналото си със смях. Тук Горския възропта, никак не му беше до смях и никак не искаше да се разделя с миналото, а Генерала чакаше да отвърне на въпроса му, за да го запише в протокола.

— Не съм, Генерале — отвърна Горския.

Знаеше, че не му вярват. Познаваха се от деца и дори нямаше нужда нещо да говорят, нито да пишат тия протоколи. Можеха просто да седнат въвн пред черницата и да мълчат и тогава щяха много по-добре да знаят за какво са говорили. Мислеха все за едни и същи неща, от години говореха всеки ден за тях, и сега повтаряха точките на предишното и бъдещото събрание, всъщност единствената точка в живота на тяхната партийна организация, която се състоеше само от трима членове, но трима — това е сила.

— Горски — каза Генерала, — всички много добре знаем какво е положението. И да го обсъждаме, и да не го обсъждаме — положението е тежко. Дойде оня миг, когато всеки от нас трябва да реши въпроса за себе си. Ти каза, че оставаш. Оставам и аз.

Той млъкна, за да запише изказването си в протокола.

— Генерале — понечи да каже нещо Горския, но Генерала му направи знак да почака.

— Не съм свършил — добави той, — да си запиша изказването по-напред, че после ще го забравя. Та — той вдигна очи и молив от листа — там е работата.

— Къде е работата? — запита Гунчев.

— В това всеки да остане тук — рече твърдо Горския.

— Там е работата. Ти, Гунчев, ще останеш ли, каквото и да се случи?

Гунчев не отвърна. Видя засмените очи на Йордан Бръснаря, чу гласа му. Бяха си говорили двамата и днеска, и снощи — все за Рисен. Добре де, рече си той, аз от жени нямам нужда, ама Йордан е побеснял да се маха. В Рисен живот имало, жени имало, работа имало. А като се махне Йордан, какво ще правя аз тука сам-самичък, трябва да млъкна като Босьо и да чакам да дойде някаква си птичка и да ми изпее някаква си думичка, а пък аз нужда от думи нямам. От друго имам нужда — от хора ли, от работа ли, не знам. Дето вика Жегъла — хем съм тука, хем ме няма, че и аз тъй. А Йордан ще се махне, знам го аз, и аз ще тръгна подире му, и всички си го знаят от по-добре най-добре. Че как да лъжа бе, хора, как сега да река напреко сърце и душа — оставам!

— Какво може да се случи бе, Горски?

— Всичко.

Гунчев не разбираше от всичко. Всичкото май беше в туй, дето хората избягаха, и тия ще избягат. Само Спас щеше да остане да обзавежда къщи, и Горския, че и Генерала... Тук Гунчев потръпна, за пръв път, обхванат от мисълта, че всъщност Горския е побъркан. Вдигна глава и се взря в дивите му фанатични очи. Побъркан е, повтори си той, само че не е от тия, дето си приказват сами и мислят, че са не знам кои си, и не знам що си, или дето се напикават като деца, ами от другите, онез, най-страшните, дето всичко искат да обърнат с краката нагоре, света дето искат да обърнат. Спомни си Гунчев как го приемаха в партията, как Горския говори за Карл Маркс и за капитала, за равенството и бъдещето, а Гунчев си мислеше само за земята. Като го попитаха накрая какво представлява комунизмът, той отвърна, без да се колебае:

— Ами че — работа!

— Е, Гунчев — обади се пак Генерала. — Казвай, ще оставаш ли, че да го запиша.

Гунчев се взря и в него, в дълбоките му гълъбови очи, дето всичко можеха да утаят, в ръката му, която чакаше с наново подострения молив, като ятаган над наведен врат, и отново потръпна от ужас. И Генерала беше побъркан, и Спас, и Босьо, и баба Неделя — всички бяха побъркани в туй село и можеха да останат, а Йордан щеше да се махне, и Жегъла, и Зорка и Недьо с малкия Димитър — те трябваше да идат при хората, при своите в Рисен, да намерят другата земя, другата работа и другото всичко. Той затвори очи, разбрал, че сега се прощава с изминалия си живот, с Барагана и Дъбравата, с Кожушко и Васьовото, с Урушкия стубел и Лъките, с всичките пренесени тук камъни и чували, с всичките вързани кръстци, с мотиката и лопатата, с леля си Ана, с целия свят. Стори му се, че вече е умрял, покрит с цветя, и над гроба му са се навели Горския и Генерала и питат ли, питат, а той не може да им отвърне. — Не мога — промълви Гунчев и сълзите закапаха от живите му очи.

ПРОЛЕТ

Баба Неделя се заслуша. Оттук, от чардака, се чуваше всичко. Кашлицата на Горския щеше да се обади след малко, а сега измяука Дачовата котка, останала без стопанин. В къщата на Сеиза дървоядите работеха и деня, и нощя. В тихи нощи баба Неделя чуваше и тях. А котлето? Вятърът полюшваше малкото калайдисано котле, забравено на една кука в градината на Жегъла. И жиците на телефона свиреха, тънко и нежно, точно покрай прозорците на баба Неделя, и мостът на дерето скърцаше, макар че никой не минаваше по него. Дачо го беше правил тоя мост, хубаво го бе измайсторил и много народ се изпровървя по него. Къде отиде тоя народ?

Баба Неделя чу тоя народ, сякаш се бе върнал отново да се разотиде по къщите, и козите чу, които обичаха да минават по Дачовия мост. Само оная жълтата се отбиваше и прецапваше дерето, въртоглава бе тя, все настрани се отбиваше и се делеше — башка света. Сашка я думаха, кожата ѝ още виси на стобора на Недьо, а копитата и рогата ги дадоха за туткал, тогаз, когато събираха за туткал. А пастърмата? Дачо правеше хубава пастърма — за всичко го биваше тоя Дачо: и кютюци да нареже на резачката, и прасе да заколи, и мост-люлейник да построи и да го екове, и козя пастърма да наложи. Ами кой можеше да се обади по телефона, че тъй свиреха жиците?

Ето, пак припукаха. Тъничко, сякаш отдалеч, боязливо сякаш, едва да ги доловиш, ама пукат ли, пукат! Кой пука, викаш? Пъпките, кой! Утрото обливаше къщите в светлина, кръстът горе на църквата блесна, водата в дерето придоби синкав цвят. Небето се издигна, отхлупи градините. Ей сега щеше да задими земята, ще изскочи роса. Ще тръгнат пчели, тежки, отвикнали на летеж мухи ще полазят по джамовете, губерът мириса ще си пусне, тежкият стогодишен мирис, дето го бе съдържал през цялата зима. Под иконата петното на стената се разширяваше — беше изяло толкова сняг, изсмукало бе керемидите. Трябваше да го замаже пак с вар, да се ненаяде макар.

Горския се окашля, чу се плисък на вода. Плискаше се там на двора, сега щеше да изпие едно тежко кафе и да увисне под сайванта

на баба Неделя. Като увисна, присвил очи, бръснат и изпорязан по бузите, с кожения си каскет на глава, тя го подхвана като всяка сутрин:

— Върви в Рисен бе, Горски, тука ще подивееш.

— Не ща. Тука ще си стоя.

— Седем ордена ти дадоха, Горски.

— Дадоха ми. Че какво?

— Ами толкоз джипки пращаха да те викат...

— Да пращат. Тука ще си стоя.

— Активен те произведоха, Горски.

— Не са ме произвели. Винаги съм си бил активен.

Ще помълчат, да смелят думите. И отново ще се обади баба Неделя, там от сандъка, дето е седнала с подбити като на котка крака.

— Щъркелът се върна, Горски, ей го на — съчки носи.

— Да носи. Това му е работата.

— Кому каквато е работата, Горски. Ама тяхната каква е, че пукат и припукват?

— Кой пука и припуква?

— Пъпките, кой! Да седнеш ей тука, да слушаш...

Горския се заслуша. Тъмното му, лъснато и изпорязано от бръсненето лице се изопна, бръчката между веждите заора чак в носа му. И него бе посинило утрото — синкав и лъснат той стоеше под сайванта с яке и фанела от черна груба вълна, панталонът изгубил цвят, обувките корави, отдавна невиждали боя, хванали земята. Синееше Горския и не знаеше, че утрото се прецежда и през него, че и неговата влага ще избие навън, както петното под иконата. Зимният сняг трябва да излезе наяве, чакането, прислушването, въздишките, и те трябва да излязат наяве, да излетят като тежки, зимни мухи, отвикнали на летеж. И човекът има пъпки — ей го на, и Горския е напъпил, ама не знае, че я днес, я утре и неговите пъпки ще започнат да пукат и припукват. И той ще се разлисти, млад е още, макар че и неговата четина побеля, а бръчката от ден на ден ставаше все по-дълбока и все повече подяждаше големия му, малко сплескан нос. Подхванали са го и него соковете, отдолу му припарва, в ръцете го сърби, а соковете си текат, не те питат партиец ли си, или не, ордени имаш ли, ще агитираш ли тая пролет, или тебе ще те агитират. Напират си те и те изпълват целия, да се разлистиш и ти, сянка да пуснеш, че човекът за къде е без сянка — стеблото му повяхва.

— Нищо не чувам — рече Горския и се намръщи.

— Как ще чуеш, като съмна.

— Съмна — повтори Горския, унесен изведнъж. — Нощес сънувах, бабо Недельо, че тегля една кола пълна със снопи. Теглих я, пустата, от Илаковия рът до моста и на моста спрях. Целият в пот...

— Много си я теглил, Горски, таз кола. Ами преднишком ли я тегли, или заднишком?

Горския се почеса по тила.

— Не помня.

— Ако си я теглил с ръце, значи си бил впрегнат.

— Не съм бил впрегнат, туй помня.

— По-добре да си бил впрегнат, Горски. Не е на хубаво таз кола, дето си я теглил заднишком. Ами що стана подир туй?

— Спрях, значи, на моста. Минаваха кози. Цялото стадо мина, и оная мина, Сашка, помниш ли я, бабо Недельо, дето кожата ѝ още съхне на Недьовия стобор?

— Как да не я помня! И какво стана с козите?

— Че минаха те, отминаха, обръщам се — колата я няма. Събудих се аз, гледам тъмно, пустош наоколо, далеч по пътя моторетка хърхори. Проклети сънища, гаче беше наяве!

— Той всеки сън си има важност, Горски, и тоя ще измъти нещо. Той в съня си човекът ослепява, ама вижда по-добре изнапред.

— Аз в сънища не вярвам — рече Горския, като съжали, че се е размекнал пред бабата. Разтърпка се, бутна каскета си към очите и добави: — Че аз да вървя, викам.

— Ти върви, Горски, ами къде ще идеш?

Той не отвърна.

— Пак ще дойдат онез с джипката — добави баба Неделя.

— Да дойдат. Няма да ида в Рисен.

— Не знам, Горски — рече баба Неделя и въздъхна дълбоко. Въздишката изхвъркна от хлътналите ѝ избелели пазви. — Едно време, като те повивах, ми се изплези. Ококори се и се изплези и аз рекох на майка ти — много има да си патиш от него.

— Е, чак пък съм се изплезил!

— Изплези се бе, Горски. Всички съм ви появявала. Един рита, друг реве, трети си очите трие. Йордан Бръснаря се роди с навирена

пишка, какво ли не съм видяла аз, ама никой не ми се е изплезвал, никой!...

Тя изведнъж потъна някъде и Горския усети, че и разговорът потъва с нея заедно, че вече не го вижда и не го чува, и си тръгна да посрещне горе на пътя уредника на музеите от града, да тръгнат по къщите, обявени за архитектурни паметници. Че то вече само за паметници ставаме, рече си Горския, а каква беше таз кола със снопите — нито на сънища вярвам, нито на суеверия и бабини деветини. Замъчи се Горския да си спомни как беше теглил колата, заднишком или преднишком, и не усети кога изкачи баира.

Баба Неделя потъна в пролетта с дълги разпуснати коси и бяла до петите риза, вързана на шията с тънък ширит. Нозете ѝ стъпваха леко върху омекналата и задимена земя. Над нея ниско летяха щъркели, а земята димеше, пара пускаше, въздухът гъст — баба Неделя го разсичаше с младото си, кораво тяло, а над нея ниско летяха тия щъркели, опнали криле, прибрали крака, а долу под хълмовете, край раззеленилите се върби чакаха жените, всичките в бели дълги ризи, всичките трудни, семето поникнало от архангеловденския сбор. И земята трудна, и тя кълни, дърветата се разлистят, обливат се в цвят, кърът — и той кипнал. Реката и тя набъбнала, кафява, кара плевак и тиня, ще ги разлее из ливадите, а те вече подали, мокри, на мляко дъхтят. Баба Неделя заобиколи жените, заобиколи селото, къра, излезе пак на хълмовете, а щъркелите подир нея, ниско полетели, опнали криле, крака прибрали. Че и жените тръгнаха след нея, да обиколят навред, да разведат берекета, навсякъде кракът им стъпки да настъпи, че мъжете ги няма — по чужбини и градини, — в село старците се пекат на слънце, бабите предат, а децата подскачат и ловят слънчеви снежинки. Минава жътва, вършитба минава, изорават и опърлят стърнищата, гроздето се налива, прасковите натезали, орехите капят. Тогаз започват да раждат и жените зимните си плодове, и изскача вече мъжката сила, изревава с пълен глас или на нивата, или пробожда топлатата ноц с острия си писък, а младата майка първескиня вика малеееееее! — майка си вика, — и се освобождава от трудността. А щъркелите летят над селото, опнали криле, крака прибрали, отлитат и долитат, за да могат човешките очи да поглеждат нагоре и да очакват нещо оттам.

Баба Неделя мина покрай прясно разкопаните гробове на Стояна Иванов Стоянов, на Черна мъжа, и на Сеизовата Минка — бяха им извадили костите и ги бяха пренесли в Рисен, да ги заровят в новото гробище там, там да почиват. Всяка сутрин рано тя идваше тук, присядаше под някой престарял кипарис и гледаше кръстовете и пирамидките със звездички. И сега седна.

— Ралке — рече тя тихо.

— А?

— Съмна, Ралке.

— Съмна ли? Къде съмна?

— Ами навсякъде. Посиня и съмна. Пъпките почнаха да пукат.

— Пукат, а! Кога пукат?

— Кога, сега! И щъркелът дойде. И деня, и нощя носи съчки.

Ами ти усещаш ли соковете, Ралке?

— Какви сокове?

Баба Неделя млъкна. През порутената каменна ограда на гробището селото я гледаше, огряно в слънце. Стана тя и възви покрай гроба на Сеиза. Видя изтънелия му прозрачен нос, спомни си яйчения вкус на баницата, дето Горския бе заръчал да наточат за цялото село тогава с късмети, парчето на Сеиза си спомни, дето не можеше да го кусне, а тя му отчупи парче и му го поднесе, а той хем дъвче, хем душа вече бере. Зъбите не го слушат, а очите още живи, сами ядат баницата и за късмета питат. Път, казва баба Неделя, път ти се пада, Сеиз, дълъг път — тъй е написано на хартишката и каквото е написано — това ще е, а Сеиза преглътна трохичката и май се усмихна. Понечи нещо да каже, очите му изведнъж станаха гълъбови, ноздрите му трепнаха, главата клюмна. От разтворената му виолетова уста потече бяла слюнка, като от новородено. Ами нали се бе раждал, нали тя го беше появявала. Разпови го, беше се напикал, пък Стана, майка му, още не се беше вдигнала, и го кълнеше, че се родил пиклив, и в клетвата им хем имаше яд, хем гордост майчина, че е родила мъжко и Игнат няма да се мръщи, като се върне от гурбет наесен. Извряка Сеиза, че се бе подсякъл, дупето му, като го разпови, розово, та червено. Баба Неделя го напудри с брашно, провери пъпа да не е гноясал; коремчето опипа — беше меко и редовно — и отново го пови. Е, ще пикае, пък като мине време, ще му заякнат бърбреците. Усмихна се тя и в зелените й очи се отрази това мъничко, розово лице, главичката още плешива,

Сеиза тогаз още нямаше зъбки, че да яде новогодишна баница, и нос, за да подуши миризмата на света и се отвърне от него.

— Сеиз, Сеиз! — рече тя надвесена над него. — Пролет пукна!

— Пролетта! Ами ябълката?

— До няколко дни ще цъфне. Пъпките пукат вече, тъй припукват, че на очите припарва.

— Припарва, казваш?

— Припарва я. Ами ти, Сеиз, как си? Добре ли си?

— Добре съм, какво ми трябва. Ами земята как е?

— Земята дими, Сеиз, дими тя — пак ще ражда. Има още семе в нея. Ти бъди спокоен за земята.

— Спокоен съм. За нея съм спокоен.

Баба Неделя му пооправи кръста и тръгна сред другите, на всекиго да разкаже как е дошла пролетта, как дими земята, а утрото посинява селото и го облива в светлина, как за Горския вече сто пъти идват с джипката да го викат в Рисен, а той не скланя. За заместник го викат, а той — не. Тук съм почнал, вика, социализма, и тука ще го завърша. А бе ела бе, човек — придумват го, — в Рисен е пълно с ваши хора, искат те, пък и опитен си, сега хора опитни ни трябва, а той — не ще. А Спас къщите си гледа, седем са вече, само ги чисти и мие стъклата и дюшеметата, и магарето му, онова, казанлъшкото с голямата глава, и то е живо, чумата да го тръшне. Баба Неделя обясняваше дълго и подробно на всекиго, оправяше кръстовете и пирамидките, скубеше бурена сред цветята и не забравяше да каже на всекиго за пъпките и за щъркела, че и за оная кола, дето я теглил Горския от Илаковия рът чак до моста.

На връщане тя мина покрай къщата на Генерала и спря в сянката под прозореца. Отгоре се чуваха чести въздишки и тракане на пишеща машина. Един бял гълъб бе кацнал на перваза на прозореца, чистеше си перушината и слушаше машината и въздишките. А бе много се заслушва тоя бял гълъб, рече си баба Неделя, често го виждам на перваза. По едно време машината спря и Генерала се показа, наметнат със старата военна куртка без пагони. Отвори протката, тя изскърца весело с железните си панти. Генерала въздъхна и седна на високия дъсчен праг, прегърбен, побелял.

— Много въздишаш бе, Генерале — рече баба Неделя.

— Въздишам, бабо Недельо. Нещо ме стяга.

— Къде те стяга?

— Ей тук — посочи той врата си.

Тя се пресегна и го опипа с топла, черна ръка.

— Нищо ти няма, Генерале. От пролетта е туй стягане.

Знаеш ли — почнаха вече да пукат?

— Кой да пука?

— Пъпките, кой! Отзарана пукаха като полудели.

Генерала видя гълъба на перваза и се усмихна.

— И щъркелът дойде, Генерале.

— Дойде ли?

— Дойде я. И деня, и нощя съчки пренася. А ти колко листа вече изписа?

Генерала пак въздъхна, сведе глава:

— Досега общо четири хиляди осемстотин шейсет и три листа съм написал. И какво — нищо!

— Като е нищо — спри!

— Не мога, бабо Недельо. Сто пъти съм си казвал да спра, а не мога. Ставам и пак сядам при машината. Пиша едно, а друго излиза. Като го прочета, сам се чудя откъде е дошло.

— Че иди тогаз в Рисен бе, Генерале, може пък там да спреш.

— Няма да ида в Рисен. Какво да правя там?

— Какво! Другите какво правят? Къщи вдигат, ей на — и гробовете местят.

— Да ги местят, а аз ще си стоя тука. Докато съм жив, ще пиша, а после ще видим.

Той млъкна като дете пред горящите ѝ зелени очи. И за нея беше писал толкова пъти. Уж за Втори армейски артилерийски полк започне, за маневрите край Хасково, за лейтенант Рогачев, дето го беше наказвал толкова пъти, а то излиза за баба Неделя, дето седнала с тримата космонавти и за луната си говори. Няма да стъпите по месечината, нарежда им баба Неделя, ще стъпяме, отвърща ѝ Валери Биковски — и на Венера, и на Марс ще стъпим, щом веднъж сме почнали, няма връщане, благодарим ти, бабо Недельо, за бялото сладко. Какво бяло сладко, удиви се Генерала и си спомни, че баба Неделя беше почерпила тримата космонавти с бяло сладко и ги беше закитила с китка за здраве.

От къде на къде, умисли се Генерала, отде ми е дошло на ума — кога пък баба Неделя ще вземе да се среща с тримата космонавти, да приказва с тях и на изпроводяк с китка да ги закити за здраве?

Баба Неделя го гледаше и без да знае какви мисли и съмнения го измъчват, се прислушваше дали и неговите пъпки вече не пукат. Пукаха — та ги чу и се усмихна, както се бе усмихнала на Горския сутринта, когато чу неговите, но не му каза. Ще се разлистиш и ти, Генерале, ще ти покарат листата, сянката ти и тя ще изскочи, че закъде е човекът без сянка — стеблото му повяхва. И соковете ти ще потекат, соковете не те питат дали си прост селянин, или Генерал, дали си жив, или мъртъв. И пищещата ти машина ще усети пролетта, и нея ще налетят соковете, както са потекли вече и в тоя бял гълъб, дето те е почел на твоя перваз да кацне да си чисти перушината, да слуша как ти трака машината и въздишките ти да слуша. Тя се върна пак нататък, далече назад, и разви Генерала, телцето му беше кокалесто и изпружено, все си стискаше коленцата и прилепваше ръчички. Нито рита, нито помръдва. Боцва го тя да се засмее с беззъбата си уста — боц! боц! — а той умислен, косицата му келява, главата му мека като подал пъпеш. За какво пък толкоз се е умислил, шепне тя на майка му Кера, а майка му пъшка, сърцето ѝ думка. Туй, дето тъй се е изпънал, военен ще стане, Керо, офицерин. Все мирно стои, и в утробата ти нали тъй е стоял, мирно. Ами в тъй, вика Кера — Иван и Стефанка ритаха, туй дете не ритна нито веднъж, не го усетих. Не знам каква ще излезе тая, измърмори баба Неделя — хем за офицерин, хем умислен още отсега, не я разбирам аз тая работа.

И сега беше умислен, широките му рамене, наметнати с военната куртка, клюмнали, сякаш чувал има на гърба си. Закъде си тръгнал бе, Генерале, с тоз вълнен чувал? Къде си го понесъл? После баба Неделя забърза и задмина много напред, за да го види изпънат, утихнал, самата тя го изкъпала и преоблякла, сложила му чисти долни дрехи, парадната му униформа облякла, с всичките ордени и медали, подредила го сред цветята — красив, побелял, успокоен. Чувала го няма, гърбът му изпънат сред цветята... Но Генерала се върна, въздъхна пак и рече:

— После, бабо Недельо, хората могат и да ги прочетат.

— Какво да прочетат?

— Ами листовете. Нали ме питаш за тях. Пиша, пък все нещо може да съм казал.

Белият гълъб литна. Едно перо се разлюля в гъстия сив въздух, полетя плавно и безшумно кацна на рамото на Генерала. Той го взе нежно с два пръста и каза:

— Я! Бяло перо! Бяло перо от гълъба!

Стана, с перото в ръка се върна при машината и при листовете, да опише тоя разговор, пролетта да опише и белия гълъб, дето му беше подарил перото, за соковете и пъпките да напише, дето пукали и пригуквали тая сутрин и баба Неделя ги чула, а вместо това пак написа за Втори армейски артилерийски полк, за маневрите край Хасково и за лейтенант Рогачев, дето го беше наказал тогава.

ДУШАТА НА ГОРСКИЯ

Ами душата, къде ти е душата бе, Горски?

Тия Спасови думи бяха заседнали в главата му от миналия петък. Горския скиташе из празното село, заничаше в заглъхналите дворове и ругаеше заминалите в Рисен или в града стопани... Вечер над селото падаше глуха тишина и неиздържан тишината и самотата, Горския отключваше трансформатора и запалваше уличното осветление — двайсет и двата стълба с луминесцентни лампи. Разхождаше се по тротоарите — неговата гордост преди няколко години — сам, с ръце в джобовете на якето. Глухо ечаха стъпките му под синята светлина. Къде ми е душата, а? Ей в тия тротоари, в тия стълбове, дето щяха да ме накажат за тях. Защо ме наказвате, питам, за това, че искам да е светло на народа, за това ли? Ами с какви средства? С народни. За това ли ще ме наказвате, че искам по тротоари да ходи, по плочи да стъпва, а не да си каля краката. За това ли ще ме наказвате, дето накарах Дачо да скове кръгла будка за афиши? Какви афиши, бе, Горски, кой ще гостува във вашето село, като хора няма? Има хора, има още, едва не кресна Горския. Има. Добре де, викаш, има, а като дошел последния път окръжният театър с „Океан“ от Щейн, били продадени само седем билета, как да играят артистите за седем души? Ще играят, вече не се стърпя и повиши глас Горския, за седем ще играят, нали изкуството е за народа. Намигнаха си в бюрото, секретарят пипна мастилницата, позасмя се, ей, ама инат е тоя Горски! А той — защо не пратихте магистралата да мине покрай село, тогава хората нямаше да избягат? Как ще я пратим, та тя се проектира централно, това са държавни съображения от общонационален мащаб!

Горския спря и стъпките му спряха. Стори му се, че е сам-саменичък на тоя свят. Поне куче да имаше — да джафне, да тръгне след тебе, а то — пустош! Спомни си той как бе застрелял кучетата заради кучешката тения, как бяха стояли пред ямата с дядо Стефан, Илариона, Жегъла, Спас и Дачо, как виеше кучето на Жегъла, Алишко, и как Жегъла му поиска пистолета сам да го свърши. Като прозвуча изстрелът, те се върнаха и видяха кучето паднало в ямата при другите,

мухи вече го накацали по очите, а Жегъла прав, побелял, сякаш душата му извадили. Ей там ми беше душата, рече на празното село Горския, там, когато изпълнявах нареждането и директивите за благо и здравето на народа, кучетата когато стрелях тения да не разнасят.

Не, Горски, не ти е там душата, щеше да рече Спас, българинът душата си не отваря, не бърка в нея, че отвори ли я и бръкне ли вътре — страшно! Страшно ти е на тебе, Спасе, дете си вечно опозиция, дете беше началник на пощата по сговористко време, дете беше търговец на калпави коне, дете на два пъти те пращаме на лагер и на два пъти се върна вирнал глава, като че ли на Божигроб си ходил и си станал хаджия. Какво има в моята душа, а? Ти ще ме питаш мене, Спасе, тъй ли? Ей това село го има, и Маркс — Енгелс го има, и Ленин, и социализма го има, и целия ми живот го има, и нови хоризонти има, дете искам да ви заведе, а вие се дърпате като казанлъшки магарета.

Горския видя камионите, натоварени с покъщнина, и каруцата зад тях, и следите на гумите. Валеше дъжд, дерето жълто, четири мокри овце се гушат в близкия стобор. Тръгваха Жегъла, Недьо и Зорка с малкия Димитър, Гунчев и Йордан Бръснаря. Баба Неделя стоеше при новата будка за лепене на афиши, зелените ѝ очи горяха под шамията. Горския тъпчеше на едно място — беше заплашвал, молил, агитирал, придумвал — нищо не помогна. Овцете блееха, Гунчев и Йордан Бръснаря ги качваха една по една на камиона. Горския бе млъкнал, прав под дъжда, с гола глава. Свърна Жегъла, наметнат с черна немска мушама. Протегна му ръка.

— Е, Горски, прощавай — рече той. — Душата ни извади, пък...

— Не съм ви я извадил аз — глухо отвърна Горския. — Историческото развитие ви я извади.

— Не знам — подхвана сякаш за пръв път Жегъла. — Едно време, като ми даде пистолета Алишко да застрелям, много исках тебе да гръмна.

— Защо не гръмна? — сякаш за първи път се сопна Горския.

Жегъла махна с ръка, лицето му почерня. Не отвори уста, тръгна към камиона. Горския — след него.

— Защо не гръмна?

Събраха се под дъжда, навели глави, не смееха да го погледнат в очите. Гунчев подсмърчаше, триеше нос с мокрия си ръкав. Жегъла се

наведе да прибере една изпусната каишка, после я завъртя и запокити в придошлото жълто дърво.

— Прощавай, Горски — измънка Гунчев.

— И ти — партиен член, ударник! — изрева Гунчев. — И ти бягаш! Къде отивате бе? На кого оставяте тая земя?

Не му отвърнаха. Йордан Бръснаря дъвчеше хляб. Недьо и Зорка се качваха в кабината на камиона, синът им, Димитър, и той.

— Защо ви оженихме — изкрещя Горския, — защо се роди тоя син, като преди това внуци имахте. Нали нови хора искахте да ставате, нали това беше първото раждане от години.

Недьо примигва посърнал. Зорка заплака, бялата ѝ коса залепна покрай очите, момчето с новата синя шапка подсмръкна.

— Горския, недей бе — едва не заплака и Недьо. Помогна на Зорка, покачи я при момчето. Дъждът и стъклото им скриха лицата. Шофьорът подкара, бяха им дали камиони от комплекса в Рисен, на Жегъла — каруца.

Горския се дръпна, камионът го оплиска и пое нагоре.

— Че парцели ни дават бе, Горски — обади се с пълна уста Йордан Бръснаря. — Стопанството голямо, модерно, нашите се хвалят, добре са. И хора има, и всичко — а тука ще подивеем.

Йордан натъкми качето на втория камион, качи и кафеза с кокошките, те пърполяха ококорени. Гунчев и Йордан се покачиха, Йордан Бръснаря още дъвчеше — и вторият камион подкара, подир тях пое и каруцата с Жегъла — черен като мокра, угаснала главня. Горския се затича подир тях, кълнеше, ругаше, дето оставили къщите, земята, стопанството, бащините си огнища. Къде ми била душата? Ей в тия хора ми е душата, дето бягат сега, дето им набивах всеки ден в главите надеждата за бъдещето, дето синорите събаряхме, дето земята разоравахме и я направихме обща, дето работихме толкоз години рамо до рамо и гръб до гръб.

— Едно време — подхвана Спас, — нямаше луминесцентно осветление и тротоари, пък хамбарите бяха пълни. Сватби ставаха, раждаха се деца, а сега за какво ти са тия двайсет и два стълба и тия тротоари, че и тая будка за лепене на афиши. Барем некролози да имаше, тях да разлепиш по нея. Хайде, Горски, чакам те и тебе да се вдигнеш при другите в Рисен, че и твоята къща да поема, да ѝ измия

дъските и по чорапи да вляза в нея, и плодни дръвчета имаш, Горски, четири праскови, една череша и един орех.

Горския пое дълбоко дъх, в очите му притъмня, прихвана се отзад, дето носеше пистолета.

Чакай, кога сме приказвали със Спаса, спомни си той, от самотия взех да си говоря сам. Сепна се, беше стигнал края на селото, до двайсет и втория стълб. Да имаш да вземаш, Спасе, да имаш да вземаш!

На сутринта Ликоманов пак спря джипката пред тях. Горския излезе намръщен, покани го да влезе, да седне като хората. Няма да сядам, рече Ликоманов, бързам, трябва да обиколя района, осем стопанства са туй, не е шега работа. Горския го оглеждаше — с териленов костюм и хубави черни половинки, с бяла риза и тъмночервена връзка, като че ли бе тръгнал на окръжна конференция, същият оня Ликоманов, дето заедно караха школата, дето задочно завърши агрономство, дето се дърлеха по съвещания в окръжния град. Позастарял, ама гладък отпред, без шкембе, лицето му изпечено, сухо, устните тънки и остри, носят реже, очите — бръснач. Бре, бре, мисли си Горския, осем стопанства, половинки, териленов костюм.

— Е, какво реши? — запита Ликоманов, като палеше цигара.

— Какво да решавам? Сто пъти ти казах — не мърдам оттук!

— Слушай, Горски, ще правим модерно стопанство, остави тия местнически настроения, гледай общото.

— Аз общото го виждам, Ликоманов.

— Виждаш го!

— Няма да мръдна оттук — изпъшка Горския.

— Не ставай дете, Горски! Вашите те искат, всеки ден идат при мене — тъй и тъй, докарайте Горския, ние с него сме си свикнали, подписи събират...

— Да събират.

— Не се опъвай, има и решение на окръжния комитет.

— Ех, Ликоманов, че не разбираш — изохка Горския. — А бе ти корен нямаш ли някъде забит?

Ликоманов стъпка цигара, присви очи.

— Пак ще дойда — рече той, като си погледна часовника. — Слушай, вашите къщи дигат, земя получиха, заселиха цял квартал. За

какво ще кукуваш тука?

Горския не отвърна. Джипката отпраши. Горския изпсува. Повтори няколко пъти псувнята, докато намери с нея и Иван Председателя, който чакаше все някой да му подхвърли някаква идея, пък накрая избяга като всички. Идеи, тросна се Горския, ти хора ми дай на мене, пък идеите сами ще се появят. Лесно ти беше да разправяш, Председателю, за нефт и злато, че то ако край село имаше нефт и злато, хората нямаше едно време да ходят на гурбет в чужбина. Кой е сял и жънал в туй село — жените и старците. Мъжкото се измиташе и я се върне за тоя Архангеловден, я за следващия. После надеждата пак го подхвана, пак видя как се връщат съселяните му, пак с камиони и каруци, заедно с овцете и кучетата, с кафезите и кокошките, как се отваря вратникът на Зорка и Недьо, ей ги пак идат, и момчето със синята шапка! Нали го кръстихме туй момче на дяда Димитра Столетника, сто и една години да живее и селото да задържи. Върнахме се, изплака Зорка, нийде не е като у дома. И Жегъла се връща, стоваря дюшека и желязното легло, мрачен, черен, въздиша — ей, Горски, въртя ни на шиш, пече ни, а какво излезе — пак тука се върнахме. И Илариона си бе дошел, отново се пазареше със Спас за къщата си, да я откупува за трети път. Спас не рачи, качва цената, пазари се. Оживява селото, и Йордан Бръснаря иде, трие ръце и дъвче хляб, зад гърба му Гунчев, не смее да вдигне милозливи очи — двамата ударници, гордостта на стопанството: я кажи сега, Горски, каква работа има за нас, ама гледай да е по-тежка! И Даскала Димов пристига от София излекуван, и Американеца се връща, пак нахлупил старата сталинка на бръснатата си глава, уж сериозен, пък всичките му железни зъби се виждат, правени нявга в Америка. Ще облепят будката с афиши, и театър ще дойде да гостува, и радиоуредбата ще прозвучи отново сутрин...

Горския съзря Дачовата котка, зажадняла за човешко присъствие, и я помами. Тя го прониза с фосфорните си очи, дръпна се заднишком, после скокна на дувара и се изпари. Изпари се и видението му, а вместо него на вратата застана Спас, наметнат със зеленото си палто, важен като влашки чокоин.

— Пак мина джипката — рече Спас и седна на един сандък, опрян на стената.

Горския мълчеше.

— Склони ли?

— Не — отсече Горския.

— Значи, удържаш на напъна?

— Удържам — сопна се Горския. — Ти защо не идеш в Рисен, ами си се загрижил за мене?

— Къде да ида, като имам седем къщи. Ти иди, заместник те правят, кола ще имаш на разположение.

— Спасе, млъкни — изстена Горския. — А бе, човек, ти сърце нямаш ли?

— Сърце ли! — удиви се Спас. — За какво ми е сърце на мене. Аз, батинка, съм номер 4521.

— Какъв номер?

— Ами такъв — усмихна се гордо Спас. — Ред за кола. Внесъл съм още по-миналата година хиляда и петстотин, и другите са готови. Скоро ще ми излезе номерът и ще ме видиш на кормилото.

Горския се опули:

— Значи заминаваш!

— Никъде не заминавам, Горски! — Спас вдигна глава и сивите му очи блеснаха. — Всички ще заминете, сам ще остана и пак няма да се махна. А колата е просто тъй, да сме в крак с времето. Днес, като реша, ще прескоча до Пловдив, панаира да видя, а утре може и до морето да ида, Албена да видя. Слушай какво ще ти кажа аз на тебе. Не знам какво му е хубавото на социализма, ама едно не може да се отрече — очите ни отворихте вие.

— За какво сме ви отворили очите?

— За живота — отвърна Спас. — По-рано роби бяхме, цял живот ще пестим, земя ще купуваме, за земя и човека убивахме, бели пари за черни дни, тути кванти и нам ти кво. Сега народът се отприщи, тръгна да живее той и вече не мож го спря. — Спас кръстоса крака, окашля се и продължи с насмешка: — Та какъв цвят ще ме посъветваш да взема? Сива, червена или сребристосиня?

Горския стана, хвана Спас за яката на зеленото палто, но не видя страха в сивите му метални очи. Видя само подигравката, насмешката видя и оная нощ, когато похлопа за първи път на вратника му, а отзад чакаха джипката и двама милиционери. Отзад лавна куче, чу се женски писък — Спас бе излязъл, понечил да се върне — у Графицини, съседите, изтрополяха. Не, Спасе, не съм забравил и другата нощ,

когато жена ми Мария умря и аз ходих къде ходих и пак на твоя вратник похлопах и ти помисли, че пак идвам за оная работа, а като разбра, тръгна с мене и двамата мълчахме там при стълбите и докато баба Неделя къпеше Мария, докато аз палех огън и носех топла вода и не знаех къде да се дяна, ти седя на стъпалото, бос като мене и пак тъй наметнат като сега, и аз си помислих, че си забравил нявгашното. Не си го забравил ти и никога няма да го забравиш, ама има да чакаш да се вдигна в Рисен, че да ми вземеш къщата. Познавам те аз, виждам как я оглеждаш още отсега, как дръвчетата броиш и ореха измерваш, ама тая няма да я бъде. Горския пусна яката на зеленото му палто, дръпна се и седна. Засмя се страшно и сипкаво и отрони:

— Спасе, много има да чакаш, ама няма да паднат.

— Кои да паднат?

— На коча мъдете.

Спас не каза нищо, стана и си отиде. А къде ми е душата, искаше да извика подире му Горския. Къде е? Ей там, посочи той близкия стълб за луминесцентното осветление, ей там, и там, и там! Къде ми е душата, питаш, а? Ей там, дето ме мъчиха някога и обуцарски клечки ми набиваха в ноктите, дето с железен шомпол по корема ме биха и решетките мирисах как миришат, ей там, дето докарах първия трактор и знамето му окачих, дето накарах музиката на Цанцито да свири с флигорните и тубата точно пред вашата къща, синорите, когато разоравахме, и твоята нещастна душа, когато разравяхме и синорите й махахме, че да ми се перчиш сега, че живота си научил вече от социализма и вече не си роб, че и кола си се полакомил да купуваш, че и номер си имал, номер 4521 — ама не е той номерът, Спасе, не е! Тия дни от града ще дойдат, къщите ще обикаляме и ще обявим кои остават за паметници на културата. Държавата средства ще отпусне да ги стегнем и поддържаме, табелки ще окачим, туристи ще дойдат...

Очите му пламнаха. Горския стана и се заразхожда по ромбовете на циментираната пътека.

— А ако не дойдат туристи — извика той към пустите дворове и пустите къщи, — кинематографията ще докарам! Ще пристигнат тука филми да снимат, филм подир филм, и пак няма да запустеем! — Той се разпали и започна да ръкомаха, сякаш говореше на събрание пред стотици хора, старата му агитаторска кръв кипна: — Ще докарат прожектори, камери, разни там релси и камиони, всичко ще забоботи и

ще светне, хора ще дойдат, младежи, да си правят изкуството тука и няма да се спъват вечер по пътя, ами ще крачат под луминесцентното осветление, дето сме го изградили със собствената си пот, и по тротоарите ще стъпят, да знаят за какво сме ги направили, и афиши по будката ще раз лепим...

Трескав, той обу обувките си, коравите, и хукна из селото къщите да обикаля. Отваряше мандалата на портите, прескачаше през дувари и се вмъкваше през комшулуци, оплетени в паяжини. Като влезе в двора на Жегъла, изведнъж се сети за съня, дето го бе сънувал оная нощ, как тегли каруцата със снопи от Илаковия рът до моста, как го разказа на баба Неделя и тя запитва:

— Ами как я тегли, заднишком или преднишком?

— Не помня.

— Ако е било преднишком, значи си бил впрегнат.

— Не съм бил впрегнат, туй помня.

— По-добре да си бил впрегнат, Горски. Не е на хубаво тая кола, дето си я теглил заднишком.

Тогава баба Неделя му беше казала, че пукат пъпките, а Горския ги чу едва сега, в градината на Жегъла. И соковете усети, дето вече течаха в самия него, и пролетта усети, дето бе вече дошла. И щъркела видя как си носи съчките към кубето на църквата. Значи не е на хубаво, а? Запита той. Че аз винаги съм бил впрегнат ма, бабо Недельо, искаше да извика Горския сега, дали заднишком, или преднишком, винаги съм бил впрегнат и съм теглил таз каруца! В душата му кипна, усети Горския душата си, премаля му пред очите, припариха те, в ръцете го засърбя. Огледа се, видя земята в градината на Жегъла, земята, дето плачеше за копан. Просветна му, откачи забравения на пирона фърлец, съблече черната фланела и си плю на ръцете.

Като обърна земята в градината на Жегъла, уморен и радостен, Горския спря да почине и каза:

— Ще прекопая градините на всички, дето избягаха. И на Недьо и Зорка, и на Гунчев, и на Йордана Бръснаря. И Дачовата градина ще обърна, и на Американеца. Че тя, пролетта, вече дошла бре, хора, я глей, земята плаче да я обърнеш! Къде ми била душата? Ей тука ми е душата, тука, тука!...

БЕЗСЛОВЕСНОСТ

Отдавна беше минало времето, когато Босьо бе проговорил и искаше да намери оная дума, дето казва всичко. След петдесет години мълчание за няколко месеца сама той изприказва всички думи, които бе чул дотогава, разпитва хората за това и онова и накрая млъкна. Никой не вярваше, че един ден птичката беше кацнала на тополата и му беше изпяла всичко, а това беше самата истина. Но хората не вярват на истината. Разправяй им лъжи, колкото си щещ, веднага вярват. „Истината вярва не хваща, бе казал едно време дядо Димитър Столетника, тъй както дюлята не хваща, ако ѝ присадиш ябълка!“

Като избягаха хората по градовете, по строежите и в Рисен и в село останаха само няколко души, Босьо им обърна гръб. И на селото обърна гръб, макар че където и както да застанеше, винаги беше с лице към него — и деня, и нощя. Селото надзърташе и в сънищата му, уж не е село, нищо не се различава, нито къщи, нито дувари, а Босьо си знае, че е то — ей го Барагана, ей го Парцаля, ей го дерето — и ако другите мостове, на брой шест, не се виждаха, най-много се вижда Дачовият мост-люлейник, дето е най-жив от всички и изтръпва от човешките стъпки, изтръпва бе! Срецнаха се точно по средата на моста Босьо и Генерала, такива приятели бяха по-рано, пък сега ха да се разминат, сякаш се виждаха за първи път. Босьо, ще рече Генерала, очите му светли и уморени, под тях черни кръгове от писането, ние може да мълчим, ама сме си приятели, нали? Да, ще кимне Босьо, ама кимането не е дума, и да — то не е истинско да, както и селото не е истинско село, ако в него не живеят хора.

Как да обърнеш гръб на Генерала? Босьо си мислеше, че тия срещи май стават нощем и са сънища, а нощем му се струваше, че си е чист ден, още повече че напоследък Горския палеше двацет и двата стълба с луминесцентното осветление. Е, как тогава да застанеш с гръб към селото?

Два дена вече кръжи тоя щъркел, и женската кръжи. Обиколи нейде към Горната махала, пак се върне и пак заобикаля край моя комин. Кога щъркел не е почевал да свие гнездо на него? Никога.

Къщата ниска, коминът — лепени хлезги — а бе тоя щъркел май съм го виждал тъдява! Не е ли дядовият Димитров? Оня, черковният, той кръста си знае — навремето клисарят го гони, ама не можа да го прогони я умря, и селото се беше разделило на две, едните бяха за клисаря, а другите за щъркела, и щяха да се избият, а тоя е друг, ама кой ще е? Най-накрая кацна, поопипа с крака плочата, пък аз ха да го заговоря, да забравя безсловесността, видях, че плочата му хареса. А той поглежда, опипва ме и мене с очи, дали ще му харесам.

Как няма да му харесам, като щъркелът обича комин за гнездо там, дето лятно време не дими много, ама и да дими, то е от сухи дърва и плява, и плочата топли, и хора има под него, а сега хората, къде са хората, че тръгнал да подбира толкоз? И женската кацна, по-нисичка, по-нежна, клюнът ѝ само подскача, нещо гълчи ли го, гали ли се — мож ли я разбра, женска работа. Че като полетяха към реката: съчки, кал, съчки, кал, за нищо време гнездото готово. Не минаха няколко дена, гледам нов щъркел нещо обикаля, ясно — коминът зает, гледай си, значи, работата. И нашият, изглежда, му каза, гледай си, значи, работата, ама оня пак обикаля, че се поскараха нещо, посдърпаха се, ама инат тоя, вторият щъркел, не съм знаел аз, че инатът и по щъркелите го има. Сега да се хвана, да изградя и втори комин за него, добре де, хлезга в дерето колкото щещ, кал колкото щещ, за един ден ще го вдигна, ами като нямам второ огнище? Добре де, ами ако подир туй дойде и трети щъркел, ама работа, знаеш!

Босьо измете пред къщи, няколко пъти си чука главата пред ниската стряха. Щъркелът обикаля, а лястовичките вече налитат. Освен Босьовата лястовичка, Иваничка, дето си идеше с мъжа всяка пролет и си правеше гнездото точно над вратата между двете греди, дойдоха още шест — всяка с мъжа си — и си заеха местата покрай гредите на стряхата, като че ли някой ги беше разпределил вътре в една седмица. Като измете пред къщи, Босьо вдигна глава и пак я чукна в стряхата и се замисли, че когато бе започнал да мете, нямаше още гнезда и той беше мел вътре в една седмица като насън. То в съня една седмица трае колкото да кажеш: „Брей!“ Обърках се, рече си той, Към себе си никак не можеше да бъде безсловесен, че кога съм спал, като съм мел през всичкото това време. Погледна часовника с жълтата вратичка, беше му го оставил на тръгване Американеца за спомен, навиваше го по навик, преди да си легне. Часовникът беше с два жълти ключа, дето

се закачаха отвътре на вратичката, единият за голямата пружина, а другият — за музиката. Босьо навиваше по навик и двете, защото сутрин обичаше да слуша музиката — „Тирани, чудо ще направим“, — измайсторена с медени звънчета.

Петелът с портокалената перушина много се дразнеше от тая музика и все поглеждаше към часовника през отворената врата. Много му се искаше да го изкълве. И петте бели кокошки се заслушаха — петелът ги ревнуваше от всичко, — а сега и лястовичките започнаха да се заслушват в „Тирани, чудо ще направим“. Дали защото тъй бе тръгнало вече, не знам, ама отнейде долетяха и гълъби, кой ги беше подмамил, нали и те са безсловесни, ама знаеш ли? И гълъбите взеха, че останаха, и Босьо им скова гълъбарник от едно сапунено сандъче и го окачи на тополата. А там, на тополата, да не приказваме, вече имаше две червеноперки, една сипка, да не броим врабчетата — те врабчетата дом нямат и са като циганите — ама надушат ли ядене или сеир, там са.

И това стана вътре в тая седмица, а Босьо си мислеше, че на всичко вече е обърнал гръб. Че как да обърнеш гръб на птичките?

Ей го Спас занича. Обърнал гръб, Босьо кове нещо, а около него излитат и долитат лястовички, гълъби прехвъркват и гугукат под стряхата, около краката му подскачат врабчета, червеноперки и пепелявки чъркат по клоните на черницата, прехвъркват от място на място, а в дъното на двора, при струпаните изсъхнали липи, петелът с портокалената перушина гълчи петте бели кокошки. Над всички отгоре щъркелите от комина тракат с клюнове.

— Босьо! — извика Спас. — Босьо бе!

Босьо вдигна глава, чукна я в ниската стряха, излезе, подвил гръб, и се изправи. Спас беше наметнат със зеленото палто, а на краката му черен брич и червени корави ботуши.

— Какво има, Спасе? — щеше да каже Босьо, ако не беше безсловесен.

— Нищо — рече Спас. — Нали сме комшии, рекох да намина, да надникна — жив ли си.

— Жив съм — щеше да му отвърне Босьо, — нали виждаш!

— А бе виждам, ама какви са тия птици около тебе? То в село хора не останаха, а ти птици си хванал да развъждаш.

— Те сами се развъждат, Спасе — щеше да му каже Босьо, ако не беше безсловесен. — Музиката ли харесаха, не знам, ама и на тях без хора им е чоглаво, съклет ги хваща. По-рано само лястовичката Иваничка идеше с мъжа си, а сега имам още цели шест чифта.

— При мене не идат — рече Спас, — сигур се плашат от телевизора или от радиото. Ха, щях да забравя, тая сутрин пак са излетели трима в космоса.

— Да летят — щеше да рече Босьо, — аз нито телевизия гледам, нито слушам радио.

— Пак са излетели тая сутрин — повтори Спас. — В космоса са излетели.

Босьо мълчеше. Спас поклати глава и си тръгна, зеленото палто го отнесе и ботушите, червените, го отнесоха. Да излитат бе, Спасе, каза си Босьо след него, защо да не излитат в космоса, нали трябва да видят какво има в него. Ей на, и аз уж съм тука, при тия птички, пък очите ми и те излитат. Снощи си лягам, ха да заспя, а очите ми ги няма, тръгнаха за някъде, летят. Чудя се аз, уж очи човешки, а летят, сякаш крила са им поникнали. И в Рисен ходиха, дето нашите нови къщи дигат, и големите блокове видяха, дето били по петнайсе хиляди декара единия, блоковете са си блокове, лъжа няма, и къщите са си къщи. И в града отлетяха, дето синове и внуци имам, пък не се сецат много за мене, че съм мълчал. Добре де, мълчал съм, ама като се сетят, и пишат — тъй и тъй, тате, прати оня бут от прасето и ако имаш някоя кокошчица, прати, че тия, бойлеровите, не ги бива, а малкият е нещо анемичен, докторите казаха, че трябва да яде силна храна и естествена при туй. Та ходиха, Спасе, очите ми на синове и на внуци да се нагледат и като се нагледаха и наситиха, се върнаха пак. Лежа си аз, лежа, а те разправят, могат ли очите човешки да се нагледат? Какво ли не са видели. В Рисен Стояна Иванов го погребали за втори път след двайсе години, а баба Черна ходела всеки ден на новия гроб и само с него говорела. Я ми кажи ти, Спасе, може ли с мъртвия да се говори като с жив и какво прави баба Неделя на нашето гробище всяка заран, кажи ми, ти и от телевизия отбираш, и от космос, и от космонавти, кажи, като слънцето още не се е показало, а тя вече с мъртвите хортува? Като не ме хваща сън, и аз ще ида, ще се притуля зад кипарисите, ще я заслушам, а косите ми се изправят нагоре, ама подир туй свикнах и вече не се изправяха нагоре — а тя хортува,

хортува, разправя на умрелите кое как е в село, за Рисен им разказва, за тебе, за Горския, за оная джипка, дето Ликоманов идва през ден, през два Горския да кандърдисва за заместник, за Генерала и за какво ли не. Добре де, аз съм безсловесен и съм жив и ти дойде да ме видиш жив ли съм, а мъртвите са си мъртви, значи и те са си безсловесни, защо тогаз баба Неделя им разправя всичко? Те ушите на мъртвите вече уши не са, ама отде да знаеш, може и да чуват. Знае ли някой, че да разправи! Значи приказва си баба Неделя, а те я слушат.

Добре де, тогаз можеш ли разбра кой слуша и кой не, нали едно време, като проговорих и ви обикалях всичките за оная работа да питам, дето птичката ми я изпя на един дъх и всичко ми разказа за целия живот и за целия свят, а вие ми се смеехте и за улав ме смятахте, и пръсти въртяхте ей тъй след мене, тогаз защо и ти си приказваш сам, нали те слушам вечер, като мина покрай вас. Седнал си ти на виенския стол, дето на два пъти го купува с цялата гарнитура от Илариона, пушиш си турско цигаре, само чалма на главата ти липсва, и хортуваш. С кого хортуваш бе, Спасе, като си словесен? С телевизията или радиото, или с онез тримата космонавти, дето пак са излетели, или хортуваш с баща си, дето ти беше завещал само она, острия нож? Като те затваряха, и двата пъти ти го кри в пезула на оградата, и старата шапка на баща си кри, оная, мазната, дето е само мас и прах, ама за тебе има цена и затуй сега си я окачил на стената като портрет. Нали и часовникът е вещ мъртва, пък навиеш ли го, и той „Тирани, чудо ще направим“ запява, значи и часовникът не е съвсем безсловесен, и той иска някому нещо да каже, да се изприкаже и попее, докато му се извие пружината, че и на него не му се седи сам-саменичък, само да цъка и да показва колко е часът?

Колко било часът? Като че ли е много важно колко е часът? Ами я да те питам аз, Спасе, да ми кажеш — она ден часовникът показваше пет и двајсе, а пък аз съм посред ноц на война. Немците бумкат, котата трепери. Добре де, аз съм на война, значи, а очите ми, хвърковатите, не са при мене, ами тука долетели. И очите тогаз мислеха за земята, напечена оная ми ти земя, ще се разпукне, а аз съм си запушил ушите от артилерията, каската ме похлупила — уж съм там, в Унгарията, а очите ми обхождат нивата на Кожушко, стриват като пръсти бучка пръст — миришат я бе, земята кипнала!

Петелът с портокалената перушина изпя първи петли и Босьо се надигна. Значи не мога да мълча, рече си той, като търкаше очи и се чудеше кога са долетели и са се върнали при него. Уж съм спал, пък думите си текат, приказват със Спаса, като че ли е много важно колко е часът и дали Спас е буден и дали е тука. Вчера мълчах, както винаги, а той си говореше сам и сам си отговаряше вместо мене, а сега аз говоря с него и от негово име сам си отговарям. Че каква ще е тя тогаз, безсловесността, щом и насън, и наяве търся човека и си говоря сам? По-рано селото беше пълно с хора и гад — да мълчиш, лесно, а сега за какво да мълча, като думите ме мъчат повече и хич не ме питат словесен ли съм, или безсловесен.

Ботьо стана, пристъпи навън, като настъпваше в тъмното връзките на долните си гащи. Горѐ на комина пръхна крило, щъркелът не спеше. Петелът с портокаловата перушина изхърхори откъм липите, да се обади, че е там, а нощта беше синкавобяла. Горския пак беше запалил стълбовете на луминесцентното осветление. Босьо се облече и обу, плисна малко вода на очите си, да ги поосвежи, след като се бяха върнали отново при него след дългия нощен полет. Наостри Босьо сетива, ноздрите му поеа синкаво-бялата нощ — не миришеше на тор, на животни, на вечерен къщен дим. Миришеше на луминесцентно осветление и стълбове, на тротоари миришеше и на самота. Едва тая нощ усети Босьо самотата с всичките си сетива и с ноздрите си, и с ушите си я чу, че и самотата си имаше едни големи барабани и си ги биеше като барабаните на 16-а Плевенска дивизия, и фанфари си имаше самотата и си ги надуваше тъй, че чак ушите ти запищяваха.

На кого тогава да обърне гръб?

Босьо остави птичия свят да спи и будува в къщата си и излезе, разбрал, че птиците бяха дошли чак от Африка, за да го намерят, а той не можеше да намери своята единствена птичка. Тя му беше обърнала гръб още тогава и вече никога нямаше да се върне. Никога! Повтори си той наум и наяве тая дума, която никога не беше вярвал и разбирал.

Никога?

Босьо тръгна по тротоарите, дето Горския бе поискал да направят, за да не газели хората в калта. Те бяха сухи и чисти, вятърът бе смел и последната пращинка от тях. Светлината на луминесцентните тела се пръскаше в нощта, и изваждаше от нея синкавобели пусти плевници и прашни къщи, запуснати асми и

обрасли в трева пътеки. Тежки и неми, синкавобели изникваха залостените вратници и заключените порти. На плевника на Йордана Бръснаря още висяха откъм пътя двете жеглести ритли, отдавна забравили какво е това снопи и вършитба. По-надолу се появи будката за разлепване на афиши, все още съвсем нова и бяла — тъй и щеше да си остане само с разлепения афиш за „Океан“ от Щейн, а зад нея като нарисован изскочи над дерето Дачовият мост-люлейник.

Дачовата котка му пресече пътя и се шмугна под вратника, да провери дали не са се върнали стопаните. Ами! Прозорците бяха тъмни, без пердета, само с нявгашните решетки, отдавна небоядисвани и хванали ръжда. Баба Неделя пак беше седнала върху сандъка на сайванта с подвити като на котка крака. За миг сред синкавобялата светлина Босьо зърна огненозеленото сияние на очите ѝ. Кога спеше тая баба Неделя, или за нея тоя дълъг живот беше един безкраен сън и нищо повече, или самата тя си беше един чист сън?

Какъв сън ще съм аз бе, Босьо, щеше да се обади баба Неделя, ако го беше чула и ако той беше проговорил, че кой те е повивал бре, кой изкъпа майка ти, баща ти, брат ти, дето умря от туберкулоза, не оня, другия, дето беше готвач по параходите, кой ги изкъпа и изпрати, а? Но тя не го беше чула и не беше казала нищо и Босьо продължи като насън покрай къщата на Горския. Видя, че прозорецът му свети, и се сети, че пак е отворил да чете по никое време „Държавата и революцията“, дето я беше чел най-малко хиляда пъти.

Като спря пред бабината Минина къща, дадена за ползване на Улаха и домочадието му с всичките стаи, а те спяха в една, да им било по-топло и уютно и да си били заедно шестнайсет души с последното улахинче и едно в проект, Босьо спря и се замисли. Защо Улаха бе заминал с Улахинката и домочадието си? Къща му дадоха, помощ от стопанството получаваше, работа имаше? Те, циганите, наистина са като врабчетата, само че врабчетата никой не ги е признавал за малцинство и нито работа им е давал, нито къщи, нито надбавки за децата, нито имат представител в Народното събрание, а Улаха от какво можеше да се оплаче? Един ден и той се бе вдигнал заедно с кранлето, с родовия шатър и с домочадието. Горския го заплаши, обвини го в неблагодарност и Улаха се разплака, понечи да му целува ръка: не мога, вика, бай Горски, като няма хора, сватби като няма, и децата ще подивеят.

Най-после Босьо стигна до къщата на Генерала. И без да види светлината, знаеше, че не спи. Отдалече чу потракването на пишещата машина и се запита: ако знаеше да пише и имаше пишеща машина, дали нямаше и той като Генерала вече да е надхвърлил едно четири хиляди листа, че и повече. Седна Босьо на пейката отпред, прибра колене и тури ръце върху тях, а над главата му машината дълбаеше ли, дълбаеше безсловесността, къртеше думи и ги ковеше по листовете. Добре де, не се ли свършиха тез пусти думи, няма ли най-подир Генерала да стане, да въздъхне и да рече:

— Свърших. Край!

Машината млъкна, но Босьо знаеше много добре, че Генерала не е казал: „Свърших. Край!“, нито някога щеше да го каже, ами просто малко му се е схванал гърбът и иска да се поразкърши и да въздъхне няколко пъти. Чу въздишката му и я поде — в синкавобялата лумнесцентна нощ отекнаха две човешки въздишки. Пристъпи Босьо, отвори вратата, сега не бяха на Дачовия мост-люлейник, че да се разминат. А защо идвам, се запита той, като изкачваше дървените стъпала и ги чуваше как изскърцват, и вече знаеше защо отива при стария си приятел не с гръб, а с лице.

— Влез, Босьо — рече Генерала, без да се учуди.

Покани го да седне и той седна на миндера до пирамидата с пушките, покрити с брезент, и до голямата гилза, спомен от Втори армейски артилерийски полк. Наметнат с военната куртка без пагони, с бяла риза без яка, побелял и с дълбоки сенки под светлите питащи очи, Генерала се усмихна. Очите му поовлажняха и станаха още по-светли.

— Как са птиците, Босьо? — запита Генерала.

Босьо кимна, че са много добре и че птиците са си птици, те са си заедно и винаги могат да прелетят и намерят човешки покрив и човешки комин, за да си свият гнездо. Кимна и за сивоперките, и за червеноперките, и за сипките, и за врабчетата, които са като циганите, и за гълъбите, и за щъркелите, и за гривеците, пристигнали оня ден, и за петела с портокалената перушина и петте бели кокошки, и за часовника. Като че ли е важно колко е часът, кимна Босьо, когато хора няма, а песента „Тирани, чудо ще направим“ трябва птиците да я слушат и да я наизустяват.

Генерала разбра всичко, усмивката му угасна.

— Ех, Босьо — въздъхна той и поде с мек, отдавна забравил генералските нотки глас, — няма никога да забравя оная наша среща в лозята, когато се намерихме на пътеката. Ти носеше големия бъкел да го напълниш с вода, а аз седях на камъка и гледах заспалите под ореха жени. Помниш ли?

Босьо кимна.

— Всеки ден си мисля за тебе — продължи Генерала — и все те включвам в това, което пиша. Уж си обърнат с гръб към мене, пък все виждам лицето ти, и целия те виждам, и всичките думи, дето ги таиш, чувам, и все пиша за тебе, и все не мога да свърша, да кажа нещо особено. Тъкмо сега написах пак за тебе. Искаш ли да ти го прочета?

Босьо кимна пак.

Генерала взе няколко листа от купчината и като си тури очилата, зачете:

„Тогава го наказах с три дена арест — Генерала повдигна очи и поясни, — туй е за лейтенант Рогачев, дето го наказах тогава, а сега идва за тебе — и не ми говори той, както някога, когато млъкна отново, след като разбра, че не може да намери оная дума, дето казвала всичко, и аз го попитах коя е тая дума, а Босьо каза, че не знае. Много ми се ще да попитам някой ден баба Неделя дали тя не знае тая дума, ама нищо няма да излезе от тая работа, защото баба Неделя не се занимава с думи, а с раждане и смърт. Може би затуй и Босьо, след като разпитваше всички, нея не посмя да я запита. Какво да му кажа — гледам го, че се мъчи, и се разминахме ние с него на Дачовия мост — уж приятели, пък сме някак си с гръб един към друг, а нали и двамата търсим — той едничката дума с мълчание, а аз едничкото мълчание с думи. Че си мисля аз, че словото си е мълчание, както и мълчанието си е слово, и много ми се иска да ида при Босьо, да го откъсна за малко от птиците и да му кажа тия неща, но знам, че ще го объркам, защото никога не мога да разделя сегашното от миналото и миналото от бъдещето и описвам хем действителни случки от моя живот и разсъждения, хем други, дето никога не са били и може би няма никога да бъдат.

Може би затуй понякога ми се струва, че има нещо неясно в нашия живот и в самото му естество — някой път денят ми прилича на нощ, а нощта на ден, а друг път ми иде наум дали не сънувам това, дето е наяве, а явето какво е тогаз? И макар да си имаме часовници и

календари — числа, денонощия, дни, месеци и години, — времето не се мери с тях и мигар не е просто един миг, а може да е и цяла вечност, както тогава, когато жените спяха под ореха и аз гледах и ми се искаше никога да не се събудят, нито аз да помръдна от камъка, нито Босьо да си тръгне с празния бъкел. И не е въпросът за ония светлинни години, дето в космоса там се изравнявали — там за времето и пространството или за онова обратно време, а какво ще е туй обратно време? Като че ли времето не си е обратно винаги щом се обърнеш назад или напред? Ами че аз чукнах седемдесет и третата, а още съм си онова малко момче, дето яде бой за едни матерени гащи, като ми ги купиха и аз ги съдрах на сливата. Ами че кога е свършвала и може ли да свърши оная битка с жандармерията на полковник Манчев на Дяволския зъбер, дето имахме само седем пушки и деветдесет и три патрона. И като че ли хората, дето избягаха от село, не са си тук, всеки в къщата и в двора си — ей, виждам ги как минават, как се връщат от къра, и по къра ги виждам, като изляза да се поразходя малко и си проясня главата, и Босьо — и него виждам винаги. И да не говоря за него, той си е тук и винаги ще си остане тук...“

— Генерале — обади се с действителния си глас Босьо.

— А! — сепна се Генерала. — Ти пак ли проговори?

Босьо се изчерви, сведе очи към големите си ръце, не можа да си намери коленете, да ги положи върху тях.

— Не съм — измънка той, — не съм и все едно че не съм проговарял, ама искам да ти кажа нещо, Генерале.

— Кажу ми, Босьо.

— Знаеш ли. — Босьо не вдигаше глава, сякаш бе извършил нещо срамно и не смееше да погледне приятеля си в очите. — Знаеш ли, Генерале, като имаше хора, можех да мълча и да бъда безсловесен, а сега не мога.

— Че проговори отново. Тогава защо мълчиш?

— Не мога, Генерале, защо само да хабя думите?

— Е, тогава какво мислиш да правиш?

Босьо вдигна глава, видя пирамидата с пушките, покрити с брезент, гилзата от Втори армейски артилерийски полк, снимките по стените, военните трофеи, купчините от изписаните и неизписаните листа от двете страни на масата, видя долапа, дето Генерала държеше

всичките си униформи, затворническите дрехи, партизанското яке и вкоравените обувки.

— Ще ида в Рисен, Генерале — отрони той. — Може да съм безсловесен, може да мълча, ама да съм сред хората. Виках си, ще обърна гръб на всички: и на Спаса, и на Горския, и на баба Неделя, и на тебе, и на селото, пък...

— Значи ще бягаш! — извика Генерала и в гласа му, забравен от дълги години, пак отекнаха генералските нотки.

Босьо не каза нито дума повече.

На сутринта Генерала влезе в Босьови и не го намери. Вратата беше отворена. Стаичката беше постлана с черга, възглавниците бели, натъпкани със слама до спукване. До Иконата бяха закачени калпакът от астраганена кожа и бастунът с извита нагоре остра като шип дръжка на Босьовия брат, дето бил готвач по параходите. Над главата на Генерала се разхвърчаха лястовички. Цвърчаха и излитаха навън или се връщаха под стряхата. По дворчето са разхождаше важно петелът с портокалената перушина и зад него, — изкривили любопитно шии, заничаха петте бели кокошки.

Долятя гривек. На тополата църкаха сивоперки. Щъркелът чистеше крилото си на комина и потракваше с клюн. Разбра Генерала, че Босьо е заминал и е оставил къщата си на птиците. За малко не се спъна в трикракото столче, оставено наред стаичката. От удара ли, от навитата ли пружина той запя бавната и тържествена мелодия на „Тирани, чудо ще направим“. Босьо беше понечил да го вземе или го беше забравил, или нарочно го беше оставил там, на трикракото столче. Генерала въздъхна и се заслуша в мелодията на песента, без да погледне колко е часът. Като че ли беше много важно колко е часът!

СПАСОВИТЕ КЪЩИ

Човекът е като кладенец, казваше си Спас. Копаяш на едно място, водата бликне на метър дълбочина. Другаде на десет, двајсет, на сто вода няма да намериш. Трети пък — уж пресъхнал, а изведнъж пусне капка, струйка потече, лъсне живинката на дъното. Тайна работа е туй човекът.

Преди Девети ме пращаха на лагер един път и след Девети два — таман три пъти. И аз копах, и те копах, а какво има в кладенеца, само аз си знам. Върти се световното колело, проблясват спиците, а ти къде си? Къде си? Не знам, казваше Илариона, тогава още не беше продал къщата си на Спаса за първи път. Виждаш ли, Иларионка, не знаещ, а световното колело се върти, загребва.

— Какво загребва? — попита тогава Илариона.

— Тление — философски отвърна Спас.

После световното колело много се въртя, загребва. Илариона продаде къщата си на Спаса за триста и петдесет лева, после се върна от града да си я откупи и Спас му взе горница петдесет лева. За какво бе, Спасе, запита Илариона. За режимните разноси, отвърна Спас, и двајсе лева за виенската гарнитура. После Илариона пак продаде къщата си, а цената пак с петдесет лева по-малко. А режимните разноси, попита Илариона. Ако искаш, рече Спас, не ти ща къщата — и Илариона му я даде пак за триста и петдесет. После Спас взе уж на съхранение и да ги поддържа къщите на умрелия Сеиз, на Графица, на Кааманчо, на баба Ралка на Ивана Пенчов, и заедно с неговата и с Пелтековата — станаха седем. Цяла махала се обособи.

Шест ореха, пресмяташе Спас, средно по триста кила ги сложи, по триста левчета — ей ги хилядо и осемстотин. А овошките и градините — ей го града. Булгарплода не втасва да докара пресен зарзават. Два пъти в седмицата по една каруца — пресни домати, чушки, чесън, лук (те лука сега го внасяли от чужбина), патладжани, краставици. Нито с ДДТ си ги пръскал, нито с нищо — натурална работа. Ами гъбите! Запретна се Спас — Караманчовата къща имаше дълбока и хладна изба. Купи термометър, температурата еднаква. И

гъбите станаха, сами се произвеждат бе, Горски, не ти трябва инвестиции и капиталовложения. Имам си пари, верно е, ама някого да експлоатирам? Да имам ратаи? Да използвам чужд труд? Къщите, ако не ми ги продадат, ще ми ги подарят — гонят ме да ги взема — той им даваше парите, а те подписваха за дарение — вместо да рухнат, аз ги поддържам. Я гледай, в Жеравна държавата двеста хиляди лева годишно дава за поддържане на старите къщи, и на колко още места дава сума ти пари за реставрация, а аз — сам. Утре може и музей да станем, паметници на културата, дето викаш, Горски. Работя ли за тебе аз, или не? Горския сумтеше, другаде го стягаше чепикът — хората бягаха, а Спас изобщо нямаше намерение да се маха. Чака и аз да се махна, повтаряше си Горския, и моята къща да вземе, ама ела, Спасе, да видиш къде ме е ритнало магарето!

Спас си беше направил график, всеки час от денонощието беше разпределен и запълнен. Спеше по шест часа, работеше без почивка. Сега съм на седемдесет и две, десет години да живея, стигат ми. А може и петнайсе, двајсе. Боядиса железния парапет на Караманчовата къща, стегна дуварите, керемидите позамени тук-таме, одялка нови подпори за стряхата на Илариона. Изми основно стаите, джамалите измаза с вар и пусна във варта малко синка — да свети бялото. Изтърка с пущинг вратичките на джамалите, асмите потегна, келявите, изсъхнали пръчки изряза, нови дръвчета засади. Ама да не мислиш, че пари ще трупам, рече той на Горския, че да умра балама като бай Михаля Стефанчиния, да остави шейсет хиляди нови хилядарки в дюшека зашита, при дървениците. Михал ходеше с две различни гуменки, бос, без чорапи, ядеше по една маслина и кора хляб на ден, целият беше в дупки. За какво му бяха тия шейсет хиляди, сега наследниците ще се дърпат с години по съдилищата, а той вече е изгнил напълно.

— За какво ти са тогаз тез къщи? — мрачно питаше Горския.

— За душевна цел бе, Горски. То нали всичкото е за едната душевна цел. Като ме прати втория път на лагер, викам си, ако се отчаеш, Спасе, спукана ти е работата — хваща те ракът и край! Нощем лежа, в тъмното се блъскат едни комари, големи като чинели — бааам! Чувал ли си как се блъскат чинелите на гарнизонната музика?

— Чак пък като чинели! — измърмори Горския.

— Като чинели бе! Блъскат се те в тъмното, комарите му с комари, и аз си викам: важното е да не се отчаеш, Спасе, а то световното колело се върти, загребва — днес ти си отдолу, утре — отгоре. Гимнастика правех аз, макар че и без туй работехме от тъмно до тъмно. Началството, и то ми имаше уважението, като моя почерк нямаше никой в целия лагер, а да не говорим за лафа. Всеки иска да чуе хубав лаф, Горски. Като си тръгвах, началникът вика, Спасе, не си отивай, ще те назначим, заплата хубава ще ти дадем и порцион, и плат за дрехи. Не, викам, там, в село, ми е хвърлен пъпът, имам си работа аз там.

— Каква работа? — запита Горския начумерен.

— Не съм си докопал кладенеца бе, Горски — рече важно Спас. — Ти защо не се махнеш от село, а? Викаха ли те в окръжния? Викаха те. Викаха ли те в милицията? Викаха те. За директор на промкомбината викаха ли те? Викаха те. Сега за заместник-председател на комплекса те викат, а ти пак стоиш. Значи и ти имаш да си докопаваш кладенеца.

Горския направи усилие, но не можа да се сдържи и се засмя.

— Не мога да те разбера, Спасе — рече той, — знам, че си класов враг, а ги приказваш едни...

Спас размърда рамене под зеленото палто, дето никога не го обличаше. Защо не го обличаш, питаха го. Чиновникът облича палто, отвърщаше Спас, а аз го намятам.

— Слушай, Горски — каза той. — Колко профила има човекът, я ми кажи!

— Как колко?

— Ами като го гледаш отстрани, не направо. Два профила, нали? За от двете страни.

— Два — измънка неохотно Горския.

— Значи два. А ти мене ме гледаш все в единия профил. Класов враг! А другия, другия профил знаеш ли за кого е?

— За кого?

— За социализма — тежко и важно рече Спас.

— Абе знаем ние колко си за социализма, ами не ме заглавиквай с тия твои профили. — Горския се надигна от стола, трябваше да тръгва. — Той, човекът, Спасе, трябва да е чист и ясен като стъкло.

Каквото има в единия профил, туй да има и в другия, ами хайде, че много приказки изхабихме.

Хубаво де, продължи разговора Спас, след като Горския си отиде, то разбирам аз, двата профила да са еднакви, чисти и ясни като стъкло, ама тъй природата го е създала бе, Горски, човекът да има едно лице и един гъз. Някой върви напред с лицето, а друг — с гъза! Остави я таз яснотия и чистотия, Горски, знам я аз. Колкото и да не вярваш, аз съм за социализма бе, човек! Ако не беше социализъма, очите ми да отвори, щях балама да си умра като Михаля Стефанчиния. Пък сега хем орехи и гъби бера, хем трудодни правя, хем къщи обзавеждам и сока им изстисквам, че и къщата като всяко нещо сок си има. Цял живот Иларионката се свива в къщата си, мръзна, горчице му било в нея. А защо? Защото не ѝ изсмукал сока бе! Не го изстискал! Ти вкуса ѝ не знаеш на таз къща, пък живееш и спиш в нея. Че и жената си има свой сок, някой, гледаш го, живее с жена си десет, двајсе години, че и трийсе, а вкуса ѝ не знае. Жена му раждала, съсипала се от работа, остаряла, а той се чуди — каква ще е таз жена, моята или не. Ами как ще е твоята бе, аланкоолу, като сокът ѝ се втвърдил, трябвало да го изстискаш още навремето. Я го виж Йордана Бръснаря, още щом се ожени, изстиска ѝ сока и жената умира по всички правила. Че и социализма на таз мъдрост ме научи — сока да изстисквам на всяко нещо. По-рано ще взема аз орехи и гъби да отглеждам, телевизор да си купя, да харча грешни пари! Ами! А сега география изучавам, от художество разбирам, столиците на света наизуст знам, за кола съм се записал.

Спас стана, прескочи прага, влезе по чорапи в къща № 2, наскоро ги беше номерирал и седемте. Присви очи — в стаята бяха окачени десетина картини. На вратата с червено мастило на бяло картонче Спас бе изписал с вития си, изпълнен със завъртулки, красив почерк — ХУДОЖЕСТВЕНА ГАЛЕРИЯ. Посрещнаха го мечетата на Шишкин, запорожците се смееха гръмко и продължаваха да пишат писмо до султана, а Иван Грозни още прегръщаше сина си, макар че работата вече беше свършена. Притаи дъх Спас, беше избирал пердетата, подходящи за боята на стените, беше махнал междинната врата за другата соба, както си беше в истинските галерии, и влезе оттатък — и там имаше картини. Ръченицата на Мърквичка в тежка старовремска рамка, шипченски табла на Верещагин, „Изпращане“ на Стоян Венев и

„Посрещане“ на Стоян Венев, едно „Кюстендилско момиче с ябълка“ от Майстора и няколко други — все репродукции, купени от книжарницата в града. В третата соба, най-светлата, пердетата новиновенички, джамалът свети, вратичката лъсната, стените още празни, току-що боядисани — и нея ще подреда, засмя се Спас, а Генерала примигваше, примигваше и в главата му вече се раждаха страниците, дето щеше да напише за Художествената галерия, за световното колело и всичките тия къщи, дето ги поддържаше и разкрасяваше Спас.

— Какво да река, Спасе — каза той, — виждам, не си губиш времето. Спомням си, веднъж говорихме с тебе за корените. Як ти е коренът на тебе, това е то!

— А бе той коренът як — съгласи се Спас, — ама я ми кажи ти, Генерале, защо Иван Грозни уби сина си?

— За да спаси държавата.

— А, виждаш ли, а Горския ми разправя, че трябвало и двата профила да бъдат еднакви — ясни и чисти като стъкло?

— Какви профили?

— Ами човешките.

Генерала се окашля, гълъбовите му очи просветнаха.

— Спасе, да ти кажа правата, аз от профили не разбирам. Не съм нито художник, нито фотограф. Завършил съм две военни академии и мога да разгъна армия. Виж, от картини разбирам, само че едно не мога да разбера, защо си напълнил къщата на Караманча с тез карти, и то в различни мащаби?

Сега бяха в къща номер 3. И наистина, четирите горни стаи, измити и боядисани, с друг цвят пердета, с извадени помежду врати като в Художествената галерия, бяха пълни с географски карти. На цяла една стена бе окачена картата на света, след това на континентите, а най-накрая на страните поотделно — Куба, Гана, Гвинея, Швейцария, Замбия, Великобритания и Ирландия, Чили, Парагвай, Уругвай и Аржентина заедно. Съветско издание са, поясни Спас, много хубави карти, записал съм се в съветската книжарница в града, да ми ги запазват, ама има още много да излизат. Сега чакам да пристигнат Корея, Бирма и Австралия, книжарката е мой човек и ми каза, че всеки ден може да дойдат.

— Аз питам, защо ти са тез карти? — повтори Генерала.

— Като седя тук, ми се чини, че съм в морска каюта, в топографското отделение, или в кабинета на някой пътешественик.

— Че аз съм пътешественик бе, Генерале — рече Спас.

— Като слушам новините или гледам „По света и у нас“ и стане нейде нещо, нали ще дойда тука, ще си изуя чизмите и като вляза и намеря точката, ще знам къде какво е станало. Нали затуй ги слушаме тез новини?

Генерала не отвърна. Въздъхна дълбоко, беше изписал най-малко триста-четиристотин страници за Спаса, и да изхаби още хиляда, пак няма да успее да каже нещо особено за него. Световно колело, кладенци, сега пък Иван Грозни убива сина си и география. Значи, долу произвежда гъби, а отгоре — карти, картини! Долу базата, отгоре — надстройката! Генерала се засмя:

— А бе, Спасе, ти колко смяташ да живееш?

— Не знам — невъзмутимо отвърна Спас. — Имам четири извадени зъба, значи, два моста. Кръвното не меря, сърцето ми е здраво. А пък стомахът ми, Генерале, и камъни може да мели. Виж какво ще ти кажа — той човекът умира най-напред ей тука! Спас посочи челото си.

— Къде? — запита Илариона.

— Ей тука — повтори Спас и посочи челото си. Сега бяха с Илариона — беше се върнал той с един куфар и една празна кошница. Бяха седнали в къща номер 4, бяха вече разгледали Художествената галерия и Географския кабинет. Съкрушен, с увиснал нос и готова капка на острия му край, Илариона бе седнал на ръба на виенския стол, който на два пъти бе продал заедно с цялата гарнитура на Спаса, че и с дваيسة лева загуба.

— Значи аз вече съм умрял? — запита отчаяно Илариона.

— Не си — отвърна Спас. — Ти си като скитника евреин, Иларионка.

— Какъв е тоя евреин пък?

— Ами един такъв, дето духът му броди, не мирясва. И ти бродиш: и ти не мирясваш, нито тука те сдържа, нито в града. Защо се върна с тая празна кошница?

— Че не знам — отвърна объркан Илариона. — Като отидох, занесох два пуйка на синовете, пък викам сега да взема да си я прибера. — Илариона усети пак мъката и разочарованието от синовете,

чу вресливите си снахи и вечните им оплаквания за пари и изведнъж се почувства добре, че е тука при Спаса, макар че щеше пак да му заяде душицата. — Тя моята кошница винаги е празна, Спасе — добави той.

Спас не каза нищо. Беше го сънувал стотици пъти — Иларионката имаше бели пеперудени крила и летеше леко и безшумно в гъстото пространство на съня. Кацни де, Иларионка, молеше го Спас, кацни за малко, посъбери прашец, пък после пак отлитай. Но Илариона летеше и кръжеше, все едно търсеше друг цвят или някакви други тичинки търсеше, и все така, и все така и Спас свикна да си мисли за него като за една голяма бяла пеперуда и често въздишаше за приятеля си. Беше жесток към него, издевателстваше и го подиграваше, изпитваше върху него мъдростта и превъзходството си. Беше му купил къщата два пъти и още пет пъти можеше да му я продава, и всеки път щеше да му взима горница, за режийните разноски, ама това си беше друга работа. Тя, икономиката, с приятелството не се връзва.

Радваше се Спас, че Илариона се е върнал, и знаеше много добре, че няма да е за дълго. Пак ще отлети бялата пеперуда, не е свикнала тя да каца и се задържа на едно място. Огледа го пак с оная кърпена фланела, пак със старите, изгубили цвят панталони, пак с ония обувки от девет я петдесет, някога червени, а сега неравно зацапани с черна боя и покрити с прах. Ех, Иларионка, Иларионка, въздъхна в себе си Спас, и ти не си си изкопал кладенеца, и ти не си си изстискал собствения сок, и ти ще си идеш ей тъй — акере — ама той, човекът, не се променя. Лети си, лети, карай с празната кошница, ама постой повечко тоя път. Усетил, че се разнежва, Спас се окашля.

— Е, ще пиеш ли една ракия? — рече той. — От твоята слива е, кюстендилската.

— Знаеш, че не пия, Спасе — Илариона се намръщи, хвана го яд за кюстендилската.

— Че хубаво седни на виенския стол бе, Иларионка — ухили се Спас.

— Аз тоя стол от Румъния дотука на гръб съм го носил, Спасе! — възропта Илариона. — Цялата гарнитура съм я носил на гръб.

— Ами, на гръб! На сърце си я носил, Иларионка, затуй още ти тежи, ами да оставим тая работа. Е, къде мислиш да отседнеш?

Илариона го погледна, видя жестоката непреклонност в железните му очи, видя къщата си, превърната в Художествена галерия, боядисаните стаи, светещите джамали, лъснатите вратички. Градината прекопана, всичко навързано, навсякъде боднато, педя земя не стои нахалост, пътеката на ромбове, тук-таме налята с нов цимент, стряхата подновена, асмата подрязана. Няма да ме пусне да живея в долната соба, реши той, няма да ми даде да се прибера в собствената си къща, изедникът му с изедник. Носът му увисна още повече — беше мечтал да се върне, беше тичал до гарата, а после слезе чак в Златаново, нашата спирка я отменили, нищо, ей го де е Златаново, три километра са през баира. Като видя селото отдалеч, златния кръст на черквата, веригата на Балкана зад него, тъмна и величествена, в очите му припари. Пак се връщам аз, блудният, прошепна на селото той, прости ми, дете си ида пак с тая празна кошница. И хукна към него.

— Та викам, Иларионка, де ще спиш?

— Не знам.

— Аз място нямам — рече Спас. — Те, наистина, седем къщи са, ама шестте са обзаведени, а седмата ще обзаведа с легла.

— С легла ли? Защо?

— Ами отде да знаеш, Горския вика, можело за паметник да ни обявят. Утре чужденци може да надойдат, с фотоапарати, те си падат много по старите къщи. Ще им харесат, ще рекат да поостанат някой и друг ден, аз да съм си готов.

— Капиталист си ти, Спасе — извика Илариона. — Изедник си беше и такъв ще си останеш до края. То хора няма, селото умира, а той — чужденци с фотоапарати.

— Селото може да умира, ама аз съм жив. Аз съм си готов, Иларионка, да ми е пълна кошницата. От много глава не боли.

Илариона стана, вдигна стария куфар и празната кошница, гадеше му се. Капката падна най-последно от носа му, толкова дълго се беше готвила. Вече се стъмняваше и Илариона изпита познатото привечно съжаление към себе си, когато му се искаше да плаче, да изстиска мъката, раздвоението, противоречивите си желания, различните си посоки, вечния си кръстопът. Спас надникна в него като в кладенец, видя съжалението и мъката, но не трепна. Не, Иларионка, рече си той, всяка глава трябва да си знае номера на шапката.

— Иди при Генерала — рече той гласно. — Стаи при него бол.

Илариона избухна, гласът му изскочи писклив от гърлото:

— Значи, туй ти е на тебе душевната цел, а?

Спас отвърна, без да мигне:

— Целта на душевната цел, Иларионка, е икономиката. Питай Горския, ако не вярваш. Всичко, дето се прави за човека, на нея се опира.

— Човека — въздъхна Илариона. — Много те е еня тебе за човека.

— Прав си, не ме е еня. Аз си имам график, часов график. Ако искаш, ще ти го покажа.

— Не ща ти графика, не ща ти меда.

— Всеки час съм го запланувал, Иларионка — продължи невъзмутимо Спас. — Сега, дето си поприказвахме с тебе, трябва да си отзема. Имам още осем точки до довечера, а после ще гледам видеозапис на мача ЦСКА „Септемврийско знаме“ и „Левски-Спартак“. Ако искаш, заповядай след вечеря.

Илариона не каза нищо. Тръгна със стария куфар и празната кошница, излезе от някогашната си къща без къща и без мечта. Спас го гледаше как се отдалечава по пътеката, как отваря външната врата и как размахва белите си призрачни криле. Не знаеше Илариона, че има крила, че пак отлита с тях и ще се чуди къде да кацне, а те ще го носят в тъмното гъсто пространство на вечерта, на дългата и безкрайна вечер на неговия живот. Спас се усмихна приятелски — не знае, че лети, каза си той, а лети. И с пеперудата е тъй, да не мислиш, че й е ясно, че лети и че е пеперуда.

БЯЛАТА ПЕПЕРУДА

Илариона вървеше из пустите улици на селото със стария куфар и празната кошница и не знаеше къде да иде. При Генерала да иде, ще го посрещне човекът, ще го нахрани и постеля ще му даде, ама нали той пише. Защо да го разсейва? А какво пише Генерала, един бог знай. При Горския не му се искаше, пак щеше да го кара да обсъждат положението, ще му даже да подхвърли някоя идея как да върнат хората. Те у мене, рече си Илариона, идеите като пчели жужат.

Спря той, видя посивялата хартия на вратника на Жегъла и прочете лозунга:

„Защо?“

Добре де, защо?!

Лъхна ветрец, хартията на лозунга изшумоля. „Защо“-то трепна и нещо в гърлото на Илариона също трепна и зашумоля. Значи върнах се аз за трети път, а защо? В града Стефан, дядовият Сиков, ме настани в Плод-зеленчук, и работата беше лека, и парите добре, ами като не ме свърта на едно място? Като ме хваща тоз пусти съклет, прилошава ми от многото хора, в ушите ми бучи от моторите, от шума. Ливада ще ми се привиди, на кола със сено натоварена ми се лежи отгоре, звездите да гледам и да ги броя, да се понадигна, да сръгам Сивча, да му подвикна, че той тегли заедно с Белча световното колело, дето вика Спас. Ако не е волът, тя загубена работа, ама къде е волът, де го? Викам си, само да се върна, да отида на Урушкото кладенче, водица да си пийна, а зад мене Сивчо и Белчо да пръхтят, колата натоварена, нощта си е нощ, звездите са си звезди. Ама де е тая нощ?

Илариона изпъшка. Като беше в града, селото виждаше — ей го Барагана, ей я Долната махала, а сега виждаше града — улиците, булевардите, площадите и градините — досущ истински и живи.

— Иларионе! — чу той един глас. Позна го.

Баба Неделя стоеше точно при новата будка за лепене на афиши, точно пред афиша за „Океан“ от Щейн.

— Пак ли се върна, Иларионе? — рече тя.

— Пак, бабо Недельо.

— Ами къщата, пак ли ще я купуваш от Спаса?

— Няма. Пари нямам.

— Ами де ще живееш?

— Не знам.

— Ами ял ли си?

— Не — отвърна той и в гърлото му заседна буца.

— Ела — рече тя. — Ела да те нахраня, Иларионе. Имам копривена чорба и три маслини.

Илариона тръгна послушно след нея. Като влязоха, лъхна му на здравец, на къща и на прана вълна. Седна той навън под чардака, на трикрако столче. Донесе тя паралията, тури му паница чорба и в една чинийка три маслини. Светнаха в тъмното трите маслини и му опариха душата, буцата в гърлото му стана още по-голяма и по-твърда. И хляб му тури баба Неделя и седна край него с плетка и две куки. Захвана да плете. Градът поникна пак — по булеварда се зададоха млади хора с транзистори, високо и весело се смееха, а Илариона застана до едно дърво, подпря се на него. Отсреща в градината светеха огромните лампиони и джазът стържеше металното градско небе, и трамваят мина натам и насам със скърцане и железен тропот, пък и на нафта миришеше наоколо, на изгоряла нафта. Посегна Илариона към чорбата, киселка беше, буцата се поразтопи малко, и хлябът беше вкусен, миришеше на земя и пещ. Куките на плетката шаваха и чаткаха, плетяха вълната в тихата нощ, а наоколо пръскаха зеленото си сияние вечно младите очи на баба Неделя.

Че какво искам от тоя живот, запита се Илариона, деца създадох, изучих ги, апартаменти и коли вече си имат, деца породиха и те, всеки пое собствения си път. За какво ми е тоя град, пуст да опустее, че съм тръгнал и сега към него. Не Илариона, а градът бе тръгнал към него с тежки каменни стъпки, с много лица и много светлини и закри асмата и чардака на баба Неделя заедно с чупката на стряхата. Баба Неделя само туй чакаше — градът влезе в плетката, куките започнаха да го вързват на възли — и улиците, и булевардите, и лицата, и светлините. Видя Илариона дъното на паницата, лъсна то като месечина, но към маслините не посегна. Баба Неделя мълчеше, чакаше да се нахрани, да се разтопи съвсем буцата в гърлото му.

— Иларионе — обади се тя. — Че хапни от маслините.

— Не съм гладен. Наядох се. Благодаря ти.

— Стефан, дядовият Сиков, ги донесе зимъс. Бях ги турила в едно бурканче с оливия, останаха четири, ама пролетес дадох едната на Димитра. Помниш ли го?

— Кой Димитър?

— На Зорка и Недьо.

— Помня го. Сигур е порасъл.

— Порасна я. Само че те заминаха за Рисен.

Илариона въздъхна, куките подхванаха въздишката му, три насам, едно отгоре, три натам, и Илариона схвана, че не току-тъй баба Неделя плете в тая нощ, и че той влиза в плетката ѝ заедно с вълната и заедно с града. Обърка се още повече, че и страх го полази — значи, подхваща ме тя и хайде с куките, уж съм седнал да вечерям, копринена чорбица, хлебец, маслини ме кара да ям, а тя си гледа работата, три насам, едно нагоре, две натам.

Илариона се измъкна от плетката, стана, отри уста.

— Че аз да вървя, бабо Недельо.

— Къде ще вървиш? Че къде ще спиш?

— Не знам — изпъшка той.

— Слушай — рече тя и стана, но продължи да чатка с куките, — я иди в бабината Минина къща, той Улаха отдавна се изсели в Рисен с домочадието. Нали я знаеш, горе има четири соби, и електрика има. В яслата сено е останало, постели си, ще ти дам и една чергица. — Тя влезе вътре, донесе свита черга и му я подаде. — И не се кахъри, Иларионе.

— Не се кахъря — измънка той.

Взе чергата, целуна ѝ ръка, вдигна куфара и празната кошница.

— Да бях умрял аз, бабо Недельо — отрони гласът му.

— Да мреш ли?

— Ахъ.

— То мренето ще почака — рече тя, куките не спираха.

— Има време, Иларионе. Хляб има още в тебе, ама той хлябът вечер не се вижда.

Той подсмръкна, буца има в мене, искаше му се да ѝ каже, не хляб, ама не отвори уста.

— Иди, легни си — продължи тя. — Тя чуждата къща е като чужда жена, знам аз, ама и нейният гръб е топъл.

Илариона си тръгна. Къщата на Генерала светеше, от горната стая се чуваше потракването на пишещата машина. И прозорецът на Горския светеше, а другите къщи бяха празни и тъмни. Пред вратниците скачаха жаби, нейде се обади кукумявка. В двора на бабината Минина къща Илариона се спъна в нещо бяло, ритна го — беше един празен пластмасов бидон. Стъпалата изскърцаха и го понесоха нагоре; в една от стаите имаше пръснати парцали, парче счупено огледало блесна на дъските. Тук бе живял Улаха с цялото си домочадие, тук беше създал цяла сюррия улахинчета. Щастлив ли е Улаха, запита се Илариона, ей го на, заселил се в Рисен, парцел ще му дадат, къща ще вдигне. Циганите вече взеха корен да пускат, само аз препускам между селото и града, какво искам от тоя живот, какво? Онзи, който не иска нищо, той е щастлив. Дето рекъл онзи — от малко съм доволен, от нищо съм щастлив. Де да бях онзи, добави с мъка Илариона, ама не съм.

Той затвори бившето обиталище на Улаха и домочадието и влезе в съседната врата. Щракна ключа, беше сам. Остави празната кошница, куфара подложи за възглавница, чергата разстла на голите дъски, покрити с мишляци и корави царевични зърна. Въздухът бе доста застоял, та открехна едното прозорче, стъклото бе пукнато и леко звънна. И в тоя звън трепна и Илариона, звънна и той на къща и на дом, на топъл гръб. Угаси лампата и легна, задиша дълбоко, а синовете и внуците, снахите и внучките се наредиха наоколо и го загледаха с еднакви лица и еднакви очи. Какво искат от мене, запита се той, нали вече не им тежа, нали ги създадох и образование им дадох, нали последния път им занесох два пуйка, а първия път нали затуй продадох къщата на Спаса, за москвича да помогна. Нищо не искаме, отвърнаха синовете, а снахите поклатиха глави, нищо не искаме, само искаме да те видим как си се подредил, как живееш. Ако имаш нужда от нещо, кажи, ний малко сме се попритеснили сега с тоя ремонт, колата изплащаме още и за телевизор нов сме се записали, та правят удръжки всеки месец, ама все нещо ще отделим. Нищо не ща, отвърна Илариона, всичко си имам — доволен съм от малко, от нищо съм щастлив, тя целта на душевната цел може да е в таз пуста икономика, аз от икономика не отбирам, ама знаете ли защо не посегнах на онез трите маслини?

— Какви маслини? — попита големият син.

— Дето ми ги даде баба Неделя.

— Их, татко, маслини да искаш, един лев са килото — обади се едната снаха.

— То не е до килото и до лева — понечи да каже Илариона, но другата снаха го прекъсна:

— Я да го оставим на мира, той татко ще си почине, леглото му е хубаво, новия юрган му турих и от новите чаршафи, никой още не е спал в тях.

— Е, лека нощ — рекоха синовете, снахите и внуците и отидоха оттатък да гледат телевизия.

Илариона остана сам. Потърси гърба на жена си, топлия ѝ гръб, но не можа да го стигне. Потърси образа ѝ, но и него не можа да стигне, а намери лицето на Спас, с рога и козя брада, ухилен. Тресе се Спас от смях, подскача, целият космат, с вирната опашка. Ей го Рогатия, смая се Илариона, как досега не съм се досетил, че Спас е Рогатия, затуй чуждите къщи купува и ги обзавежда, затуй прави тез художествени галерии и географски карти подрежда, затуй си има часов график. Лежи Илариона, не смее да мръдне, а Спас играе, подскача около него и гони една бяла пеперуда. Илариона се удиви каква ще е таз бяла пеперуда, откъде се е домъкнала, как е дошла и в апартамента на сина му влязла. Туй е то, световното колело, Иларионка, върти се то, върти се и тебе те замотава и преобръща, а ти си като скитника евреин, като ей таз бяла пеперуда си, ей я на. Кацна тя, виж я на пръста ми, прозрачните ѝ крилца виж, целите лепнат от бял пращец. Кацнала, изсмая се Спас, ама ей сега пак ще полети, тя, бялата, пеперуда себе си търси, не знае, че я има на тоя свят, не знае. Корен няма тя, Иларионка, затуй все лети и ха да кацне, ама не каца и полита отново насам-натам, в кръг, направо — три насам, едно нагоре, две натам, търси си посоката, себе си търси и ти си като нея...

— Махни се! — извика Йлариона.

Спас изчезна заедно с бялата пеперуда. Йлариона се ококори, побуден от всякога. И градът се пробуди — по булевардите и улиците тръгнаха хора, почти тичаха, всеки искаше да хване тролейбуса или трамвая. И Илариона забърза с тях, само че остави тролейбусите и трамваите, разпери белите си крила и полетя към село.

Като стигна и кацна, отпреде му се изпречи Горския.

— Иларионе! — радостно извика Горския.

— Горски!

— Значи се връщаш? — рече Горския и се спусна да го прегръща.

— Връщам се — пророни Йлариона.

— Веднага ще те включа в списъка.

— Какъв списък?

— Ами на населението бе — засмя се Горския. — Сега сме четирима — баба Неделя, Генерала, Спас и аз, — с теб ще станем петима. Това вече е съвсем друга работа.

КРУШАТА

Жегъла махна с ръка.

Камионът наближи ветровития склон и спря. От прозореца на кабината се показва шофьорът, мургаво момче, дъвчеше семки. Огледа Жегъла, непроницаемото му лице, бръчките, светлите немигащи очи. Нямаше багаж. Един каскет, похабено, закърпено на лактите палто, сини дочени панталони, цели прашни обувки.

— Ще ме качиш ли? — дрезгаво попита Жегъла.

Момчето въздъхна. Няма да те спре някоя зоотехничка или от ученичките нещо, ами такъв. Вдигна рамене.

— Качвай се!

Потеглиха. Шофьорът смени скорост и настроението му се смени. Пътникът го притесняваше с мълчанието си, забил очи напред в стъклото, ще го пробие. Откъде си, мълчи. Не отива ли еди-къде си, мълчи. Шофьорът се отказа да пита повече, семките му загорчаха, изплю ги, отри уста. Трябваше да закара лимонадата горе в Балкана и да се върне. Погледна часовника си, скука, брат! А Жегъла беше при зърното в Рисен, машините работят, наоколо прах, човешки лица се мяркат, машините бум-бум, бум-бум, бум-бум. Трансмисиите предават, лентите се плъзгат в праха, в шумотевицата. Жегъла пълни чувалите, отдолу — кантарът, бай Лазо Рисенчанина го гледа накриво, зърното — планина, от другия шланг като вода изтича... Богата е рисенската земя, тая година голям берекет. Стъпи Жегъла на рисенската земя, Ликоманов за къща го пита, а той — не ща, вика, при бежарите ме тури, за какво ми е къща, няма да векувам. Туриха го при бежарите, в бригада го определиха, на работа тръгна, уж всичко си беше като порано. Народ много, нашите се хвърлиха на парцелите къщи нови да вдигат. Иван Стояновият на баба Черна пренесе костите на баща си, бяха го погребали за втори път в новото гробище на Рисен. После и Графица пренесе баща си Цонко, и другите се хванаха — като ще се заселваме, да си докараме и покойниците. И Улаха домъкна домочадието си, и Жепето — жена си Мицка. Нашата колония голяма, цяла махала, а трансмисиите летят, зърното расте на планини, прахът

дига облаци. Жегъла чували пълни — туй за семе, туй за доставки, туй за фонда.

Камионът пърпореше по нанагорницето, лимонадените шишета дрънчаха отзад. Шофьорът свиреше с уста. Хей, Жегъл, чакай бе, къде тръгна? Не го усетиха, на никого не се обади. Следобед, както беше при кантара, прималя му. Подпря се на дирека и като му размина, наметна палтото, нахлупи каскета и хвана пътя.

Минаваха през села, без да спират. Жегъла затваряше очи, да не ги гледа: къщите, черквите, училището, табелите в началото и в края, знаеше ги наизуст, за какво да ги гледа. После си спомни как някога бе тръгнал с колата, двата вола — трябваше да прибере от лозята три варела. А за какво им бяха посред зима тия варели, припомни си той влака, гърбовете на воловете и хълмовете, посипани с малко сняг отгоре. Влакът беше минал през околото му, и кучетата, и хората минаха после, по целия път следваха колата, да се чудиш и маеш отде изскочиха тез хора и тез кучета.

Пак го сви. Жегъла се уплаши, че ще го остави в тая кабина, насред път. Да стигна веднъж, повтори си той, пое дълбоко въздух и оживя отново. Беше капнало малко. Чистачките на предното стъкло подскочиха още няколко пъти и спряха. В полукръговите им следи отново се показаха баирите, обраните лозя, прашните дървета. Сега щяха да се спуснат към техните лозя, отсреща селото щеше да се покаже изведнъж, ще извика сякаш: „Ето ме!“ Шофьорът изключи, заслизаха по инерция. Вятърът забуча в ушите на Жегъла, забучаха и Вехтите лозя, и Новите, и Ханда с малкото чучурче, водата още непресъхнала, там сянката винаги дъхти на подбел, а гущерите изскачат по припеците със сини опашки. Защо им са сини опашките бе, дядо, питаше Жегъла като дете и мъкнеше големия бъкел, жътварите чакаха горе, хапнали солен косат. Сега жените надпяват, пръхкавото стърнище боде, кръстците растат един до друг. Стори му се, че оттогава са минали хиляда години, че никога не се е женил, не е имал две дъщери — едната умря от туберкулоза, другата се запиля из Тракия. Жена му се гътна рано, беше кротка и тиха, все в жлъчката я свиваше. Жегъла изкара три години запас по границите, беше гледал други небета и други лица, беше се наслушал на кучешки лай, после се върна, обърнаха страницата и Горския ги подхвана — двайсет

години... Алишко, кучето му, изскочи на пътя, имаше петно на челото. Дай бе, Горски, щом трябва да умре, аз да му взема живота.

Горския го гледаше право в очите, в ръката му висеше димящият „Валтер“.

— Не мога, Жегъл, оръжието ми е зачислено.

— Дай пистолета, Горски!

За няколко мига само и вече го беше взел, вдигнал и стрелял от упор право в челото му. Горския падна в ямата при застреляните кучета, хората хукнаха да бягат, а Жегъла стоеше с оръжието в ръка. Кучето му скимти, хвърля се, лиже ръката му. Знаеш ли я, Алишко, крушата? Ей там, на нашата нива на Урушкия стубел?

Спас, Дачо, Илариона и дядо Стефан стояха прави, с каишките в ръце, чакаха. Алишко се хвърляше, скимтеше. Най-после Горския му подаде пистолета.

Чу се изстрел. Кучето падна възнак. Жегъла го бутна в ямата, при другите.

— Ей момче — обади се Жегъла, — я намали.

— Какво има? — сепна се шофьорът.

— Тука ще сляза.

Шофьорът спря, да се отърве по-скоро от него. Нито пари му поиска, нито се обърна да види накъде ще тръгне. Веднага подкара — такъв не знаеш какво ти носи и откъде иде. Лимонадата подрънча в каросерията отзад и полето млъкна.

Жегъла постоя така, да усети ветреца. Идеше откъм Вехтите лозя, зрял, сладък — той подложи лице като за ласка — отиваше и се връщаше, ха на гроздобер, ха на пръскане, ха на прекоп.

— Мразиш я тая земя — каза Горския.

— Не я мразя — рече Жегъла.

После спря каруцата. Прозорчето светеше ниско, на нивото на пътя. Турил е зебло, затиснал го е с калъпи сапун, да не го вижда, каза си Жегъла. Конете пръхтяха, бързаха да се приберат. Напоследък прозорчето все светеше. Откак бе умряла жена му Мария, Горския пиеше сам в избата и сам си приказваше. Жегъла вкара конете в двора на Горския, те навириха уши, влажните им ноздри пръхтяха. Хе, Горски, кои са тез кооперативни коне, познаваш ли ги? Вратникът се захлопна, каруцата навлезе в мекото, както бе влизала много пъти в неговия двор. Слязоха двамата в избата, Горския подложи каничката

под бъчвата, канелката изскърца. Двамата се гледаха тежко. Значи пиеш, Горски, пита Жегъла, камшикът приплясва по навуцата му — да се радва, то не е радост, нито злоба, ами пак заговориха те за оная работа, защо му беше дал тогаз пистолета. Знаеш ли кого исках да гръмна, запита Жегъла, тебе исках да гръмна. Защо не гръмна, извика Горския, защо? Жегъла не отвърна, после рече: А ти защо ми го даде, не те ли беше страх? Защото не иска да се предавам, отвърна Горския.

— А сега защо се предаваш? — извика Жегъла неистово и избяга навън.

Усети пак болката. Прилази тя по гърба му и спря там, между ребрата, там, дето започваше и завършваше тая келява, камениста земя, точно там, дето бяха забити корените на крушата. Вехтите лозя изпълзяха към баирите, пътят се люшна. Жегъла разпери ръце да се улови за нещо — нямаше за какво и той падна на колене.

Наоколо нямаше никого, а надолу по пътя, чак към моста, се мярна човек. Не ща да ме види никой, нашепна си Жегъла, прилази бавно до храстите и се притули в тях. Размина му малко, бе вдъхнал соления мирис на крайпътната коприва, а под краката му се точеха мравки. После пак се сби с Горския, двамата се въргаляха в тъмното, удряха се и усетил мириса на кръв, обезумял от ярост и унижение, Жегъла седна в праха. И Горския седна, край тях шумоляха скъсаните лозунги. Само един бе останал здрав, на собствения му вратник, и Жегъла го прочиташе отново и отново, без да разбере смисъла му.

„Защо?“

Защо съм късал тия хартии ли, Горски? Лозунги, викаш, какви ти лозунги бе, като хора няма, и защо не идеш да спиш, ами си тръгнал по нощите като таласъм с тия хартии и с тая консервена кутия, камъните ли ще агитираш, или празните къщи? Горския бършеше кръвта си и мълчеше, и двамата бяха изтощени и унижени от жестоката, безсмислена борба. И ти си като мене, Горски, инат, башка света, мислеше си Жегъла, вместо да седнеш сега във волгата, да кръстосваш целия комплекс, ти се инатиш, мурафети продаваш, искаш да спреш туй, дето не се спира. Че каква е тогаз разликата между тебе и мене? Двамата мълчаха, пъшкаха, нямаха сили да станат. След малко Горския щеше да се обади със задавен от кръвта глас. А сега, сега... Жегъла се взря в приближаващия човек и позна Илариона. Че нали си продаде къщата на Спаса за втори път и се махна завинаги? Кога се беше

върнал, че си отиваше пак? Същата фланела, същите панталони, същият оня стар куфар и кошницата, да го питаш тая кошница за какво му е. За малко не извика, ей Иларионе, но се спря. Притули се пониско в храстите и копривата — нека върви, като е тръгнал.

Илариона поспря на няколко крачки от него, обърна се към селото и въздъхна.

— Душевна цел — рече той с горест. — А каква е целта на душевната цел?

Селото чакаше там и мълчеше. Илариона тръгна отново, пътят го пое и дръпна нагоре. Жегъла изчака да се стопи, да изчезне съвсем заедно с шума на стъпките, заедно със завоя. Каква е целта на душевната цел? Какво искаше да каже Илариона и кого бе попитал? Той махна с ръка — един отива, друг се връща — а каква е душевната цел... Може и цел да няма никаква.

Жегъла събра сили и стана. Отби през царевицата, кочаните бяха малки и корави, откъсна един, обели шумата, отскубна келявата като бабешки мустаци брада, зърната бяха дребни, тъмножълти. Къде ти царевицата в Рисен, ама тая му бе по-мила, че нямаше кой да я обере. Чул бе, че житото го прибрали войници, нямало с какво да ги хранят, та докарали от Златаново, дори и птицефермата бяха пренесли, след като Зорка се пресели в Рисен. Стана му жал за земята, болката го сви отново, отново полето се залюля и баирите се заклатиха.

— Чакай! — извика високо Жегъла. — Чакай!

Беше умирали много пъти. Първият път, като подписа. Дотътра се до къщи, нахока жена си и се скри в обора. Легна в яслата и плака до безпаметство, а воловете го лижеха по врата като кучета, чудеха се какво прави стопанинът им в яслата. Блъска главата си Жегъла в измазания със спечен тор зид, блъска я, докато заслепен от безпомощна ярост и сълзи, утихна. Нещо в него щракна, прекърши се, като излезе от обора, бе сух като угаснала прегоряла главня. На другия ден закара воловете в стопанския обор, колата закара и браната и повече не ги погледна. Воловете измучаха след него, единият се сби с вола на Караманчо, остави му перница на ребрата. Жегъла видя раната, ще кърви, каза си той със задоволство, няма кой да я намаже с катран, нека да кърви. После го досрамя, върна се, намери катран и намаза перницата на Караманчовия вол, много ти знае добитъкът, че става кооперативен, какво е виновен добитъкът? Дъщерята беше ремсистка

— зла, кльоцава, недохранена. Гледаше го в упор, частник си ти, татко, душата ти е частна на тебе. Замахна той, ха да я шамароса, а тя се врътна, няма никога да забрави очите ѝ. После си простиха, уж всичко си беше както по-рано, но му се отчужди. Е, задоми се, деца породи, сега единият ѝ син следва в Съветския съюз, да следва, не е лошо.

Умирал човекът само един път! Ами! Много пъти бе умирал Жегъла: и когато магнаха синорите, и когато застреля със собствената си ръка Алишко, и когато изкореняваха крушата на Урушкия стубел. Хората умираха вечер за малко — докато се наспят, — а той умираше сутрин, когато другите възкръсваха за живота, излезли от небитието на обърканите, горещи сънища. Тръгваше на работа, гледаш го, като всички, че и повече от тях, а той си е жив мъртвец. Нека си вика Спас, че умирането започвало от главата, много здраве има Спас. Оттук започва, ей оттука, дето сега го свива, там нещо като щракне, труп си ти и повече от теб няма какво да се чака.

Жегъла се наведе над кладенчето. Лицето му израсна в бистрата студена вода. Водните мушици се стрелкаха по бузите му, дълбаеха бръчките му или се завираха в отворените му очи, а долу — камъчета, гладички, сивички. Небето паднало на дъното и ти самият си там, увиснал между тях, жълт, брадясал, веждите ти в прах, лицето отслабнало, очите хлътнали. Жегъла се засмя горчиво на образа си и се дръпна. Бяха го кръстили Жегъла, а името му беше Иван, пък жеглите ги правеха от най-здравото, най-жилавото дърво, че то дрянът и дърво не е. Потегли той, смушка воловете, намериха те браздите, стъпкаха тежко и бавно. Земята храсна, лемежът я разпори, засъска стърнището, запука. Отмятаха се тия късове сиво-кафява земя, тук-таме камък ще излезе. Жегъла ще напсува, ще спре и ще го запокити в нивата на съседа. Съседът ще спре, ще вдигне камъка и ще го запокити в нивата на Жегъла. После ще скочат, ще оставят плуговете, впряговете и ще се вкопчат, ще се счепкат на междата, кой бил изорал двајсе санти от чуждата земя? Ей, глупави сме били тогаз, заклати глава Жегъла, глупави! На ти сега земя, бол, цялата, няма кой да я изоре, семичката да ореже, мамула да прибере. Сега вече не я харесват нея, утре ще дойде Ликоманов, ще тръгнат с Горския да я мерят, ще се чудят какво да я правят, че не била рентабилна за днешното време и за днешния добив.

Болката го стегна пак, в слепоочията му заудряха малки и чести чукчета. Чакай, чакай! Стана, намери пътеката и понесе на гърба си всичко — и къщата, и кръстците, и немския плуг, и двата вола. Едва креташе, и започна да ги хвърля, един след друг, искаше да остане сам, цял живот бе искал, а те го яхнаха отново, не щяха да се делят от него.

Че той, човекът, се ражда само един път и само един път умира. Краката му сами намериха път, сами прекосиха пресъхналата река, а очите му показваха къде се е къпал като дете, къде е ловил мряна в подмолите, къде винтери е зареждал с кюспе. Нагази в ливадите, лъхна го на прегоряла люцерна, не бяха я окосили последния път. Доця му се да изтича до къщи, да грабне косата и да захване — от единия край, че до другия. И захвана, косеше всяка стъпка, небето надвиснало от облаци, в гърба му потта се стича на струйки, в очите мъждее, устата горчива. Окоси ливадата Жегъла, изскочи на баирчинката и Урушкия стубел се просна пред него чак до рътлините.

Въздъхна, болката го поотпусна малко, гърдите му поеха дълбоко познатия въздух. Бяха ожънали целия блок, стърнището се гънеше и слизаше надолу чак до дерето и Жегъла тръгна нататък, като се мъчеше да открие мястото на някогашната си нива. Сви наляво — тук трябваше да е била голямата нива на Курдовските. Не бе — дядовата Неделчева беше. Затича се надясно — стърнището съскаше под краката му. Наблизо излетяха гарги. Чу плясъка на крилете им, краткият отсечен грак вдигна главата му — о, боже, къде ще е била таз моя нива, че не мога да позная мястото. Там, при трансмисиите в Рисен, в облаците прах, когато си мислеше как ще се върне и ще потърси мястото, вече го беше намерил, а тука не можеше. Отново тръгна, отново застана на кръстопътя, отново махна на Шофьора да спре и като се качи в кабината на камиона, млъкна, защото си мислеше за мястото и за това, дали ще стигне навреме.

Затича се Жегъла нагоре и надолу по ожънатия блок, беше най-последен сам. И гаргите бяха отлетели, и войниците си бяха отишли, и майка му Жейна отдавна я нямаше да му помогне как да открие някогашната си нива. Жегъла си я припомни — дребничка, с широко лице и кротки очи, сини като неговите, с тихи стъпки и едва чут глас — викаха ѝ Тихата Жейна.

А крушата, къде беше крушата?

Жегъла се завъртя в кръг, и облаците по небето се завъртяха. И далечните дървета и храсти го наобиколиха. Понечи да тръгне и наведен, сякаш търсеше някакви следи, видя сянката си, после се захлупи върху нея. Преобърна се, разбра, че повече няма да стане, и затърси клоните на крушата над себе си. Тогава беше идвал с кучето си Алишко и знаеше много добре, че ще го заведе при Горския да му издумка един куршум в ухото, и отново бе почнал да умира — той вместо кучето. А крушата си беше още там, пуснала здраво корени в сърцето му. Изведнъж го обхвана страх, че не е намерил мястото, че ще умре в тоя ожънат блок и само гаргите ще го намерят, като се върнат да го изкълват. Стисна очи — не по очите, не по очите — повтори той, потта потече на струйки по гърба му, сякаш беше косил досега и захвърлил косата, виждаше цялата люцерна, легнала на намлии в краката му.

Отвори очи. Небето падна върху тях с облаците, с белотата и с далечните си, сини глъбини. Чу сърцето си, биеше слабо, на пресекулки, нейде в слепоочието му, после млъкна, обади се пак и майка му Жейна приседна и се наведе над него. Запя тя люлчината песен, вдигна го и закачи вълнената люлка на крушата, на най-долния, най-дебелия клон. Залюля го, занарежда тихо думите на песента и Жегъла, още невидял света, се заслуша. Ръцете му се отпуснаха, изтърваха писалката, с която беше подписал, изтърваха гърлото на Горския, каишката на Алишко, изтърваха дръжките на плуга и чувалите със зърното. Песента се превърна в тихо ручейче, което бликна от него и затърси път между напуканите бразди, покрай коравите бучки пръст.

Генерала го намери на другата сутрин. Докараха го в село с една каруца. Жегъла мина по същия път, по който си беше отишел, и като влезе през разтворения си вратник, не видя лозунга, който още висеше там.

„Защо?“

— Защо бе — вайкаше се Горския, изведнъж остарял и грохнал, — че какво ще прави на Урушкия стубел?

Спас мълчеше, Генерала триеше очите си. Баба Неделя доближи каруцата, надникна в лицето на мъртвия и рече:

— Как какво бе, Горски! Че майка му Жейна го роди там, на тяхната нива, под крушата. Усетил е той, че си отива, и рекъл да се

върне, да не умира на чужда земя.

Генерала въздъхна. Горския понечи да каже нещо, но гласът му секна. Спас се окашля, премести очи от лицето на мъртвеца и огледа празната му къща. Баба Неделя изтри устата на Жегъла с черния си пош и каза:

— Че не стойте бре! Горски, я стопли вода да го окъпя.

БРАНЕ НА ЦАРЕВИЦА

Царевичният блок се простираше от Ръта до шосето и от Новите лозя до Ливадите. Нявга сееха в редовете боб, ще тръгнат в маранята да го берат, а над главите шушкат сухи царевични листа, краката стъпват в рохкавата пръст, ръцете търсят шушулките. Сега нямаше боб, царевичният блок трябваше да се обере, да приберат мамулите на сушина, а краят му не се виждаше. Друго си беше преди — тук едно звено, там едно звено — ще подхванат закачки, някоя ще запее. Ами защо не вземете кукурузокомбайн бе, Горски, питаха го. Какъв ти комбайн бе, тя нашата земя, нали я видиш — няма за нас по-добър комбайн от човешките ръце. Пусни тука едно звено, там едно звено — ще подхванат закачки, някоя ще запее — и ще го оберат. А сега вече нямаше звена. Двеста и осемдесет декара отсам и оттатък сто и двайсет — четиристотин декара царевица. Един чифт, два, три чифта човешки ръце — и толкоз! Ще режем, каза Горския, ще режем със сърповете, ще оставяме мамулите в реда, после ще минем и съберем на купчини. Значи ще минаваме по два пъти, рече Спас, тя една рентабилност! Генерала не каза нищо. Взе сърпа, не беше пипал работа отпреди войната, ако не се брои градината вкъщи. Сърпът лъсна крив, дръжката му залепна за ръката на Генерала.

— Ще режем, Горски — рече чак тогава той и се усмихна.

И тръгнаха. Тогаз съмваше, сега слънцето се накланяше на запад. Бяха орязали двайсет и четири реда. Нищо! Предния ден Горския бе стягал молотовката да събират купчините, но купчини още нямаше. Събраха се при молотовката, седнаха на сянката — три бели глави.

— Я гледай — каза Генерала и показа ръцете си. — Треперят.

— Ще треперят я — обади се Спас, — туй не ти е командният пункт, да си извадиш картата и да кажеш — тоя полк тука, онзи там!

— Не е — съгласи се Генерала.

Понечи да отчупи от хляба, залькът се търкулна в пръстта, не можа да му намери устата. Горския бе сготвил ноцес ядене за работниците — кокошка с картофи. Сега разля купичките, мълчалив, съсредоточен. Спас млясна от манджата, сбръчка нос.

— Горски, ама и ти си една готвачка — нацупи се той.

— Я подай солта.

Посолиха манджата. Кокошката бе стара, самотна, шляеше се из двора и умираше от скука. Веднъж избяга при Босьо, ония петте бели кокони я прогониха, белият петел не можа да я качи нито веднъж. Върна се кокошката на Горския още по-тъжна и самотна и взе да обикаля чуждите дворове. Сприятели се с Дачовата котка, умряла за стопанин. Друг път котката щеше да ѝ види сметката, ама сега, нали няма друга в село, сдуши се с кокошката. Ще обикалят из дерето, по дворовете — едната тършува за едно, другата за друго, пък то едно и също — не храна, ами еша си търсят. А еша го няма, и хора няма, сами баба Неделя ще се зададе сутрин откъм гробището или на разсъмване ще се запъти натам.

Като реши да оберат блока, Горския съзря кокошката миналата вечер. Прибираше се тя, още не си бе намерила еша. Котката се покачи на Дачовия стобор, а кокошката извъртя глава, да види стопанина със сферичното си око. Видя го, кръгъл като колело на каруца, а не можа да отгатне какво е намислил. Когато Горския протегна ръка към нея, тя не се дръпна и скоро прърхаше с шия и прърскаше тъмна, спечена кръв — търсеше отрязаната си глава. Горския я попари и оскуба, брей, че синя беше тая кокошка. Цяла нощ вря, пусна мазнина. Горския обра мазнината с лъжицата, беше виждал жена си Мария да я обира точно тъй. Като тури и лука, и картофите да врат, излезе на двора. Дачовата котка седеше на стобора и примлясваше сито, току-що изяла вътрешностите на новата си приятелка. Горския се помота, помота, пък влезе в стаята, седна на леглото и смъкна от стената списъка на населението. Напоследък все по-често задраскваше по някое име, затуй сега извади чист лист и направи нов списък. Като го завърши, окачи го на стената и натисна габърчето в старата дупка:

1. Баба Неделя
2. Генерала
3. Спас
4. Аз

И заспа под списъка, без да се съблича. Като се сепна, манджата беше леко загоряла.

— Не съм аз никаква готвачка — отвърна той. — За първи път в живота си готвя манджа.

— Личи си — рече Спас, — то от всяко дърво свирка не става.

— Здраве да е — намеси се Генерала. — Тя, манджата, може и да е леко прегоряла, и безсолна да е, нищо, ами защо тъй ми треперят ръцете?

Той пак се опита да си служи с тях, но лъжицата вместо устата намери дясното му ухо. Генерала вдигна купичката и засърба, като я натискаше към брадата си. Спас набързо изяде своята и поиска още. Горския му добави, седна и той, не му се ядеше — блокът му беше пред очите, тия цели четиристотин декара. Как ще го оберем, питаше се той, ако върви тъй, с тия три чифта ръце, пък и Генерала май скоро ще излезе от строя, отвикнал е човекът. Друго си е да седнеш на пишещата машина, друго — със сърпа. Генерала улови мисълта му и се обади:

— Съвсем друго е на пишещата машина. Понякога за един ден мога да изчукам и трийсет листа.

— Генерале — рече Спас с пълна уста, — да съм на тебе, ще я зарежа тая машина.

— Защо?

— Ами защото тя твоята край няма бе. — Спас изсмука старателно крилото на кокошката и хвърли костите настрана. — Колко страници си написал, откак започна?

— Към пет хиляди двеста и нещо.

— Ей на, виждаш ли! Пет хиляди двеста и нещо, а краят не се вижда. Вижда ли се краят?

— Не.

— Аз да бях — продължи Спас, като пресегна към тенджерата и извади и другото крило, — щях да напиша досега десет романа по петстотин страници.

— Аз романи не пиша — сконфузи се Генерала. — Това е друга работа.

— Каква?

— Спасе, я остави човека бе — намеси се Горския. — Ние тук сме се задъхали, а той — романи!

— Че да си отдъхнем бе, Горски, като чак пък толкоз сме се задъхали — рече Спас. — За кого я берем тая царевица?

— Как за кого? За народа!

Спас се засмя.

— Той сега, народът, чака и си вика, я да видим Горския дали ще обере царицата. Умрял е той, народът, за нашата келива царица.

— Спасе, пак почваш — ядоса се Горския.

— Я не се карайте — рече Генерала. — Цялата работа е там, че сега бери царица с вас и ръцете ми треперят, а после ще трябва да седна на машината и да опиша как сме я брали, как сме седели на сянка при молотовката и как сме я яли тая кокошка.

Генерала вече се видя пред пишещата машина и те отново седнаха и започнаха да ядат манджата на Горския, а той хвана онова, дете сега не се чуваше и не се виждаше, ропота хвана и стенанието, дете бродеше около тях, и решителността хвана, дете бяха излезли на работа само тримата да приберат народната реколта, и ината да не се предават, дете викаше Горския. Машината запя, редовете тръгнаха леко, ръцете на Генерала вече не трепереха, сякаш свиреха на пиано, сякаш изтръгваха музиката на това писане и музиката на кукурузобера. Всеки от нас си има музика, реши Генерала — и Спас, колкото и да му е груба душата отвън и отвътре, и той си има своята музика. А знае ли я, или не я знае, може да не я е чувал никога, а може да я е чувал — човека тъй лесно не можеш да го проумееш. Кой можеше да проумее Жегъла. Каква беше неговата музика, дете му е свирила цял живот от крушата на Урушкия стубел до оня ден, когато го бе намерил в стърнището умрял, с отворени очи, в небето вперени, а после се бе опитал да опише живота му и не му стигнаха цели петдесет и осем страници, а нищо особено не излезе. Вика си Спас, десет романа цял да напише по петстотин страници. Не десет, хиляда романа за всеки човек могат да се напишат и пак ще са малко. Генерала се увлече, мисълта му полетя напред и назад в човешкото битие, в битието на словото и на света, кръстоса много битки и мирни вечери, докато му замириса на автомобилна гума и чу гласа на Горския:

— Хей, Генерале, ставай, че мръкна!

Генерала се сепна. Беше се облегал на гумата на молотовката и беше подремнал. Видя той желязното лице на Спас, бръчката между веждите на Горския. Стана, плисна на тите си, ръцете му не трепереха. Значи съм сънувал, рече си той, ама нещо ставаше дума за музика, а какво точно, не мога да си спомня. Тяхна се той, много пъти му хрумваше нещо, а след това го забравяше или пък щеше да си го спомни, когато пише за съвсем други работи. Ще си спомня, рече си

той, като влизаше със сърпа в новия ред, ще си спомня аз каква е била тая музика, няма да ми избяга.

Тръгнаха отново в редовете. Хръз — мамулът пада. Хръз — нова стъпка, че то всяко гнездо човешка ръка го е засявала, как тъй ще оставим народния имот! Горския е прав — докато има един човек в село, няма да се предаваме и да стоим със скръстени ръце. Хръз — вече се вижда пътят, асфалтът блести, все едно че е валил дъжд, а по туй шосе я мине един камион на ден, я не — все гледат да отбият по магистралата. Хайде обратно в реда, че мамулите чакат.

Ръката му увисна. Сега не трепереше, а го болеше много силно в китката. Спря Генерала, извади носната си кърпа и я пристегна. И точно тогава, преди да замахне отново със сърпа, от пътя се отдели малка черна фигурка и навлезе в редовете. И другите я забелязаха и спряха. Тя се приближаваше вече, вече се виждаха черната забрадка, сърпът, турен на рамото, и пред тях скоро се появи самата баба Неделя. Събраха се около нея.

— Какво има, бабо Недельо? — запита я Горския.

— Нищо, Горски, търсиха те по телефона.

— По телефона ли? — изненада се той. — Че кой ме търси?

— Отде да знам — рече баба Неделя, — тъкмо минавах покрай клуба, чувам — дзърка. Вдигнах го аз, и гласът църка, ама се чува. Горския, вика. Няма го бре, викам аз.

Къде е, вика. На царевицата, викам, ами кой го търси, ваша милост. Ти каква си му, вика. Как каква съм му бре, викам аз, че аз съм го повивала. — Баба Неделя пое въздух, беше се задъхала от пътя. — Какво се смеете бре?

Тримата се смееха с пълен глас. Над пустошта на царевичния блок ечна гръмкия им смях. Птици се дигнаха откъм Ръта, все едно че ловец бе пукнал.

— Какво се смеете бре? — ядоса се баба Неделя. — Че не съм ли ви повивала всички, и тримата. Мигар не е истина?

— Истина е — рече Горския. Видя сърпа на рамото ѝ и се намръщи. — А ти защо дойде?

— Как защо бре, Горски, че няма да ви оставя сами.

Смехът секна. Мъжете видяха зеленото сияние на очите ѝ и сведоха глави.

— Сами! — повтори като ехо Спас. Никога не беше вярвал на тая дума.

— Бабо Недельо — тихо се обади Генерала, — ти на колко си години?

— Отде да знам, че да не съм ги броила. Я го виж ти — на колко съм години! Седем зъба имам, Генерал е, искаш ли да ги видиш?

Тя дръпна с черния си кокалест пръст устна — бялнаха се няколко зъба в мократа ѝ червена уста. Горския се чудеше какво да рече, накрая каза:

— Ти, бабо Недельо, остави зъбите, ами вземи, че си иди. Ние ще се оправим.

— Горски — сопна се тя. — Ако толкоз много искаш да командваш, иди в Рисен!

И му запуши устата. Без да им обръща повече внимание, тя тръгна между редовете. Като чуха звука на сърпа ѝ, мъжете се върнаха мълчаливо по местата си и продължиха работата. Престанаха да треперят ръцете на Генерала, Спас забрави, че кокошката бе леко прегоряла и безсолна, а бръчката между веждите на Горския потъна още по-дълбоко. Брей, мислеше си той, дето вика Ликоманов — Горски, колко хора са ти останали, за какви хора говориш? Колко ли, Ликоманов, ти хората с „колко“ ли ги броиш! За какво съм си драл гърлото, за какво съм правил агитация на всички общо и поотделно на всекиго, за какво сме я събирали камък по камък тая земя, че била келява и ялова? За да я оставим и идем да си гледаме кефа? Тъй ли? Че то ако е тъй, никога няма да дойде световната революция бре! Окрилен, той хвърчеше в реда, с един размах отрязваше мамула и го хвърляше в краката си.

А бе, няма да те пусна аз, ежеше се Спас на жалостта, не вярвам аз на туй, дето хлопа, дето гледа само в душата ти да бръкне, и то не отвън, ами отвътре, да ти пусне сълзите, във вода да те удави. Че тя една сълза може да те удави бе, ако вземеш да ѝ се оставиш!

Тогаз, като докарахме Жегъла, викам си — ей туй му е естеството на живота, всички ще ни заровят, за какво ми са тез географии и художества, орехите защо ми са и къщите, и ха сълзата да ме похлупи, да ме залее като водопада Ниагар, ама не, няма го майстора, не е бай ти Спас като Иларионката, дето сълзата на края на носа му виси и все гледа да капне, да го удави, дето крила му

поникнаха, бели крила, и лети с тях Иларионката, като бяла пеперуда; нека лети, а аз оня ден пак я огледах къщата на Жегъла, бива си я, има хляб в нея. Ще стори хас Горския, ще придумам дъщерята на Жегъла, уж да я стегна за паметниците на културата, пък ще докопам градината, той Горския я прекопа пролетес, като беше пощурял градините на хората да прекопава. Единайсет плодни дръвчета има Жегъла, орехът му е малък наистина, ама и в него има хляб — все едно стотина кила ще пусне. Ами къщата на Жегъла какво да я правя. Художествена галерия вече си имам, кабинетът по география е тип-топ, грамофонът с плочите и уредбата — и той, хотела за чужденци ще го стегна, че чужденците лукса обичат, да им лъщи, само дето ще ми искат клозет с течаща вода, ватерклозет дето му викат, ама на такъв харч няма да се реша — ей го клозета в градината, две рула хартия ще туря, и край! И Спас се уплете в къщите и плановете за бъдещето, и къщата на Жегъла влезе в царевичния ред и за да я достигне по-бързо, той посягаше със сърпа и — хръз, хръз, хръз!

А Генерала чу отново музиката, все едно че баба Неделя бе довела със себе си целия гарнизонен оркестър. Ей ги настаниха се там флигорните, алтите, флейтите, ония ми ти басове и туби, кларнети и барабани — светна излъсканата мед на захождащото слънце, блесна царевичният блок, а музикантите, избръснати, с черни околошки на фуражките, сериозни, надуват бузи, капелникът, тънък в кръста, с голямо око и тънки мустачки — рум-дам-пам, рум-пам-пам — „Върховете на Манджурия“. Загърмя царевичният блок, тръгна Генерала в ритъма на музиката, ръката вече никак не го болеше, сърпът сякаш режеше сам, мамулите сами падаха в краката му. Изпитал неземно, почти религиозно чувство, Генерала просто танцуваше в редовете — рум-пам-пам, рум-пам-пам... Ах, Босьо, Босьо, сети се за приятеля си той, можеш ли да чуеш какво носиш със себе си и не е ли оная малка птичка, донесла музиката при тебе, а не някаква си обща, цяла истина, дето се отнася за всичко и за всички? Генерала поглъщаше музиката и не усети кога е стигнал края на царевичния блок. Като замахна напусто във въздуха, той видя шосето и се обърна. Новият ред го чакаше, тръгна той в него, а в подножието блестеше медта на оркестъра. Блокът отново гръмна в музиката.

Баба Неделя не чуваше никаква музика, не изпитваше никаква жалост, нито се страхуваше от нея. Тя не мислеше за световната

революция, а просто помагаше да приберат мамула и затова с привично, пестеливо движение го отрязваше и пускаше в краката си. Беше хвърлила старите си чехли и като стъпваше боса по напечената, задушена от редовете и бурена земя, усещаше дивата ѝ сила. Насреща ѝ бавно падаше слънцето, падаше и все не можеше да стигне земята. Ще паднеш, рече тя на слънцето, ще паднеш, а утре ще се вдигнеш пак.

И с човека е тъй — пада и става той, докато е жив. После баба Неделя се сети за седемте си зъба и се засмя.

БИТИЕ

Трябва да излизам по-често на нов ред, рече си Генерала, като отбелязваше номера на следващата страница.

„Царевницата прибрахме. По-рано пиша, не усещам клавишите, а сега ръцете ми треперят от сърпа, дето рязахме царевницата. Че да се върна на котката...

— Каква котка? — запита Горския.

— Дачовата — рече баба Неделя. — Ще подивее, ама няма да се махне от Дачовата къща.

— Ще се махне — обадох се аз. — Ще тръгне да си търси еша.

— Няма, Генерале — каза баба Неделя. — То кучето господар не сменя, а котката — къщата.

И продължи да плете. Въртеше куките — три насам, едно нагоре, две натам — от сума ти време е заплела. Викам, какво плетеш, бабо Недельо, а тя — терлички. Що вълна имах, всичката ще я изплета. А за какво ти са тез терлички, питам. За бебетата. Извика ме с пръст, отхлупи капака на стария си сандък. Вътре стара премяна, кадифен контош с кожички, цариградски чехли със сребърни върхове, турски пищов. Отмахна тя старата премяна, отмахна и новата, беше я надиплила, отмахна пищова...

А реката, много земя бе изяла реката — яде земя и плюе камъни. Върбите клюмнали, съвсем се навели над леглото й, сякаш старци търсят нещо, а го не видят. Тя, водата, не че я няма съвсем, ами малко.

— Тя сега водата лесно се изпарява — каза Спас.

— Как лесно?

— Полюсът се измества — рече Спас и посочи картата.

— А ние се приближаваме към екватора.

— Е, чак пък към екватора.

— Истина бе, Генерале, един професор казал — той хвърли клечката, дето си чистеше зъбите, — няма шега. По полюса ще започнат да се топят ледовете, а океаните и моретата ще се вдигнат нагоре със седемдесе санти. Я изчисли колко вода прави това. Сума ти нещо.

— Какво ще изчислявам, Спасе! Значи в океаните се вдига, а при нас — спада?

— Спада я — рече той, — ами тя, водата, при нас за едно ли е? Язовири, заводи, помпи. Казват, Дунава целия го изпомпали вече.

Увлече се той и допълни, че както е тръгнало, ще слезем ние на екватора и току-виж по нас палми и смокини покарали, портокали ще берем.

— Ех, Генерале — въздъхна Спас с премрежени очи, — да ме питаш мене, правичката да ти кажа — не орехи, ами смокини ми се отглеждат. Че не само смокини, ами и маслини. Представяш ли си да имам аз едно стотина дръвчета маслинови!

— Представям си — рекох аз. — Ами ти, Спасе, хиляда години ли смяташ да живееш?

Той се засмя. Неудобно й става на усмивката на устата му, ама се засмя:

— Има едни мушички, Генерале, сигур ги знаеш — живеят те само един ден. Едни такива белички, прозрачни, ще речеш, не са мушички, ами дантела някаква, най-фина.

Живеят те само един ден — той показа единия си пръст, после го сви. — Един, ама човешки ден.

— Защо човешки?

— Защото за нас е един, а за мушичките може да е хиляда си техни години!

— Спасе, че ти да не си мушичка? — нервирах се аз.

— Не знам какво съм — рече Генерала. — Ти знаеш ли какво си? Какво да му кажа. Мълчах.

— Не знаеш и ти — продължи той, — никой не знае. Едно време, по фашистко беше, помниш много добре, на закуска в казармата ни карат да четем молитва. Другите се молят, кръстят, а аз си мълча и не се кръстя. Иде фелът — кръсти се, вика, че... Няма, викам, госин фел. Нейсе, мина молитвата, закуската, вика ме той.

— Защо не се кръстиш бе?

— На кого да се кръстя, госин фел?

— На бога бе, как на кого?

— Че къде е богът, викам, госин фел?

Почервеня той, пипа се за шашката, гледам, носът му се издува.

— Значи, вика, ти в бога не вярваш, тъй ли?

— Не вярвам, госин фел, тъй вярно!

Десет дена арест. Извадиха ме от ареста. Иде поручикът.

— Е, сега, пита, вярваш ли в бога?

— Съвсем не, госин поручик!

Бой, бой, ама тогава биеха, Генерале, яката биеха. Още десет дена арест, вярваш ли в бога, твойта мама, съвсем не — и ме пратиха в черната рота. — Спас се изпъчи тъй, че костите му изпукаха.

— Та, Генерале, никой не знае какво е, защото не се е виждал.

— Как тъй не се е виждал?

— Ами тъй, извънка. Ти виждал ли си се извънка, Генерале?

— Значи не вярваш в човека? — запитах аз, разбрах го накъде бие.

— Защо да вярвам — ухили се той, — като не съм го виждал! Хора съм виждал много, ама човека, виж, него не съм. Затуй не му вярвам много и на годините. Ей го, луноходът, крачи си той, пристъпва по месечината, а колко прави един негов ден? Колко наши дни прави?

— Луноходът е машина, Спасе. Човекът я е създал.

— Ами човекът? — примигва той с едно око. — Ами човекът, кой го е създал него?

Какво да му река? Понякога си мисля, че Спас е побъркан, че и Горския се е побъркал, че и аз. Добре де, ако съм побъркан, ще взема ли да пиша и да кажа нещо? Кой се е виждал извънка, откъде ще се погледне и ще рече — ей на, видях се, туй съм аз!

— Едно време ме караха да вярвам в бога — продължи Спас, — а сега ме карат да вярвам в човека. За тоя човек два пъти на лагер са ме пращали, Генерале...

— За какво ти са тез терлички, питам.

— За бебетата — рече баба Неделя.

Извика ме с пръст, отхлупи капака на стария си сандък. Вътре старата премяна, кадифен контош с кожички, цариградски чехли със сребърни върхове, турски пищов. Отмахна тя старата премяна, отмахна и новата, беше я надиплила, отмахна пищова и отдолу — целият сандък пълен с плетени терлички. Седнах аз до сандъка и както тогаз при ореха, когато гледах как спят по пладня уморените жени в сянката и при мене беше Босьо, с празния бъкел, ми се прииска пак да спре времето. Жените никога да не се събудят, аз да съм на камъка, а Босьо да си е при мене с празния бъкел, да си мълчим ние завинаги. И сега

баба Неделя да е отмахнала капака, в сандъка — терличките, и аз да съм седнал и да мълча завинаги...

— Виж какво, Генерале — обади се Спас. — По-рано тоз твой човек свещи е палил, сега телевизия пали.

— Че защо да не пали? — ядосах се пак. — Страх те е, викам, Спасе. Страх те е тебе от човека!

— Страх ме е — призна той. — Щом човекът става бог, тя страшна работа! Оня бог е нищо в сравнение с него.

— Защо?

— Заради лакомията, Генерале. Ти човека само го пусни, речи му, че всичко е позволено, и ела го виж! И земята ще изяде, и месечината, и целия космос. Че и той ще му е малко.

Сега пък аз се засмях.

— Себе си ли имаш предвид? Малко ти бяха седем къщи, че сега ламтиш и за къщата на Жегъла.

Окото му не мигна. При другите хора окото е прозорче, всичко може да се види в него, а при Спаса — врата, желязна врата, заключена със седем катинара...

Отдавна баба Неделя бе захлупила сандъка и сега седеше на него като котка с подвити крака, а аз вече се чудех какво ще напиша после за терличките и за бебетата.

— Чу ли? — обади се баба Неделя.

— Какво да чуя?

— Ами, бебето. Не чу ли как проплака?

— Туй беше котката — намеси се Горския. Не мога да разбера как се намеси, като тогаз не беше при нас, ама се намеси.

— Коя котка? — запита баба Неделя.

— Коя! Дачовата! — измърмори Горския. — Ще подивее, ама няма да се махне от Дачовата къща.

— Ще се махне — обадох се аз. — Ще тръгне да си търси еша.

— Няма, Генерале — рече баба Неделя. — То кучето господар не сменя, а котката — къщата.

Горския се запиля нанякъде, а тя отново се заслуша и аз се запитах дали баба Неделя има уши, защото никога не съм я виждал без шамията. Лицето ѝ в сянка, а отдолу зеленото сияние на вечно младите ѝ очи. Щом беше оплела толкоз много терлички за бебетата, значи ги беше чула. Цял живот беше бабувала и повивала бебета. И Горския, и

Спаса, и мене беше повивала, и за нея ние бяхме все още бебета, и другите бяха — тия, дето измряха или се изселиха по чужбина, по градовете и в Рисен.“

Генерала спря да пише, очите го боляха от взирание, през редовете бе искал да види себе си и другите някак тъй, извънка. Ръцете го боляха, макар че си беше превързал и двете китки. Чу той стъпки и сърцето му трепна. Реши, че Босьо се е върнал и ей сега ще се появи на вратата. Почака, но стъпките нито се приближаваха, нито се отдалечаваха. Няма да се върне, рече си Генерала, нито другите ще се върнат и нищо не се е връщало в тоя живот, само ако седна отново да пиша, тогаз ще се появят наново и Босьо, и другите, защото Босьо си е в безсловесността, а аз съм в словото, а с него всичко можеш да върнеш.

Стана той да си свари кафе и докато държеше кафеника и чакаше каймака да се вдигне, отново чу стъпките, но сега не им обърна внимание. Стъпки, рече си той, плясък на криле, или въздишки — всичко лети. И ние летим заедно със старата грешна земя, въртим се, нямаме покой. И лейтенант Рогачев лети, дето го бях наказал на маневрите в Хасково, само че защо тогаз го запитах кой номер ботуши носи, а той вика, трийсет и осми, другарю полковник. Кафето щеше да кипне и Генерала отмести кафеника. Докато сърбаше, хвърли поглед на последния лист, който стърчеше на машината, до половината написан, и на другия, преди него. Тоя път Генерала чу стъпките на словото заедно с човешките стъпки, с плясъка на криле и въздишките. И отново тръгна с тях.

„Ела — рече ми баба Неделя, — ела да видиш нещо, Генерале!

Поведе ме тя, влязохме в тъмната влажна изба. По сандъците бяха накачулени стари прашни козаци, в празната, изстъргана нощва лежаха гребалката и ситото, торби за овес висяха по пироните, все още пълни с овес, сякаш конете ей сега щяха да се върнат и да напъхат главите си в торбите, и аз се извърнах към светналия отвор на вратата, ама конете ги нямаше. Брей, рекох си, Генерале, пак искаш да видиш какво има извънка, а баба Неделя ме улови за ръката и помъкна още по-навътре. Отмести една празна бъчва с дървени обръчи, отмахна чергите, старите хамути и едно седло и аз пак се извърнах да видя конете, дето щеше да им сложи хамутите и седлото, но конете ги нямаше. Ритна тя седлото, то скръцна, но не се отмести, а от тавана се

посипа прах и един голям бял паяк увисна, чак до носа ми спря, погледна ме и веднага се изкачи наново по паяжината. Баба Неделя измъкна нещо дълго, изкара го на светло — ивицата от вратата беше стигнала до втория дирек, — беше прост дървен ковчег, дъските малко пропити от влагата, главичките на пироните поръждявали.

— Видиш ли, Генерале? — рече баба Неделя, като отхлупи капака.

— Виждам — рекох аз.

— Тоз е моят ковчег — добави тя. — Накарах Дачо да ми го скове, преди да замине за Рисен. Да го знаеш къде е.

Мълчах и гледах празния ковчег.

— Чуваш ли, Генерале?

— Чувам, бабо Недельо. А защо ми го показваш?

— Нали ти рекох, да го знаеш къде е.

— Бабо Недельо — казах аз. — Ти никога няма да умреш.

Извърна се тя, светлината намаля от зеленото сияние на очите ѝ. Засмя се. Стори ми се, че конете вече бяха влезли и хрупаха овеса в торбите. Виждали ли сте как светят очите на конете на тъмно? Стават синкавочервени.

Баба Неделя нищо не каза, и аз мълчах. Двамата излязохме, тя тури мандалото, а аз не можех да се отърва от чувството, че конете останаха в избата, с глави в торбите. Сега, като пиша, ги чувам как изцвилват леко, как баба Неделя туря мандалото, как изкачваме с нея четирите стъпала. До камъните черно котле, а в котлето натопена китка цветя, невени и димитровчета, а Дачовата котка стъпила на стобора отсреща, и пътя надолу, и Дачовия мост-люлейник над дерето, и по пътя облаче прах, а от облачето излиза черен автомобил.

Спря автомобилът и от него излезе Спас, ухилен до уши. Потупа ламарината отпред, тъй както се тупа кон по шията, преди да му нахлузиш торбата с овеса или след като си я свалил.

— Значи докара москвича — рекох аз.

— Чиста работа, Генерале — рече Спас и ритна гордо предната гума. — Искаш ли да те повозя?

— Благодаря, Спасе. Ще се прибера, имам да дописвам няколко страници.

Рекох да си тръгна, а той ме улови за ръката.

— И за москвича напиши.

— Ще напиша.

— И за Черно море напиши — добави той, — дето ще ида да видя курорта Албена, и за Пловдив, дето на панаира ще ходя. Ех, Генерале, свят широк!

Свят широк, записах аз и се замислих — тогаз каква ще е разликата между москвича и ковчега, и между ламарината и конската шия, че каква ще е разликата между лакомията на Спаса и плясъка на нечий криле? И се замислих аз за битието човешко, за оная едничка дума, дето я търсеше и продължава да я търси моят приятел Босьо, оназ дума, дето казвала всичко. Как да кажеш всичко, като всичко няма, и ако един ден има, всичко ще свърши. Голяма армия е туй човечеството, голяма! А кой ще излезе отпреде ѝ да поеме командването?

— Аз — рече Горския.

— Как ти? — сепнах се аз.

— Аз бе, Генерале — разпали се той. — Аз ги извадих и докарах с молотовката. Ще вадя картофи, докато мога, ами че тез картофи трябва да се извадят. Ти ще дойдеш ли?

— Да дойда, Горски, ама отдавна не съм вадил картофи.

Пък и да ти кажа право, ръцете ми треперят. Виж как съм ги вързал. А и на кого са му притрябвали тез картофи?

— Как на кого — намръщи се той, — на хората.

— Уф, Горски, кои хора бе?

Той се намръщи още повече, бръчката му потъна между веждите.

— Генерале, ти хората с «кои» ли ги мериш, а? Ликоманов вика «колко», а ти пък — «кои»!

— Добре, Горски — въздъгнах аз. — Ще дойда.

Усмихна се той, лицето му омекна. Беше съвсем изтънял, бузите му хлътнали, ама очите му светеха с предишния див и фанатичен блясък. Тръгнахме ние с него двамата, стъпките ни точни и отмерени, като войници вървим из полето. Тъй вървахме и едно време с него, през затвора минахме, през Балкана превахме, и вече се бяхме върнали и сега слизахме в равното. И докато Спас прибираше москвича си в гаража, докато баба Неделя седеше на сандъка си с подвити като котка крака, докато Дачовата котка обикаляше и търсеше еша си или стопанина си, ние захванахме да разгърляме гнездата, земята да ровим, картофите да вадим. Като се върнахме привечер,

Горския отиде да пали два̀сет и двата стълба с луминесцентното осветление, да светят цяла нощ и отдалеч да се вижда, че в селото още има живот, а аз седнах на машината. Ръцете ми трепереха, пак ги вързах в китките, и като седнах да пиша, ми се струваше, че продължавам да вадя картофи.“

Генерала спря да пише. В утайката на кафето се бе удавила голяма зеленикава муха. Генерала стана, разкърши се, целият се беше схванал от ваденето на картофите и от писането. Вдигна ръце — трепереха те, но той ги сви в юмруци. Излезе навън. Месечината отдавна беше превашила Балкана и се запътваше към Ръта. Селото спеше, огряно от месечината и от два̀сет и двата луминесцентни стълба.

— Ще се поразтъпча малко — рече си Генерала, — да се поразсея, да ми се прочисти главата и тогава мислите ще изскочат наново. Ще ги събера аз и отново ще седна при машината. И ще се заредят отново събития и случки, и пак ще се появят човешки лица и ще се чуят човешки гласове. И стъпки ще се чуят, не тия, дето нито приближават, нито се отдалечават. Ще се завърти пак световното колело и конете ще продължават да хрупат овеса в торбите в избата на баба Неделя, а куките ѝ ще плетат терличките на бебетата, които ще тръгнат с тях от раждането към смъртта, към своя един ден или към своите хиляда години. И в празните къщи ще се върнат хората, и добитъкът ще се върне, и гласовете, и миризмите, и животът, и всичко ще започне отначало, защото в началото бе словото.

И Генерала тръгна, тръгна в бялата луминесцентна нощ към началото, към словото.

1964–1974

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.